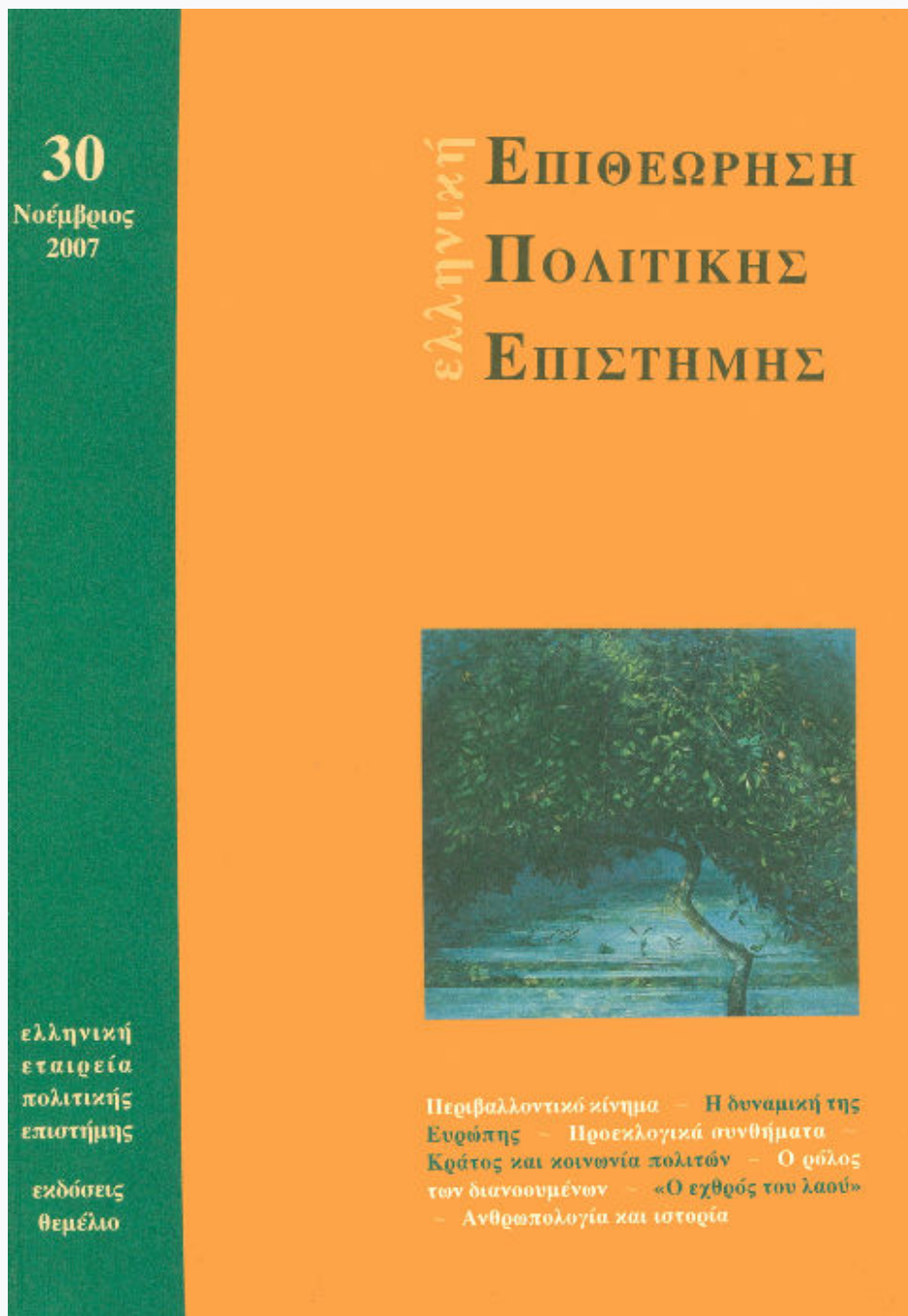

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

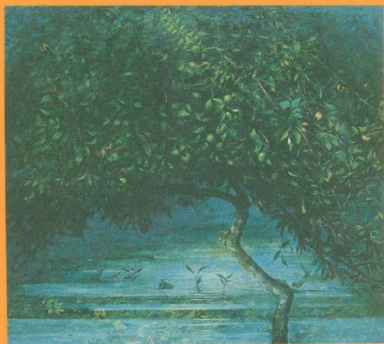
Τόμ. 30 (2007)

30

Νοέμβριος
2007

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Περιβαλλοντικό κίνημα – Η δυναμική της
Ευρώπης – Προεκλογικά συνθήματα –
Κράτος και κοινωνία πολιτών – Ο ρόλος
των διανοουμένων – «Ο εχθρός του λαού»
– Ανθρωπολογία και ιστορία

ελληνική
εταιρεία
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
θεμέλιο

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Νίκος Μαραντζίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Ηλίας Νικολακόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Σεραφείμ Σεφεριάδης (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αστέρης Χουλιάρης (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο)

Συντονισμός έκδοσης Ηλίας Νικολακόπουλος - Αστέρης Χουλιάρης

Επιστημονική Επιτροπή Μανόλης Αγγελίδης, Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Γιάννης Βούλγαρης, Παναγιώτης Γετίμης, Διονύσης Γράβαρης, Νίκος Δεμερτζής, Γιώργος Δερτιλής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Πάνος Καζάκος, Ηλίας Κατούλης, Πασχάλης Κιτρομυλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Λίνα Λούβη, Χρήστος Λυριντζής, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Άλκης Ρήγος, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούρλας, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσοούκαλης, Κώστας Υφαντής, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Θόδωρος Χατζηπαντελής

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τηλ.-fax 210-3614298. e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Γραμματεία: Ελισάβετ Τοιδημάδου

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Μητρόπολις» — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος — Πίνακας εξωφύλλου: Ειρήνη Ηλιοπούλου, *Χειμώνας* – με την ευγενική άδεια

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο — Τιμή τεύχους 10 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ).

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* συμμετέχει στο ηλεκτρονικό διαθεματικό δίκτυο Eurozine (<http://www.eurozine.com>) **eurozine**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 30, Νοέμβριος 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Στ. Αλεξανδρόπουλος - Ν. Σερντεδάκης - Ι. Μποτεζάγιας** Το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα: από τη γένεση στην ενσωμάτωσή του 5
- Σ. Ι. Σεφεριάδης** Έννοιες και θεωρία: ένα σχόλιο για τη συμβολή του κλάδου της συγκρουσιακής πολιτικής στη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων 32
- Δ. Ν. Χρυσόχου** Η Ευρώπη ως συναρχία 43
- Γ. Μαυρογένης** Τα προεκλογικά συνθήματα στην περίοδο της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας (1974-2004) 75

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

- Ν. Μουζέλης** Κράτος και Κοινωνία Πολιτών. Από το παλιό στο νέο παράδειγμα; 107
- Α. Μακρυδημήτρης** Επιστήμη και πολιτική (Ο ρόλος του διανοούμενου στη σύγχρονη κοινωνία) 115
- Κ. Σταμάτης** Η συναίνεση ως εχέγγυο ορθότητας; Σκέψεις με αφορμή τον *Εχθρό του λαού* του Ίψεν 131
- Γ. Αγγελόπουλος** Οι ανθρωπολόγοι, οι ιστορικοί και οι «άλλοι»: με αφορμή το διεθνές συμπόσιο *Αναθεωρήσεις του Πολιτικού* 141

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

- Π. Ε. Λέκκας** Α. Frangoudaki - C. Keyder (επιμ.), *Ways to Modernity in Greece and Turkey: Encounters with Europe, 1850-1950* 147
- Κ. Διαμαντικός** Π. Καζάκος, *Αναθεώρηση του Συντάγματος και Οικονομία. Δοκίμιο οικονομικής ανάλυσης των συνταγματικών θεσμών* 152
- Ι. Μέκιος** J.H. Kautsky, *Social Democracy and Aristocracy: Why Socialist Labor Movements Developed in Some Industrial Countries and Not in Others* 156
- ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΕΠΕ** 167

Αρχή
Προφίλ Καταστατικό
Who is Who
Πολιτική Επιστήμη
Συνέδρια και Επιστημονικές Δραστηριότητες
Ανακοινώσεις Δελτία Τύπου
Υπηρεσίες
Εκδόσεις
Συνδέσεις
e-mail
Αφιέρωμα

in Η ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ ΕΕΠΕα
 Η δημοκρατική λειτουργία σε κρίση: προκλήσεις και απειλές στον πρώιμο 21ο αιώνα.

 Στην Ευρώπη —και όχι μόνο— οι συζητήσεις για το πεπρωμένο και το ασφαλή χαρακτηριστικό της δημοκρατίας έρχονται και πάλι επικρατικά στο προσκήνιο. Ταύτη τη φορά, όμως, όχι ως πανηγυρισμό για την επίτευξη ενός νέου «κρίματος» εκδημοκρατισμού, αλλά για λόγους ουσιαστικού αντίταφρου. Ενώ ως επίσημος πολιτικός διακανονισμός η δημοκρατία εξακολουθεί να χαιρεί σχεδόν ακανόνιστης κανονικής αποδοχής, διότι είναι ταυτόχρονα μια αίσθηση αντίστροφης και ανασταλασσογικής. Απαιτώντας αυτό ακριβώς το κλίμα μελέτης όπως ο Ράιμντ Μάιρ πρόσφατα γράφει για τη «μυθική δημοκρατική απίσταση» —απομύκλιση της δημοκρατικής λειτουργίας από ζωτικά χαρακτηριστικά της: αποδυνάμωση και οργανωτική υποχώρηση των κομμάτων, αποστασιοποίηση των ψηφοφόρων από τεκταίνοντα στην κεντρική πολιτική σκηνή, ταχισόχρονα κινιστά και διασπαστά...

© ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Το Συνέδριο θα διεξαχθεί το Μάιο του 2008. Οι ενδιαφερόμενοι καλούνται να υποβάλλουν τίτλο και περιλήψη εισήγησης (μέχρι 400 λέξεις) ως αργότερα από την 1η Φεβρουαρίου 2008 ηλεκτρονικά στη διεύθυνση conference2008@politikinet.gr, μέσα μαζί στη 210.0814298, ή ταχυδρομικά στη διεύθυνση Ομήρου 9, 106 72 Αθήνα. Οι προτάσεις θα αξιολογηθούν ανάμεσα από αναδεδείχοντες αντιστόχους αντικείμενων με εμβήνη της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου.

Call_for_Papers_EEPE.pdf

eurozine

Πώς προκύπτουν οι κανόνες;

Σε ολόκληρη τη νέαις Ευρώπη (στης μετακομμουνιστικής κεντρο-ανατολικής μέρους όσο και στις δυτικές) πεπαστό αυτομαγενο των κοινών αναδεδεικνίται όχι μόνο η αντιμελέτη των έμμετων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικοκοινωνικών προβλήματων, αλλά και η διασφάριση μιας νέας «εκανονικήτητας», στη θέση αυτής που ο ύστερος 20ός αιώνας αποδυνάμωσε ή ολόσχερως καταρρέωσε. Στο φόντο των ολλεπάλληλων νεοραξελικτικών καταναλωτικών της τρέχουσας σμειρίας, προέβεται να ενσώματα ανάσθηση νέων, πεπαστών οντολογικών οργησίσμων (ποσοί είναι), διακρίσης της διασπορικήτητας (ποσοί είναι ο Αλλάος) αλλά και των προπαιθώσεων για ουσιαστική και αδαόλεπτη επικοινωνία (πόσ και πός συνουκνίσουσε). Όμως πώς προκύπτουν οι κανόνες; Τι ακριβώς θα τει «εκανονικήτητα»; Αν ο όρος υπαινίσσεται ασμπερφεροική και οβική ομοιομορμία, ποσοί και πώς διαμορφνίται τα πρότυπα. Η «εκανονικήτητα» του πρώιμου 21ου αιώνα δεν είναι όρους συνουκνίσμης με μια δυνατότητα γρήγορων προσαρμοσμών στο τρέχοντα μετακομμουνιστικό πεπρωμένο. Μήπως «εκανονικό» είναι τελικά στις μέρες μας ό, τι αβρεί τους κανόνες; Πώς επιδρούν, τέλος, οι συνθήκες αυτές στην εκτός εθνικών συνόρων δημιουργία —στην έγκριση, την επιστημονική και πολιτιστική παραγωγή; Πώς (ισενά ή διασπαστικά) πρέπει να σκεπασίμοσε το σύγχρονο κώταος —habitus της κανονικήτητας που επιδουκνίμοσε;

Στα ερωτήματα αυτά επεκκεντρήθηκαν οι συζητήσεις που έχουν στο πλαίσιο της έπσης συνάντησης του ηλεκτρονικού διεδακματικού δικτύου Eurozine που έγινε πρόσφατα στο φιλόξενο Sibiu της Ρουμανίας (—μαζί με την πάλι του Λουξεμβούργου— ευρωπαϊκής πολιτιστικής πρωτεύουσας) το 2007 (<http://www.eurozine.com/sibiu.html>).

Διεθνής παρουσία της ΕΕΠΕ

Διεθνής Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης (IPSA)

 Η Εταιρεία αντιστοιχεύτηκε στο 20ο συνέδριο της International Political Science Association (IPSA) που διεξήχθη μεταξύ 9 και 14 Ιουλίου στη φιλόξενη Φουκουόκα της Ιαπωνίας. © ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Ετήσια συνάντηση Eurozine

Εξαερετικά σημαντική διάσταση του δικτύου

Η Πολιτική Παιδεία στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση: Πραγματικότητα και Προοπτικές

Η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης (ΕΕΠΕ) το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και η Πανελλήνια Ένωση Νομικών & Πολιτικών Επιστημών — οργάνωσε ημερίδα με θέμα: Η Πολιτική Παιδεία στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Πραγματικότητα και Προοπτικές. Ακολούθησε το κείμενο της ενεαρετικής τοποθέτησης του γραμματέως της ΕΕΠΕ.

Η συζήτηση για το περικόμνο των ηνωτικών ενεαρεθμών, αλλά και του γενικότερου χαρακτήρα των πολιτικοκοινωνικών μολθώντων στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, βρίσκεται ακόμη στην αρχή της. Όμως το κενό που ανακίπτε (σε επίπεδο τόσο επιδηροφόρησης όσο και επιδηρομολογικής) τείνει να καταλείβει από τον εκκεντρικό θόρυβο αναβολολογικών και υποβολολογικών που αποπροσανατολίζουν σνι να φυλίζουν. Πρόσεται για πραγματικότητα που αναδεδεικνίται της ευβήνης της κοινότητας των Ελλήνων πολιτικών επιστημών.

© ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Η Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης είναι επιστημονικό περικόμνο που εκδίδεται δύο φορές το χρόνο από την Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης. Διεκνίεται από γραμματική συνάντησς στην οποία συμμετέχουν πολιτικοί επιστημώντες από έξι διαφορετικά πανεπιστημιακά τμήματα.

© ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Θεματικό ερευνητικό άρθρο του περικόμνου

●Δημόσια Διοίκηση και Ταμική Αυτοδιοίκηση ●Δημόσια Πολιτική ●Εθνικές Σχέσεις ●Εκλογική Συμπεφοροκή ●Ελληνική Πολιτική ●Ευρωπαϊκές Σπουδές ●Γιστορία Πολιτικών Ίδων ●Πολιτικά και Κοινωνικά Κινήματα ●Πολιτικό Κόμματα ●Πολιτική Ανθρωπολογία ●Πολιτική Επικοινωνία ●Πολιτική Θεορία ●Πολιτική Ιστορία ●Πολιτική Κοινωνιολογία ●Πολιτική Κοσμοτομία ●Πολιτική Μεθοδολογία ●Πολιτική Οικονομία ●Πολιτική Ψυχολογία ●Συγκρητική Πολιτική... © ΕΙΣΟΔΟΣ

Contentious Politics & Social Movements in the 21st Century

An International Conference

Επιλογή γλώσσας

Εκδόσεις

Τόμοι - Εκδόσεις

eurozine

Διαδεδεικτό δελτίο που μεταδίδεται έξι σε πέντε περικόμνα από 33 γλώσσες

Κινηματογράφος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των Κοινωνικών Κομμάτων

Κορνήγιες

Πολιτικό Κόμματα

"Κάθενας έχει δικαίωμα συμμετέχουσας στην Κοινότητα της Πληροφορίας. Η διεκνίση της πρόσβασης στις πληροφορίες στις δικτυωμένες πληροφορίες που διευκνίονται ηλεκτρονικά καθώς και της παροχής της αναδεδεικνίται και διαδεδεικνίται της ασπασίας επηρεάζου του Κράτους, προνομίσμων παροχής των ενσώματων των άρθρων 9, 9Α και 10" ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Άρθρο 5α παρ 2

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ: ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΕΣΗ ΣΤΗΝ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΟΥ*

Στέλιος Αλεξανδρόπουλος - Νίκος Σερντεδάκις
Ιωσήφ Μποτετζάγιας

Το άρθρο αυτό εξετάζει την επίδραση και τις επιπτώσεις που συνεπάγεται η διαδικασία θεσμοποίησης της οικολογικής δράσης στη δομή, τις κατευθύνσεις και τον προσανατολισμό του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος. Τούτη η κατανόηση θεμελιώνεται στη διαχρονική ανάλυση των διαφορετικών σταδίων ανάπτυξής του. Υποστηρίζεται ότι η θεσμική αναβάθμιση του περιβαλλοντικού κινήματος δεν προκύπτει τόσο από την ενδογενή δυναμική του, αλλά συνιστά περισσότερο αποτέλεσμα κρατικών πολιτικών σχετικών με τις διαδικασίες ενσωμάτωσης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η συζήτηση για τα χαρακτηριστικά της οικολογικής δράσης στην Ελλάδα εντάσσεται στον ευρύτερο θεωρητικό αναστοχασμό για το παρόν και το μέλλον των νέων κοινωνικών κινήματων στον σύγχρονο κόσμο.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το κείμενο αυτό επιχειρεί να περιγράψει την αλλαγή των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος. Προς το τέλος του 20ού αιώνα, πολλά από τα αρχικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα των περιβαλλοντικών κινήματων φαίνεται να τροποποιούνται ριζικά: επαγγελματοποίηση-

* Η αρχική εκδοχή του κειμένου συντάχθηκε από τον Στέλιο Αλεξανδρόπουλο, Αναπληρωτή Καθηγητή στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης, και τον Νίκο Σερντεδάκι, Επίκουρο Καθηγητή στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, και παρουσιάστηκε τον Απρίλιο του 2000 στο European Consortium of Political Research, στην Κοπεγχάγη. Στις αρχές του 2006 συνεργάστηκε με τους συγγραφείς, για την τελική μορφή του άρθρου, και ο Ιωσήφ Μποτετζάγιας, Λέκτορας Περιβαλλοντικής Πολιτικής στο Τμήμα Περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Στη σημερινή του μορφή, το κείμενο αφιερώεται στη μνήμη του Στέλιου Αλεξανδρόπουλου που τόσο αναπάντεχα έφυγε από κοντά μας στις 3 Μαΐου 2006.

ση, θεματική εξειδίκευση, πολιτισμικός αναπροσανατολισμός συνιστούν τις νέες τάσεις εντός των περιβαλλοντικών οργανώσεων.¹ Πλάι στη διευρυνόμενη βιβλιογραφία για τα διεθνικά κοινωνικά κινήματα ή τα κοινωνικά κινήματα που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης,² η τρέχουσα θεωρητική συζήτηση εστιάζει σταθερά στις διαδικασίες θεομοιοποίησης των κινηματικών οργανώσεων στις κοινωνίες του δυτικού κόσμου, στο μέτρο βέβαια που οι διαδικασίες του εκδημοκρατισμού «βαθαίνουν».³

Μεθοδολογικά, η μελέτη των «αλλαγών» στο εσωτερικό του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος οφείλει να αρθρώνεται *συγκριτικά*, στον ορίζοντα της ιστορικής διαδρομής του. Στη συγκριτική της διάσταση, λοιπόν, η μελέτη αυτών των «αλλαγών» επιχειρεί να διερευνήσει κατά πόσον τα νέα χαρακτηριστικά της περιβαλλοντικής δράσης στις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες (θεομοιοποίηση, διεθνοποίηση, αποπολιτικοποίηση κ.λπ.) επηρεάζουν το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα και, αντίστροφα, κατά πόσον τα ερευνητικά ευρήματα γύρω από τις ελληνικές περιβαλλοντικές οργανώσεις είναι συμβατά με τις τρέχουσες θεωρητικές προσεγγίσεις για το περιβαλλοντικό κίνημα στη διεθνική του διάσταση.

Από ερμηνευτική άποψη, η κεντρική μας υπόθεση οργανώνεται γύρω από την πρόσληψη του ελληνικού κινήματος υπό την οπτική του «πλαισιακά εξαρτημένου» χαρακτήρα του. Υποστηρίζουμε ότι οι ερμηνείες σχετικά με τις ομοιότητες και τις διαφορές με άλλες χώρες οφείλουν να αρθρώνονται λαμβάνοντας υπόψη τη συγκεκριμένη ιστορική διαδρομή του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος, από τη γένεσή του έως σήμερα. Υπ' αυτήν την έννοια, εστιάζουμε περισσότερο σε μια ενδογενή διαχρονική παρά σε μια συγχρονική δι-εθνική συγκριτική ανάλυση. Σύμφωνα με αυτήν την οπτική, επιχειρούμε να εντοπίσουμε τους παράγοντες που διευκολύνουν ή εμποδίζουν την ανάπτυξη της περιβαλλοντικής διαμαρτυρίας και της οικολογι-

1. P. Wapner, «Politics beyond the State: Environmental Activism and World Civic Politics», *World Politics*, τχ. 47, 1995, σ. 11-40· J. Smith, «Characteristics of the Modern Transnational Social Movement Sector», στο J. Smith - Ch. Chatfield - R. Pagnucco (επιμ.), *Transnational Social Movements and Global Politics. Solidarity Beyond the State*, Syracuse University Press, Syracuse-Νέα Υόρκη 1997.

2. J. Smith - Ch. Chatfield - R. Pagnucco (επιμ.), *Transnational Social Movements and Global Politics. Solidarity Beyond the State*, ό.π.· M.P. Smith - L.E. Guarnizo, (επιμ.), *Transnationalism from Below*, Transaction Publishers, New Brunswick, N.J. 1998· R. Cohen - Sh. Rai (επιμ.), *Global Social Movements*, Athlone Press, Λονδίνο-New Brunswick 2000.

3. D. Meyer - S. Tarrow (επιμ.), *The Social Movement Society*, Rowman & Littlefield, Νέα Υόρκη 1998· Ch. Tilly, *Social Movements*, Paradigm Publishers, Boulder 2004.

κής δράσης στο πλαίσιο του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Αρχικά θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε τις τρεις διακριτές φάσεις ανάπτυξης του ελληνικού κινήματος: στη συνέχεια θα στραφούμε στην ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων που μας επιτρέπουν να επιχειρηματολογήσουμε για την ιδιόμορφη θεσμοποίησή του. Ειδικότερα, γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1970, εντοπίζουμε μια πρώτη φάση εκδήλωσης της περιβαλλοντικής διαμαρτυρίας και δράσης. Η δεύτερη φάση ανάπτυξης, έως τις αρχές της δεκαετίας του 1990, χαρακτηρίζεται από τη διάχυση της περιβαλλοντικής δράσης και τις απόπειρες οργανωτικής ενοποίησης και πολιτικής εκπροσώπησης των περιβαλλοντικών και οικολογικών οργανώσεων. Τέλος, η τρίτη φάση ανάπτυξης αφορά τις εξελίξεις της δεκαετίας του 1990 με προεξάρχοντα χαρακτηριστικά τις τάσεις επαγγελματικοποίησης στο εσωτερικό των οργανώσεων, της θεματικής εξειδίκευσης, του κερματισμού και της αποκέντρωσης της δράσης τους και την πύκνωση των σχέσεων με κρατικούς και ευρωπαϊκούς φορείς. Καταληκτικά, θα υποστηρίξουμε ότι το περιβαλλοντικό κίνημα στην Ελλάδα, στην ύστερη φάση ανάπτυξής του, χαρακτηρίζεται από μια ιδιότυπη διαδικασία θεσμοποίησης η οποία δεν προκύπτει ως αποτέλεσμα της αναγνώρισης του κινήματος αλλά, αντίθετα, ευνοείται από τη ροή σημαντικών πόρων από την Ευρωπαϊκή Ένωση οι οποίοι κατανέμονται με τη διαμεσολάβηση εθνικών κυβερνητικών μηχανισμών.

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ

Προτού προχωρήσουμε στην ανάλυση του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος, θεωρούμε ότι έχει ιδιαίτερη σημασία να θέσουμε ορισμένα θεωρητικά ζητήματα σχετικά με τα χαρακτηριστικά των νέων κοινωνικών κινήματων τα οποία αναγνωρίζεται ευρέως ότι συμβάλλουν στην ένταση των διαδικασιών θεσμοποίησής τους. Ένα κεντρικό ερώτημα που απασχολεί πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες, διχάζοντάς τους, αφορά τους τρόπους πρόσληψης και ερμηνείας της διαδικασίας θεσμοποίησης των νέων κοινωνικών κινήματων, του περιβαλλοντικού κινήματος συμπεριλαμβανομένου. Έχουμε την αίσθηση ότι καταγράφεται μια διάσταση ανάμεσα στα θεωρητικά μοντέλα που αρχικά αναπτύχθηκαν στο πεδίο της έρευνας για τα νέα κοινωνικά κινήματα και στην τρέχουσα ανάγκη για ανάλυση των μετασχηματισμών τους. Συμπυκνώνοντας, μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα κατά πόσον η συζήτη-

ση για τη θεομοποίηση των νέων κοινωνικών κινημάτων είναι γόνιμο να διεξάγεται στο πλαίσιο των παραδοχών των προσεγγίσεων αυτών ή θα πρέπει να κινηθούμε προς άλλες θεωρητικές παραδοχές και κατευθύνσεις.

Κατά τη δεκαετία του 1970, ευρωπαϊοί κοινωνικοί επιστήμονες (Offe, Habermas, Touraine) έτειναν να κατανοούν τα νέα κοινωνικά κινήματα ως εκφραστές προκλήσεων προς την υφιστάμενη θεσμική τάξη πραγμάτων, ενώ ερευνητές από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού επιχειρούσαν να διευρύνουν τον ορισμό για τα κινήματα αυτά. Σύμφωνα με τους εισηγητές της θεωρίας κινητοποίησης πόρων [resource mobilization theory] McCarthy και Zald, τα σύγχρονα κινήματα μετασχηματίζονται σε μεγάλης κλίμακας οργανώσεις που συλλέγουν οικονομικούς πόρους, ανταγωνίζονται μεταξύ τους και αλληλεπιδρούν με άλλες οργανώσεις, όπως πράττουν κατ' αναλογία οι μεγάλες επιχειρήσεις που λειτουργούν στο πλαίσιο της αγοράς. Πολλές οργανώσεις κοινωνικών κινημάτων χρησιμοποιούν επαγγελματικά στελέχη, γραφειοκρατικοποιούνται επιχειρώντας να αντλήσουν υποστήριξη από μια ευρεία αγορά απομονωμένων καταναλωτών των υπηρεσιών τους.⁴

Αργότερα, οι Meyer και Tarrow⁵ υποστήριξαν ότι τα θεομοποιημένα κοινωνικά κινήματα καθίστανται αναπόσπαστο τμήμα της θεσμικής πραγματικότητας, πλάι στις παραδοσιακές ομάδες συμφερόντων και τα πολιτικά κόμματα. Άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι τα λεγόμενα διεθνικά κοινωνικά κινήματα προσανατολίζουν μέρος της δράσης τους προς διακυβερνητικούς θεσμούς και «εξειδικεύουν τα μέσα τους με στόχο την αποτελεσματικότητα εντός τέτοιων πλαισίων».⁶ Κατά τη γνώμη μας, ο στόχος αυτών των προσεγγίσεων να «αμβλύνουν» τα όρια ανάμεσα στα κοινωνικά κινήματα και άλλες οργανωτικές εκφράσεις της θεσμικής πολιτικής είναι πιθανόν να οδηγήσει σε παρανοήσεις. Έτσι, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι οι θεωρητικές προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του παραδείγματος της «συλλογικής συμπεριφοράς» ανέδειξαν ένα κριτήριο ικανό να μας επιτρέψει τον σαφή ορισμό του τι είναι και τι δεν είναι κοινωνικό κίνημα. Αυτές οι προσεγγίσεις έ-

4. J. McCarthy - M.N. Zald, «Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory», *American Journal of Sociology*, τχ. 82, 1977, σ. 1212-1241. C. Lo, «Communities of Challengers in Social Movement Theory», στο A. Morris - C. Muller, *Frontiers in Social Movements Theory*, Yale University Press, New Haven 1992.

5. D. Meyer - S. Tarrow (επιμ.), *The Social Movement Society*, ό.π.

6. J. Smith, «Characteristics of the Modern Transnational Social Movement Sector», στο J. Smith - Ch. Chatfield - R. Pagnucco (επιμ.), *Transnational Social Movements and Global Politics. Solidarity Beyond the State*, ό.π., σ. 43.

τειναν να κατανοούν τα κοινωνικά κινήματα ως εφήμερες μορφές διεκδίκησης, με στόχο τον θεσμικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Τα κοινωνικά κινήματα, με την επίτευξη των στόχων τους, παύουν να υφίστανται ή μετασχηματίζονται σε άλλες μορφές θεσμοποιημένης συλλογικής δράσης, όπως κόμματα, ομάδες συμφερόντων ή άλλες εθελοντικές οργανώσεις. Παρά το γεγονός ότι ο εγγενής στις προσεγγίσεις αυτές εξελικτισμός και φορμαλισμός της διάκρισης θεσμικότητας-εξωθεσμικότητας ορθά κατέστη αντικείμενο κριτικής, οι σύγχρονες θεωρίες δεν κατόρθωσαν να διαμορφώσουν μια νέα, περισσότερο πειστική, διάκριση. Ειδικότερα απέτυχαν να διακρίνουν ανάμεσα στην επιλεκτική χρήση θεσμικών μέσων και πόρων από τους κινηματικά δρώντες και στη θεσμοποίηση των αξιών τους. Σύμφωνα με τον Smelser,⁷ ένα θεμελιακό χαρακτηριστικό της δράσης των κοινωνικών κινήματων είναι ότι «[αυτή] δεν συνιστά θεσμοποιημένη συμπεριφορά. Ανάλογα με τον βαθμό θεσμοποίησής της χάνει τον διακριτό της χαρακτήρα».

Στις νεότερες θεωρητικές προσεγγίσεις, αυτή η έλλειψη διάκρισης εύλογα αποτυπώνεται στην επικέντρωση στην έννοια της *αλλαγής* που ευρέως χρησιμοποιήθηκε για τον ορισμό των κοινωνικών κινήματων. Σύμφωνα με αυτό το κριτήριο, τα κοινωνικά κινήματα συγκροτούνται με στόχο «την τροποποίηση κάποιων πλευρών της κοινωνικής δομής ή/και της κατανομής των ανταμοιβών σε μια κοινωνία».⁸ Αυτός ο ορισμός, όμως, τείνει να αγνοεί το γεγονός ότι τα κοινωνικά κινήματα δεν συνιστούν τον μοναδικό φορέα κοινωνικής αλλαγής.

Όπως υποστηρίζουν οι Meyer και Tarrow, η είσοδος των κινήματων σε μια φάση θεσμοποίησης τεκμαίρεται από την εμπειρική παρατήρηση ότι: (α) η συλλογική δράση και οι σύγχρονες μορφές διαμαρτυρίας έχουν εισαχθεί σε μια φάση «ομαλοποίησης» [routinisation]. Τόσο οι κινητοποιούμενοι όσο και οι αρχές φαίνεται να υιοθετούν μια κοινή αντίληψη γύρω από τα αποδεκτά πρότυπα της δράσης και τις «επικίνδυνες αποκλίσεις» από αυτά· (β) είναι σαφής η δυνατότητα «ενσωμάτωσης» ή «περιθωριοποίησης» [inclusion/marginalisation] των οργανώσεων των νέων κοινωνικών κινήματων. Όσοι το επιθυμούν είναι σε θέση να ενταχθούν σε διαδικασίες επικοινωνίας με τους κεντρικούς θεσμούς, ενώ η περιθωριοποίηση συνιστά μια εξίσου προσωπική επιλογή, η οποία σημαίνει τον αποκλεισμό τους από τη διαδικασία της επικοινωνίας, την αγνόησή τους ή την καταστολή τους· και (γ) οι συλλογικά

7. N. Smelser, *Theory of Collective Behavior*, Free Press, Νέα Υόρκη 1962, σ. 8.

8. J. McCarthy - M.N. Zald, «Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory», *ό.π.*

δρώντες διαφοροποιούν την τακτική τους, αλλά και τα αιτήματά τους, ούτως ώστε οι επιδιώξεις τους να συνάδουν προς τα πρότυπα της συμβατικής πολιτικής συμπεριφοράς, οδηγούμενοι έτσι στην «αφομοίωσή» τους [co-optation].⁹ Οι τρεις παραπάνω διαδικασίες είναι διακριτές αλλά και συμπληρωματικές πλευρές της θεομοποίησης¹⁰ η οποία επιτρέπει, πρώτον, στους εκάστοτε διαφωνούντες να διατυπώνουν τα αιτήματά τους και, δεύτερον, στα κράτη να διαχειρίζονται τη διαμαρτυρία δίχως να την καταπνίγουν. Παρόμοια προσπάθεια ανάλυσης των διαδικασιών θεομοποίησης, με ιδιαίτερη έμφαση στο περιβαλλοντικό κίνημα, κατέβαλε και ο C. Offe.¹¹

Εμμένοντας στις στρατηγικές, ορθολογικές διαστάσεις της κινηματικής προσαρμογής στη θεσμική τάξη πραγμάτων, αυτές οι αναλύσεις τείνουν να αγνοούν ορισμένες κρίσιμες πλευρές των κινήτρων που ωθούν προς τη θεομοποίηση, οι οποίες εγγράφονται άμεσα στη διαμόρφωση νέων θεσμικών ρόλων: την ανάδειξη νέων δομών *συμφερόντων*. Επ' αυτού ο Parsons¹² γράφει χαρακτηριστικά: «Πρόκειται για ένα από τα πλέον θεμελιώδη θεωρήματα της θεωρίας των θεσμών ότι σε αναλογία προς τη θεομοποίηση ενός προτύπου αναπτύσσεται ένα συμβατό προς αυτό ιδιαίτερο συμφέρον». Σύμφωνα προς τα παραπάνω μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι με τη θεομοποίηση του περιβαλλοντικού κινήματος και την έντασή της, η ανάλυση του περιβαλλοντισμού και των περιβαλλοντικών οργανώσεων θα πρέπει να πλοισιάσει περισσότερο στο πεδίο της μελέτης των ομάδων συμφερόντων, λαμβάνοντας υπόψη τις ευρύτερες διεργασίες στο πεδίο των θεσμών και της οικονομίας.

Η θεομοποίηση είναι μια σωρευτικά επαναλαμβανόμενη διαδικασία, η οποία αυτοτροφοδοτείται.¹³ Υπ' αυτή την έννοια, οι κινηματικές πρακτικές δύσκολα μπορούν να εξεταστούν διακριτά από διάφορες άλλες θεομοποιημένες πρακτικές που αυτοπαρουσιάζονται ως «περιβαλλοντικές». Διακυβερνητικές δομές, η Ευρωπαϊκή Ένωση και άλλοι διεθνείς οργανισμοί, πράσινα κόμμα-

9. D. Meyer - S. Tarrow (επιμ.), *The Social Movement Society*, ό.π., σ. 21.

10. D. Meyer, «Institutionalizing Dissent: The United States Structure of Political Opportunity and the End of Nuclear Freeze Movement», *Sociological Forum*, τχ. 8, 1993, σ. 157-179.

11. C. Offe, «Reflections of Movement Politics: A Tentative Stage Model», στο R. Dalton - M. Kuechler (επιμ.), *Challenging the Political Order. New Social and Political Movements in Western Democracies*, Polity Press, Οξφόρδη 1990.

12. T. Parsons, *The Social System*, Routledge, Λονδίνο 1979, σ. 216.

13. D. Meyer - S. Tarrow (επιμ.), *The Social Movement Society*, ό.π. · R.L. Jepperson, «Institutions, Institutional Effects, and Institutionalism», στο W. Powell - P. Di Maggio (επιμ.), *The New Institutionalism in Organizational Analysis*, University of Chicago Press, Σικάγο 1991.

τα, περιβαλλοντικές μη κυβερνητικές οργανώσεις, διάφορες μορφές πράσινης επιχειρηματικότητας, περιβαλλοντικά προγράμματα, οικο-συνεταιρισμοί και πράσινη καταναλωτική συμπεριφορά, εκπαιδευτικά προγράμματα και ακαδημαϊκή έρευνα και διδασκαλία συνιστούν δομές θεσμοποιημένων ρόλων που μπορούν εναλλακτικά να καταλαμβάνονται από τα ίδια πρόσωπα. Με άλλα λόγια, είναι εξαιρετικά πιθανή η διαδοχική κατοχή διαφορετικών ρόλων σε διαφορετικές δομές. Σύμφωνα με τα παραπάνω, τουλάχιστον για την ελληνική περίπτωση, θα ήταν καλύτερο να αρθρώσουμε την περιγραφή μας ενεργοποιώντας όρους σχετικούς με την ανάπτυξη ενός ευρύτερου κοινωνικού τομέα, ενός περιβαλλοντικού τομέα ο οποίος εμπεριέχει διάφορες δομές θεσμικών προτύπων και κινήτρων για την περιβαλλοντική δράση. Οι κινηματικές πρακτικές μπορούν καλύτερα να κατανοηθούν εάν τοποθετηθούν σε αυτόν τον ευρύτερο «περιβαλλοντικό τομέα».

Συνοψίζοντας, θεωρούμε ότι το εγχείρημα των θεωρητικών της κινητοποιήσης πόρων, αλλά και των επιγόνων τους, να αναπτύξουν μια ενιαία θεωρία για τα κοινωνικά κινήματα και τη συμβατική πολιτική πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο ενός ευρύτερου αναστοχασμού ως προς τις συνέπειές του για την κατανόηση της συλλογικής δράσης και, ευρύτερα, για την ανάλυση των ιστορικά προσδιορισμένων κύκλων διαμαρτυρίας. Τα κοινωνικά κινήματα συνιστούν περισσότερο μια διαδικασία η οποία εμπεριέχει διαφορετικά στάδια και, υπ' αυτήν την έννοια, οφείλουμε να ενεργοποιούμε διακριτές αναλυτικές κατηγορίες για τη μελέτη τους. Η ερευνητική μας προσπάθεια με θέμα τον ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα καθοδηγείται από αυτές τις βασικές παραδοχές, στο πλαίσιο των οποίων επιχειρούμε: (α) να εισηγηθούμε ένα σχήμα γύρω από την ανάπτυξη του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος διαμέσου διαφορετικών σταδίων, (β) να αναστοχαστούμε γύρω από την ιδιόμορφη πορεία θεσμοποίησής του, (γ) λαμβάνοντας υπόψη τη συγκρότηση ενός ευρύτερου περιβαλλοντικού τομέα στην ελληνική κοινωνία. Η βασική μας θέση οργανώνεται γύρω από την υπόθεση ότι ο ελληνικός περιβαλλοντισμός χαρακτηρίζεται από μια *sui generis* διαδικασία θεσμοποίησης, η οποία δεν είναι το αποτέλεσμα της αναγνώρισης του κινήματος, αλλά ενεργοποιείται στο πλαίσιο των κρατικών στρατηγικών που έχουν ως στόχο τους τη ροή σημαντικών πόρων από την Ευρωπαϊκή Ένωση και τη διαχείρισή τους από τους εγχώριους κυβερνητικούς μηχανισμούς.

3. ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΚΙΝΗΜΑΤΙΚΕΣ ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μέχρι στιγμής, επικεντρωθήκαμε στα εννοιολογικά προβλήματα που αφορούν τις γενικές θεωρητικές προκείμενες για την ανάλυση του μετασχηματισμού των περιβαλλοντικών κινήματων και των διαδικασιών θεσμοποίησής τους. Επιλέξαμε να προσεγγίσουμε το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα υπ' αυτήν τη θεωρητική προσέγγιση. Παρά ταύτα, χρειάζεται να αναφερθούμε σε μιας δεύτερης τάξης έννοιες οι οποίες σχετίζονται με την ιδιαιτερότητα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Η θεωρία για τα κοινωνικά κινήματα συχνά διαμόρφωσε ένα ερώτημα αναφορικά με το γιατί ορισμένα από αυτά επιτυγχάνουν ενώ άλλα αποτυγχάνουν (η πρώτη σχετική εμπειρική έρευνα έγινε από τον Gamson το 1975).¹⁴ Υποστηρίζουμε ότι ο ελληνικός περιβαλλοντισμός απέτυχε να καταστεί ένα μαζικό κοινωνικό κίνημα. Η ερμηνεία αυτής της αποτυχίας μπορεί να ανιχνευθεί στους παράγοντες που διευκολύνουν ή εμποδίζουν την ανάπτυξη της περιβαλλοντικής διαμαρτυρίας και δράσης, τόσο στο εθνικό όσο και στο τοπικό επίπεδο. Τέτοιοι παράγοντες συνιστούν μέρος του ευρύτερου πλαισίου εντός του οποίου αρθρώνεται, χρονικά και γεωγραφικά, η περιβαλλοντική δράση.

Οι ευκαιρίες για τα κοινωνικά κινήματα διαμορφώνονται σε πολλαπλά επίπεδα, θεσμικά και πολιτισμικά, όπως επίσης και αναφορικά προς το πολιτικό περιβάλλον.¹⁵ Επίσης, πολλοί ερευνητές ενεργοποιούν συχνά τη συγκριτική ανάλυση για να ερμηνεύσουν υφιστάμενες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα κοινωνικά κινήματα που αναπτύσσονται σε διαφορετικές χώρες.¹⁶ Μεταξύ αυτών των πολλαπλών επιπέδων, θα δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση στην πολιτική παράδοση, την πολιτική κουλτούρα και τον πολιτικό ρόλο του ελληνικού κράτους.

Συχνά, το ελληνικό πολιτικό σύστημα περιγράφεται με τη χρήση ενός μοντέλου «κορυφής-βάσης» που υπογραμμίζει την ισχυρή θέση του κράτους και την «ασθενικότητα της κοινωνίας των πολιτών».¹⁷ Αυτά τα χαρακτηριστι-

14. W. Gamson, *The Strategy of Social Protest*, [1975] Wadsworth Publishing, Belmont, CA 1990.

15. D. McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, University of Chicago Press, Σικάγο 1982.

16. H. Kriesi - R. Koopmans - J.W. Duyvendak - M. Giugni, *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1995.

17. Βλ. μεταξύ άλλων, Γ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1988.

κά συνδέθηκαν με τον «μη-συμμετοχικό» χαρακτήρα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, αντανάκλαση της επιρροής του πελατειασμού ο οποίος εκλαμβάνεται ως ένα από τα πιο βαθιά ριζωμένα χαρακτηριστικά της ελληνικής πολιτικής παράδοσης.¹⁸ Η ενεργοποίηση της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας μπορεί να συμβάλει σε μια πληρέστερη κατανόηση, για να συμβεί όμως αυτό πρέπει προηγουμένως να εντοπίσουμε τα ενισχυτικά συστατικά, όπως και τα συστατικά αμφισβήτησης, του συστήματος. Πολλές μελέτες του ελληνικού πολιτικού συστήματος δείχνουν μια ισχυρή προτίμηση προς το χαρακτηριστικό του πελατειασμού ως βασικό ενισχυτικό συστατικό του πολιτικού συστήματος. Παρά ταύτα, υφίστανται και άλλα ενισχυτικά χαρακτηριστικά όπως, για παράδειγμα, ο κρατικός πατερναλισμός και κορπορατισμός, από τη μία πλευρά, και η «κομματικότητα», από την άλλη.

Όσον αφορά τον κρατικό πατερναλισμό, αυτός μπορεί να προσληφθεί ως το πολιτικό αποτέλεσμα της σχετικά καθυστερημένης και αδύναμης ανάπτυξης της ελληνικής αστικής τάξης, της γοργής επέκτασης των κρατικών μηχανισμών ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα¹⁹ και του ρόλου που διαδραμάτισε στην έναρξη πολλών δομικών μετασχηματισμών στο επίπεδο του ελληνικού πολιτικού συστήματος και της ελληνικής κοινωνίας ευρύτερα.²⁰ Υπ' αυτήν την έννοια, ο κρατικός πατερναλισμός αντανάκλα τον έντονα υπογραμμισμένο πο-

18. Αξίζει να σημειώσουμε ότι ερευνητές οι οποίοι εκκινούν από το σχήμα του πελατειασμού τείνουν συχνά να αγνοούν ότι η σύγχρονη ελληνική πολιτική ζωή διαμορφώθηκε και από μαζικά πολιτικά κινήματα τα οποία συνέβαλαν στη διαμόρφωση πολιτικών διαιρετικών τομών και συνθηκών κομματικής εναλλαγής που τη χαρακτηρίζουν ακόμη. Αυτά τα ιστορικά κινήματα, ειδικότερα το αντικατοχικό της δεκαετίας του 1940, βρίσκονται σε έντονη αντίθεση με την υποστηριζόμενη εγγενή μη-συμμετοχική κουλτούρα του ελληνικού λαού (βλ. Σ. Αλεξανδρόπουλος, *Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά την μεταπολίτευση*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1990). Βέβαια, τα κινήματα αυτά τελικά ενσωματώθηκαν στην κομματική πολιτική. Όμως, αν αναζητήσουμε στοιχεία αμφισβήτησης στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, μπορούμε να τα ανακαλύψουμε στην αριστερή παράδοση των κοινωνικών συγκρούσεων και της συμμετοχικής δημοκρατίας. Αυτή η παράδοση εδραιώθηκε στα λαϊκά στρώματα των πόλεων και τους διανοούμενους κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ενδεικτικά, κατά τη δεκαετία του 1970, οι μαζικές κινητοποιήσεις, οι απεργίες και άλλες μορφές πολιτικής διαμαρτυρίας στην Ελλάδα κατέγραψαν την υψηλότερη συχνότητα ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες (βλ. Χ. Ιωάννου, *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1989).

19. N. Mouzelis, *Politics in the Semi-Periphery: Early Parliamentarism and Late Industrialisation in the Balkans and Latin America*, Macmillan, Λονδίνο 1986, σ. 10-13.

20. Σ. Αλεξανδρόπουλος, «Τάσεις κορπορατιστικής αντιπροσώπευσης και ελληνική πραγματικότητα», *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση*, τχ. 4, 1990, σ. 64-79.

λιτικό ρόλο του ελληνικού κράτους και της προτεραιότητάς του έναντι των δομών της κοινωνίας των πολιτών και των ευρύτερων κοινωνικών διαδικασιών στην Ελλάδα. Συναντάμε εδώ ένα επαναλαμβανόμενο χαρακτηριστικό του αποκαλούμενου «ημι-περιφερειακού κράτους» ως φορέα πολλών αλλαγών που προηγούνται των αιτημάτων της ίδιας της κοινωνίας.

Μετά την πτώση της δικτατορίας (1974), η γοργή απώλεια των προγενέστερων αυταρχικών χαρακτηριστικών του ελληνικού κρατισμού άφησε ανέγγιχτο τον πατερναλιστικό του ρόλο ο οποίος, επιπροσθέτως, ενισχύθηκε διαμέσου μιας δίχως προηγούμενο επέκτασης του κρατικού τομέα στην οικονομία. Αυτή η διαδικασία εντάθηκε στο πλαίσιο της συμμετοχής της Ελλάδας στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ως αποδέκτης σημαντικών ευρωπαϊκών πόρων, το ελληνικό κράτος αναλαμβάνει τη διανομή κινήτρων, επιτρέποντας τη συστημική προσαρμογή των ομάδων συμφερόντων και τον σχηματισμό νέων δομών συμφέροντος, όπως π.χ., στο πεδίο της επαγγελματικής κατάρτισης, τη δράση των συνδικάτων, την περιβαλλοντική δράση κ.λπ.²¹

Η «κομματικότητα» [partygness] είναι ένα ακόμη κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ελληνικής πολιτικής ζωής που συνήθως συνδέεται με την αναγνωρισμένη «αδυναμία της κοινωνίας των πολιτών». Αν και δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ως φαινόμενο μοναδικά ελληνικό –παλαιότερες προσεγγίσεις εντόπιζαν την αδυναμία της κοινωνίας των πολιτών ως αιτία της κομματικότητας των ομάδων συμφερόντων στην Ιταλία.²² Στην ελληνική βιβλιογραφία, προσεγγίσεις που υπογραμμίζουν τη βαρύτητα του ρόλου που παίζουν τα κόμματα στα σύγχρονα πολιτικά πράγματα, υποδεικνύουν την υπεροχή τους ως πολιτικών θεσμών, ιδιαίτερα μετά την αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στα 1974.²³ Πράγματι, η κομματικότητα μας ενδιαφέρει ως μέρος ενός ευρύτερου δομικού πλαισίου που προσδιορίζει τις ευκαιρίες για τη συγκρότηση κοινωνικών κινήματων και, ειδικά, του περιβαλλοντικού. Υπ' αυτήν την οπτική, κομματικότητα σημαίνει ότι τα κοινωνικά προβλήματα δύσκολα μπορούν να καταστούν πολιτικά θέματα εκτός αν αντιπροσωπεύονται

21. Σ. Αλεξανδρόπουλος, «Συλλογικά συμφέροντα και στρατηγικές ρύθμισης», εισήγηση στο 4ο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, 1994.

22. L. Lanzalaco, «Interest Groups in Italy: From Pressure Activity to Policy Networks», στο J. Richardson (επιμ.), *Pressure Groups*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1993.

23. Δ. Χαραλάμπης, *Πελαγειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξεθροσική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1989· D. Sotiropoulos, «A Colossus with Feet of Clay: The State in Post-Authoritarian Greece», στο H.J. Psomiadis - S.B. Thomadakis (επιμ.), *Greece, the New Europe, and the Changing International Order*, Pella, Νέα Υόρκη 1993.

και διαμεσολαβούνται από τα πολιτικά κόμματα. Έτσι, ο κρατικός πατερναλισμός και η κομματικότητα πρέπει να εκλαμβάνονται ως μέρη ενός δομικού πλαισίου που περιορίζει άλλες εναλλακτικές οδούς διατύπωσης πολιτικών και κοινωνικών αιτημάτων, συρρικνώνοντας τις ευκαιρίες για τη συγκρότηση κοινωνικών κινημάτων.

Η «αδυναμία της κοινωνίας των πολιτών» στην Ελλάδα μπορεί να κατανοηθεί ως αποτέλεσμα του κρατικο-κορπορατιστικού τρόπου διαμεσολάβησης των συμφερόντων και της κομματικότητας που απορρόφησαν το συμμετοχικό δυναμικό των ελλήνων πολιτών –δεν υφίστανται δομές της κοινωνίας των πολιτών, όπως οι θρησκευτικές οργανώσεις και άλλες μορφές εθελοντικής οργάνωσης οι οποίες, σε άλλες χώρες, λειτούργησαν υποστηρικτικά για τα κοινωνικά κινήματα (π.χ., το κίνημα για τα φυλετικά δικαιώματα, ο ρόλος του προτεσταντισμού στη διαμόρφωση πολλών ιστορικών κινημάτων και ατυκινήμάτων).

Συνοψίζοντας, ο κρατικός πατερναλισμός και η κομματικότητα συνιστούν τους παράγοντες που σκιαγραφούν το πολιτικό περιβάλλον εντός του οποίου διαμορφώνεται η περιβαλλοντική διαμαρτυρία και δράση στην Ελλάδα. Αυτοί συνδέονται με την αδυναμία των δομών της κοινωνίας των πολιτών, οι οποίες θα μπορούσαν να ενισχύσουν την ανάπτυξη ενός κοινωνικού κινήματος ανεξάρτητου από τα κόμματα και τον κρατικό παρεμβατισμό. Τούτο συνεπάγεται ότι τα κοινωνικά και περιβαλλοντικά προβλήματα δύσκολα μπορούν να καταστούν πολιτικά θέματα δίχως τον διαμεσολαβητικό ρόλο των κομμάτων. Για να το θέσουμε διαφορετικά, ο περιβαλλοντισμός μπορούσε να βρει διέξοδο προς το ευρύτερο κοινό μόνο μέσα από την πολιτική συγκρότησή του, δηλαδή με όρους κομματικότητας είτε ως πράσινο κόμμα είτε ως συνασπισμός με υφιστάμενα κόμματα της Αριστεράς. Παρότι πρόκειται για έναν αφαιρετικό και υποθετικό συλλογισμό, η συγκεκριμένη ανάλυση της πορείας που ακολούθησε ο ελληνικός περιβαλλοντισμός έως σήμερα παρέχει ευρεία υποστήριξη για το αναπόφευκτο αυτής της διαδικασίας.

Στη βάση της παραπάνω νοηματοδότησης του πολιτικού περιβάλλοντος, η ανάλυσή μας θα διακρίνει ανάμεσα σε τρία στάδια ανάπτυξης του περιβαλλοντισμού στην Ελλάδα. Το πρώτο είναι μια αρχική φάση εμφάνισης της περιβαλλοντικής διαμαρτυρίας κατά τη δεκαετία του 1970. Εκείνη την περίοδο η περιβαλλοντική υποβάθμιση καθίσταται για πρώτη φορά *κοινωνικό πρόβλημα*. Η δεύτερη περίοδος χαρακτηρίζεται από τη διάχυση της περιβαλλοντικής δράσης και την εμφάνιση της «πράσινης πολιτικής» (τέλη της δεκαετίας του 1980). Τότε τα περιβαλλοντικά προβλήματα αρχίζουν να αντιμετωπίζο-

νται ως *πολιτικά θέματα*. Αυτό το στάδιο του ελληνικού περιβαλλοντισμού αντιστοιχεί στο γενετικό στάδιο [status nascendi] ενός κοινωνικού κινήματος. Τρίτη, τέλος, είναι η ύστερη φάση που σηματοδοτείται από την αποτυχία συγκρότησης ενός πολιτικού φορέα. Σε αυτήν την περίοδο ο ελληνικός περιβαλλοντισμός χαρακτηρίζεται από τάσεις αποκέντρωσης, κερματισμού, επαγγελματικοποίησης και τον πολλαπλασιασμό των σχέσεων με κρατικούς και διακρατικούς φορείς, αλλά και τις διεθνείς περιβαλλοντικές οργανώσεις.

4. Η ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΥΠΟΒΑΘΜΙΣΗ ΩΣ ΑΝΑΔΥΟΜΕΝΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Οι απαρχές του σύγχρονου ελληνικού περιβαλλοντισμού τοποθετούνται στα μέσα της δεκαετίας του 1970, όπου καταγράφονται τουλάχιστον οκτώ σημαντικές κινητοποιήσεις για περιβαλλοντικά προβλήματα.²⁴ Όλες είχαν τοπικό/περιφερειακό χαρακτήρα και συμπεριέλαβαν το σύνολο της εκάστοτε τοπικής κοινωνίας με αιχμή τη διαμαρτυρία κατά της εγκατάστασης νέων βιομηχανικών μονάδων οι οποίες θεωρήθηκε ότι απειλούσαν το τοπικό φυσικό περιβάλλον.

Μέσα από αυτές τις διαμαρτυρίες, η περιβαλλοντική υποβάθμιση παρουσιάζεται για πρώτη φορά ως *κοινωνικό πρόβλημα*: παρότι η μεταπολεμική εκβιομηχάνιση και η άναρχη χωροταξική ανάπτυξη είχαν προκαλέσει σημαντική περιβαλλοντική υποβάθμιση, μόνο τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο τα προβλήματα αυτά γίνονται αντιληπτά ή, καλύτερα, νοηματοδοτούνται ως κοινωνικά. Αυτό το γεγονός επιβεβαιώνει την άποψη ότι τα «περιβαλλοντικά» προβλήματα καθίστανται «κοινωνικά» μόνον όταν οριστούν ως τέτοια (από τους ίδιους τους δρώντες), όταν μετατραπούν σε δημόσια θέματα. Αυτή η «μεταμόρφωση» εμπεριέχει την ανάδυση νέων νοηματικών πλαισίων [frames of meaning] διαμέσου των οποίων ορισμένες *αντικειμενικές* καταστάσεις ορίζονται ως *κοινωνικά* προβλήματα, ενώ άλλες, ίσως εξίσου επικίνδυνες ή προβληματικές, δεν ορίζονται ως τέτοιες.²⁵

Αν εστιάσουμε στα κίνητρα της διαμαρτυρίας, και στις οκτώ περιπτώσεις

24. Λ. Λουλούδης, «Κοινωνικές διεκδικήσεις: Από την προστασία του περιβάλλοντος στην πολιτική οικολογία», στο Χ. Ορφανίδης (επιμ.), *Το οικολογικό κίνημα στην Ελλάδα*, Μετά τη Βροχή, Αθήνα 1987.

25. S. Hilgartner - C. Bosk, «The Rise and Fall of Social Problems: A Public Arenas Model», *American Journal of Sociology*, τόμ. 94, τχ. 1, 1988, σ. 53-78, ειδικά σ. 54.

η κινητοποίηση του τοπικού πληθυσμού είχε ως αντικείμενο την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος το οποίο, όμως, προσλαμβάνεται κυρίως με όρους εργαλειακούς. Όπως σχετικά αναφέρουν ακτιβιστές της εποχής,²⁶ τα άτομα που διαμαρτύρονταν προάσπιζαν κυρίως τα οικονομικά τους συμφέροντα στον πρωτογενή και τον τριτογενή τομέα (γεωργία, αλιεία, τουρισμός κ.ο.κ.). Επίσης, αναφορικά με τους παράγοντες που διευκόλυναν την εμφάνιση της περιβαλλοντικής διαμαρτυρίας τη συγκεκριμένη περίοδο, οφείλουμε να λάβουμε υπ' όψη μας τις αλλαγές τόσο στις κοινωνικοοικονομικές δομικές συνθήκες όσο και στη δομή των πολιτικών ευκαιριών. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι όλη την προηγούμενη περίοδο οι συνθήκες που διαμόρφωναν τις στάσεις των ατόμων αναφορικά με το περιβάλλον επηρεάζονταν από τις συνθήκες της έντονης οικονομικής ανασφάλειας και τις νοηματοδοτήσεις σχετικά με την πρόοδο που συνεπάγεται η εντατική ποσοτική οικονομική ανάπτυξη, ενώ, παράλληλα, το κόστος της συλλογικής δράσης ήταν υψηλό. Αυτές οι συνθήκες, όμως, άρχισαν να αλλάζουν κατά τη δεκαετία του 1970.

Κατά την περίοδο 1960-1980, το ελληνικό ΑΕΠ παρουσίαζε μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης 6,1% (μάλιστα πριν από την πρώτη πετρελαϊκή κρίση του 1973, η αύξηση ήταν 7,7%). Αυτός ο ρυθμός ήταν από τους υψηλότερους στον κόσμο, και δεύτερος μόνο ως προς την Ιαπωνία μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ.²⁷ Το αποτέλεσμα ήταν ότι σε πολλές αγροτικές περιοχές, μετά από δεκαετίες μαζικής εξόδου, μετανάστευσης και αστικοποίησης, φάνηκε να επανέρχεται μια ισορροπία ως προς την απασχόληση και την οικονομική ασφάλεια, βασιζόμενη στην ανάπτυξη της γεωργίας, της βιοτεχνίας και του τουρισμού. Στις περιοχές που βελτιώναν, υπ' αυτούς τους όρους, την οικονομική τους θέση έτεινε επίσης να μετασχηματίζεται βαθμιαία η στάση του πληθυσμού ως προς το φυσικό και το δομημένο περιβάλλον. Σε περιοχές όπου δεν προέκυπταν σημαντικά οικονομικά ανταλλάγματα, είτε με τη μορφή θέσεων εργασίας είτε με τη μορφή άλλων ευεργετημάτων, οι κάτοικοι δυσκολεύονταν να συναινέσουν σε μια βιομηχανική ανάπτυξη που θα έθετε σε κίνδυνο το περιβάλλον και τις οικονομικές προοπτικές που φαινόταν να υπόσχεται, σε βάθος χρόνου, η διαφύλαξή του.

Σημαντική επίδραση στις περιβαλλοντικές κινητοποιήσεις είχαν και οι αλ-

26. Ν. Σερντεδάκης, *Διαδικασίες παραγωγής και συγκρότησης των κοινωνικών κινήματων: Τα νέα κοινωνικά κινήματα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1996, σ. 243.

27. G. Pridham - S. Verney - D. Konstandakopoulos, «Environmental Politics in Greece: Evolution, Structures and Process», *Environmental Politics*, τόμ. 4, τχ. 2, 1995, σ. 244-270.

λαγές στη δομή των πολιτικών ευκαιριών. Μετά το 1974, η αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού οδήγησε στη δημιουργία ενός νέου πολιτικού συστήματος το οποίο χαρακτηριζόταν από σχετική ανεκτικότητα σε διάφορα κοινωνικά αιτήματα καθώς και στην πολιτική και κοινωνική διαμαρτυρία. Τη συγκεκριμένη περίοδο, σχηματίζονται και οι πρώτες περιβαλλοντικές και οικολογικές ομάδες. Ξεκινώντας από την Αθήνα και καλύπτοντας σταδιακά και άλλα μέρη της χώρας, σε αυτές υπερ-εκπροσωπούνταν άτομα με αριστερές ιδεολογικές και πολιτικές καταβολές. Η νέα ταυτότητα αυτών των ατόμων φαίνεται να επηρεάζεται από τις εξελίξεις στη Δυτική Ευρώπη, κυρίως το αντιπυρηνικό και το ειρηνιστικό κίνημα. Επίσης, οι περισσότεροι εξ αυτών είχαν ακαδημαϊκές σπουδές στις θετικές επιστήμες (βιολογία, χημεία) με αποτέλεσμα να είναι περισσότερο εξοικειωμένοι με τα περιβαλλοντικά ζητήματα.²⁸

Όπως έχουν δείξει προηγούμενες έρευνες,²⁹ οι κινητοποιήσεις βάσης εκείνης της περιόδου λειτούργησαν ως σημείο αναφοράς για τις πρώτες οικολογικές/περιβαλλοντικές ομάδες, οι οποίες ασπάζονταν την ιδέα ενός εν δυνάμει οικολογικού κινήματος. Οι ακτιβιστές της περιόδου είχαν ως στόχο να υποστηρίξουν και να μεταφέρουν γνώσεις και άλλους πόρους στις κινητοποιούμενες τοπικές κοινότητες. Κυρίως, όμως, στόχευαν να δράσουν ως «μεταφορείς και πομποί»³⁰ των νέων αξιών και νοημάτων αναφορικά με το περιβάλλον και τη σχέση που όφειλαν να έχουν οι άνθρωποι με αυτό. Για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια των Snow and Benford, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτοί οι ακτιβιστές «εμπλέχθηκαν στην παραγωγή νέων νοημάτων για τους συμμετέχοντες, τους ανταγωνιστές και τους παρατηρητές».³¹ Σε όλες τις υπό εξέταση περιπτώσεις, οι συγκεκριμένοι ακτιβιστές κατέβαλαν μεγάλη προσπάθεια για να επιτύχουν μία «γεφύρωση (ερμηνευτικών) πλαισίων» [frame bridging] ή μία «συνήχηση (ερμηνευτικών) πλαισίων» [frame resonance] μεταξύ των περιβαλλοντικών αξιών και των οικονομικών κινήτρων των ντόπιων.³²

28. I. Botetzagias, *The Environmental Movement in Greece, 1973 to the Present*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Department of Politics, Keele University, 2001.

29. Ν. Σερντεδάκις, *Διαδικασίες παραγωγής και συγκρότησης των κοινωνικών κινήματων: Τα νέα κοινωνικά κινήματα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό*, ό.π.

30. S. Tarrow, «Mentalities, Political Cultures, and Collective Action Frames: Constructing Meanings through Action», στο A. Morris - C. Mueller (επιμ.), *Frontiers in Social Movements Theory*, ό.π., σ. 188.

31. Παρατίθεται στο ίδιο.

32. Όροι όπως «(ερμηνευτική) πλαισίωση» [framing] και «ευθυγράμμιση (ερμηνευτικών) πλαισίων» [frame alignment] χρησιμοποιήθηκαν από τον Snow και τους συνεργάτες του για να περιγράψουν πώς τα ιδεολογικά νοήματα παρουσιάζονται από τους οργανωτές των κινή-

Όμως, παρά τις προσπάθειές τους, οι ακτιβιστές κατάφεραν μόνο μερικούς να επιτύχουν τη «γεφύρωση πλαισίου» μεταξύ των οικολογικών τους στόχων και των αιτημάτων των κατοίκων. Παρότι οι ντόπιοι καλωσόριζαν την ηθική υποστήριξη και την «τεχνική» βοήθεια που τους προσέφερονταν, προτιμούσαν τους τοπικούς κομματικούς παράγοντες ως διαμεσολαβητές των αιτημάτων τους. Εδώ συναντάμε και πάλι τα προαναφερθέντα δομικά στοιχεία της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, συγκεκριμένα την κομματικοποίηση και τον κρατικό πατερναλισμό. Το γεγονός αυτό έχει ευρύτερη θεωρητική σημασία καθώς καταδεικνύει ότι οι σχετικές με τα «ερμηνευτικά πλαίσια» διαδικασίες εξαρτώνται και από τη δεδομένη πολιτική κουλτούρα και τον τρόπο με τον οποίο οι πολίτες έχουν συνηθίσει να επεξεργάζονται και να παρουσιάζουν τα αιτήματά τους. Παρότι όλες οι κινητοποιήσεις πέτυχαν, η επιτυχία τους αυτή αποδόθηκε σε μια πολιτική συνδιαλλαγή μεταξύ των ντόπιων που διαμαρτύρονταν και των κρατικών/κομματικών παραγόντων, παρά στην αποτελεσματικότητα του οικολογικού κινήματος.³³ Αυτό το μοντέλο πολιτικής συνδιαλλαγής, στο οποίο οι περιβαλλοντιστές ακτιβιστές έπαιζαν τον ρόλο του πολιτικά αποστασιοποιημένου υποστηρικτή, έμελλε να επαναληφθεί και στη δεκαετία του 1980 –για παράδειγμα στις περιπτώσεις της Μήλου, του Καλαμά και του Αχελώου.³⁴

μάτων προς τα δυνητικά μέλη. Η «γεφύρωση (ερμηνευτικών) πλαισίων» [frame bridging] «αναφέρεται στη σύνδεση μεταξύ δύο ή περισσότερων ιδεολογικά κατάλληλων αλλά δομικά ασύνδετων ερμηνευτικών πλαισίων σχετικά με ένα συγκεκριμένο θέμα ή πρόβλημα» (D. Snow - E.B. Rochford Jr. - S.K. Worden - R. Benford, «Frame Alignment Processes, Micro-mobilization, and Movement Participation», *American Sociological Review*, τχ. 51, 1986, σ. 464-81, ειδικότερα σ. 467). Για τον ρόλο της ιδεολογίας, της συμβολικής παραγωγής των κοινωνικών κινήσεων και των «αξιακών ή νοηματικών πλαισιώσεων» της συλλογικής δράσης, βλ. Μ. Ψημίτης, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Ατραπός, Αθήνα 2006, και Σ. Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 27, 2006, σ. 7-42.

33. Α. Λουλούδης, «Κοινωνικές διεκδικήσεις: από την προστασία του περιβάλλοντος στην πολιτική οικολογία», *ό.π.*, σ. 13.

34. Πρόσφατες ποσοτικές έρευνες για το σύνολο της χώρας (βλ. Μ. Kousis, «Local environmental protest in Greece, 1974-94: exploring the political dimension», *Environmental Politics*, τόμ. 16, τχ. 5, 2007, σ. 785-804) δείχνουν ότι την περίοδο 1974-1994 η συμμετοχή πολιτικών παραγόντων σε περιβαλλοντικές διαμαρτυρίες βάσης παρατηρήθηκε στο 12% των περιπτώσεων (στο ίδιο, σ. 790). Αυτή η «πολιτική» παρουσία έχει σημαντική επίδραση τόσο στη σύνθεση των ομάδων που μετέχουν στη διαμαρτυρία (στο ίδιο, σ. 794-795) όσο και σε σχέση με τις ομάδες από τις οποίες ζητείται η ενίσχυση της διαμαρτυρίας (στο ίδιο, σ. 796-797).

5. ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ ΕΝΟΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ

Τη δεκαετία το 1980, το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα άρχισε να δυναμώνει, καθώς νέα ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία χαρακτήρισαν τη δράση αυτής της περιόδου. Αρχικά, καταγράφεται αύξηση των τοπικών διαμαρτυριών ενάντια στην περιβαλλοντική υποβάθμιση ενώ δημιουργούνται νέες περιβαλλοντικές ομάδες.³⁵ Σύμφωνα με το περιοδικό *Νέα Οικολογία*, μεταξύ 1982 και 1992 εκδηλώνονται 111 κινητοποιήσεις επικεντρωμένες στο περιβάλλον.³⁶ Σε ό,τι αφορά τις διαμαρτυρίες, παρότι ήταν πιο μαζικές και καλύτερα οργανωμένες, οι περισσότερες από αυτές κινήθηκαν στην ίδια λογική με εκείνες της δεκαετίας του 1970. Από την πλευρά τους, οι περιβαλλοντικές οργανώσεις, παρά τις σημαντικές μεταξύ τους διαφοροποιήσεις, ενίσχυσαν τους δεσμούς τους με τους τοπικά διαμαρτυρόμενους και συνέβαλαν στην επίτευξη των στόχων τους, δίδοντας έμφαση στην προστασία του περιβάλλοντος.

Η επιτυχής κατάληξη των διαμαρτυριών της δεκαετίας του 1980 ήταν συνήθως αποτέλεσμα της πολιτικής συνδιαλλαγής μεταξύ των τοπικών κοινοτήτων, των βουλευτών και των κομματικών τοπικών αρχόντων που ήταν ευαίσθητοι στα αιτήματα της εκλογικής τους περιφέρειας. Παρότι οι περιβαλλοντικές ομάδες δεν μετείχαν σε αυτή τη συνδιαλλαγή, με την εμπλοκή τους κατάφεραν να αποκομίσουν σημαντικά κέρδη: επίτευξη των επιμέρους στόχων τους, απόκτηση εμπειρίας και αξιοπιστίας. Επεκτείνοντας τις επαφές και τις σχέσεις τους στα πιο απομακρυσμένα σημεία της χώρας είχαν την ευκαιρία να στρατολογήσουν νέους υποστηρικτές, να αποκτήσουν νέες δεξιότητες στον χειρισμό διάφορων περιβαλλοντικών προβλημάτων και να εντοπίσουν νέα πεδία δραστηριότητας.

Έτσι, παρότι οι τοπικές κινητοποιήσεις δεν εντάχθηκαν στις δομές ενός οργανωμένου περιβαλλοντικού κινήματος, φαίνεται να διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση των περιβαλλοντικών και των οικολογικών οργανώσεων. Παράλληλα, καθώς συχνά βρέθηκαν στο επίκεντρο της δημοσιότητας, διαμόρφωσαν ευνοϊκές συνθήκες για την ευρύτερη ευαισθητοποίηση της

35. Το 1987 η Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης και η Εναλλακτική Κίνηση Οικολόγων καταγράφουν την ύπαρξη 28 οικολογικών οργανώσεων, 31 περιβαλλοντικών κινήσεων και ομάδων, 7 επιστημονικών ενώσεων, 3 ομάδων βιοκαλλιεργητών, 3 ενώσεων καταναλωτών, 8 ομάδων υγιεινιστών και 2 οικολογικών εντύπων.

36. M. Kousis, «Environment and the State in the EU Periphery: The Case of Greece», στο S. Baker - K. Milton - S. Yearly (επιμ.), *Protecting the Periphery. Environmental Policy in Peripheral Regions of the European Union*, Frank Cass, Λονδίνο 1994.

κοινής γνώμης γύρω από τα προβλήματα προστασίας της φύσης. Η έκθεση του ΟΟΣΑ το 1983 ανέφερε ότι το περιβαλλοντικό ενδιαφέρον στην Ελλάδα ήταν σχετικά πρόσφατο, διαρκώς αυξανόμενο όμως.³⁷ Εκτός των άλλων, πέρα από την αύξηση του αριθμού των περιβαλλοντικών και οικολογικών οργανώσεων, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 πληθαίνουν και οι εφημερίδες και τα περιβαλλοντικά περιοδικά καθώς επίσης και οι εκδόσεις μονογραφιών με οικολογικό προβληματισμό και περιεχόμενο.³⁸

Πέρα από την αυξανόμενη επιρροή των περιβαλλοντικών ομάδων, την ίδια χρονική περίοδο, ο ελληνικός περιβαλλοντισμός αρχίζει να αποκτά τα χαρακτηριστικά ενός πολιτικού και κοινωνικού κινήματος. Κατά την άποψή μας, αυτή η φάση της ανάπτυξής του μπορεί να προσεγγισθεί καλύτερα με όρους «κινήματος στη φάση διαμόρφωσής του». Τούτο τεκμηριώνεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και την πολιτική ταυτότητα των ακτιβιστών, όπως επίσης από τις πρωτοεμφανιζόμενες, νέες μορφές αυτόνομης περιβαλλοντικής δράσης που αναλαμβάνουν οι περιβαλλοντικές ομάδες.

Ο πολιτικός χαρακτήρας των οικολογικών ομάδων της περιόδου οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στο γεγονός ότι η πρώτη γενιά των ακτιβιστών διαμορφώθηκε υπό την επίδραση των δυτικοευρωπαϊκών εναλλακτικών και οικολογικών κινήματων της δεκαετίας του 1970. Πολλοί από αυτούς συμφωνούσαν με την κριτική στα καθιερωμένα αριστερά κόμματα και προσέβλεπαν στην «πολιτική οικολογία» ως εναλλακτική κοινωνική και πολιτική πρόταση. Έτσι, επιπλέον των τοπικών περιβαλλοντικών κινητοποιήσεων που περιγράψαμε προηγουμένως, παρατηρούμε αυτή την περίοδο νέες μορφές περιβαλλοντικής κινητοποίησης, οι οποίες διαφοροποιούνται τόσο ως προς τους στόχους όσο και ως προς το περιεχόμενό τους: χαρακτηρίζονται από απουσία κινήτρων με οικονομικό περιεχόμενο και θεμελιώνονται στην αξιακή ανατίμηση της φύσης και του περιβάλλοντος.

Αυτές οι κινητοποιήσεις ήταν κυρίως δύο ειδών: (α) καμπάνιες και διαδηλώσεις για θέματα γενικότερου περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος, όπως το νέφος της Αθήνας και οι διαδηλώσεις κατά της πυρηνικής ρύπανσης που ακο-

37. G. Pridham - S. Verney - D. Konstandakopoulos, «Environmental Politics in Greece: Evolution, Structures and Process», *ό.π.*, σ. 260.

38. Α. Λουλούδης, «Κοινωνικές διεκδικήσεις: από την προστασία του περιβάλλοντος στην πολιτική οικολογία», *ό.π.*, σ. 17-18. Σ. Κουρουζίδης, «Έντυπη διακίνηση ιδεών: φυσιολατρία, παραδοσιακή γεωργία, περιβάλλον, οικολογία, πολιτική οικολογία», στο Σ. Κουρουζίδης - Α. Λουλούδης - Γ. Σακιώτης - Γ. Σχίζας (επιμ.), *Η Πολιτική Οικολογία στην Ελλάδα - Μνήμη Νίκου Καίσαρη*, Ευώνυμος Οικολογική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2006.

λούθησαν το ατύχημα στο Τοερνομίλ και (β) δράσεις με στόχο τη διατήρηση της πανίδας και της χλωρίδας (υγρότοποι, δάση, προστασία ζωικών ειδών). Σε αυτή την περίπτωση, οι ακτιβιστές βρίσκονταν συχνά σε δύσκολη θέση καθώς δεν μπορούσαν να αντλήσουν εύκολα υποστήριξη από τον πληθυσμό στις επιμέρους τοπικές κοινωνίες ενώ συνέβαινε να αντιμετωπίζονται με εχθρικό και, κάποιες φορές, επιθετικό τρόπο από όσους είχαν συμφέροντα στον τουρισμό, την αλιεία, το κυνήγι, την αποψίλωση των δασών κ.ο.κ. Οι συνθήκες για περιβαλλοντική δράση ήταν εξαιρετικά δυσμενείς σε περιπτώσεις έντονης περιβαλλοντικής υποβάθμισης, όπως, για παράδειγμα, υποβάθμισης του εδάφους εξαιτίας της μηχανοποιημένης γεωργίας, της μαζικής χρήσης χημικών λιπασμάτων ή της αυθαίρετης δόμησης, η οποία σχετιζόταν με τα κακώς εννοούμενα οικονομικά συμφέροντα μεγάλου τμήματος του νέου πληθυσμού.

Συμπερασματικά, στα τέλη της δεκαετίας του 1980, ο ελληνικός περιβαλλοντικός βρισκόταν σε τροχιά συγκρότησής του ως κοινωνικό κίνημα. Οι υπάρχουσες και αποκλίνουσες ταυτότητες, όπως η πολιτική οικολογία, ο κλασικός περιβαλλοντισμός, ο τοπικός περιβαλλοντισμός, οι μονοθεματικές ομάδες, οι βιοκαλλιεργητές, οι οργανώσεις καταναλωτών ή της υγιεινής διατροφής, φαίνονταν να υπάγονται σε μία κοινή ηγεμονική ταυτότητα ενός κοινωνικού και πολιτικού κινήματος. Αυτή η διαδικασία είχε ως τελικό αποτέλεσμα την πολιτική οργάνωση του χώρου. Μετά από τρεις αποτυχημένες προσπάθειες συγκρότησης μιας ενιαίας πολιτικής οργάνωσης, το 1989 πάνω από 100 ομάδες και οργανώσεις σχημάτισαν ένα πολιτικό κόμμα, την Ομοσπονδία Οικολόγων Εναλλακτικών Οργανώσεων [ΟΟΕΟ, στο εξής: Ομοσπονδία].

6. ΤΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ: Η ΘΝΗΣΙΓΕΝΗΣ ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Όπως έχει σημειώσει ο Brand,³⁹ η υπάρχουσα διαμόρφωση των πολιτικών διαιρετικών τομών ή των καθιερωμένων πολιτικών συγκρούσεων επιβάλλει σημαντικούς περιορισμούς στην κινητοποίηση νέων δρώντων στη σκηνή της

39. K.W. Brand, «Vergleichendes Resumee», στο K.W. Brand (επιμ.), *Neue Soziale Bewegungen in Westeuropa und der USA. Ein Internationaler Vergleich*, Campus, Φρανκφούρτη 1985, σ. 321.

κινηματικής πολιτικής.⁴⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η συγκρότηση των πολιτικών διαιρέσεων, καθώς και η «δομή των πολιτικών ευκαιριών» στην Ελλάδα, για το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του 1980, δεν ευνοούσαν τη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου πεδίου συγκρουσιακής πολιτικής γύρω από τη θεματική της οικολογίας και του περιβάλλοντος. Αυτό, όμως, επρόκειτο να αλλάξει δραματικά.

Η ολοκλήρωση της δεκαετίας του 1980 φάνηκε να σημαίνει το τέλος μιας εποχής, με κύριο χαρακτηριστικό την κρίση αξιοπιστίας του πολιτικού συστήματος της Μεταπολίτευσης. Τα οικονομικά σκάνδαλα, η κακή οικονομική κατάσταση της χώρας, η απομόνωσή της εντός της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και η αδυναμία του ΠΑΣΟΚ, μετά από 10 χρόνια στην κυβέρνηση, να πραγματοποιήσει το αρχικό του πρόγραμμα, όλα συνεισέφεραν σε μια παροδική κρίση του πολιτικού συστήματος που εκδηλωνόταν μέσω αλληιάλλλων εκλογών και ασταθών συμμαχικών κυβερνήσεων. Με τους πολιτικούς να καταγγέλλουν ο ένας τον άλλο, τα δύο μεγάλα πολιτικά κόμματα σε τροχιά μετωπικής σύγκρουσης και τον πολιτικό διάλογο να εστιάζει σε θέματα προσωπικής ηθικής,⁴¹ η αξιοπιστία και η νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος δέχτηκαν σοβαρά πλήγματα. Αυτές οι συνθήκες δημιούργησαν μια ευνοϊκή δομή πολιτικών ευκαιριών για νέες συλλογικότητες οι οποίες επιθυμούσαν να εισέλθουν στην εκλογική πολιτική αρένα.

Οι διάφορες, διάσπαρτες οικολογικές και εναλλακτικές ομάδες και κινήσεις εκμεταλλεύτηκαν αυτή τη δομή ευκαιριών μέσω της δημιουργίας της Ομοσπονδίας και της επίτευξης αναπάντεχων αποτελεσμάτων στις διαδοχικές εκλογές της περιόδου. Παρά τα χαμηλά ποσοστά ψήφων (περίπου 1%) και της μοναδικής βουλευτικής της έδρας, η Ομοσπονδία προσέκλυσε το ενδιαφέρον τόσο των ΜΜΕ όσο και των άλλων πολιτικών κομμάτων καθώς, σε μια δεδομένη συγκυρία, αυτή η μία έδρα ήταν αρκετή για να αλλάξει τις ισορροπίες εντός του κοινοβουλίου. Η οικολογία και το περιβάλλον αναδείχθηκαν ως σημαντικά θέματα στην τρέχουσα πολιτική συζήτηση, ενώ η αυτόνομη πολιτική έκφραση του οικολογικού μετώπου φάνηκε ότι ίσως θα μπορούσε να δομήσει μια εναλλακτική οικονομική, πολιτική και κοινωνική

40. Παρατίθεται στο Η. Kriesi - R. Koopmans - J.W. Duyvendak - M. Giugni, *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis*, ό.π., σ. XIV.

41. K. Featherstone, «The "Party-State" in Greece and the Fall of Papandreou», *West European Politics*, τόμ. 13, τχ. 1, 1990, σ. 101-115· Ν. Demertzis, «Greece: Greens at the Periphery», στο D. Richardson - Ch. Rootes (επιμ.), *The Green Challenge: The Development of Green Parties in Europe*, Routledge, Λονδίνο 1995.

πρόταση για την ελληνική κοινωνία. Αυτή η δυναμική, όμως, γρήγορα αναστράφηκε και η προσπάθεια να δοθεί πολιτική έκφραση στις οικολογικές ανησυχίες κλονίστηκε και σταδιακά έσβησε. Εκ των υστέρων, σημαντικά στελέχη του χώρου, ερμήνευσαν αυτή την αποτυχία ως το αποτέλεσμα της αδύνατης συγκατοίκησης, εντός της Ομοσπονδίας, ατόμων και ομάδων με διαφορετικά αντίθετες απόψεις σχεδόν για κάθε σημαντικό θέμα εκείνης της περιόδου αλλά και ως αποτέλεσμα προσωπικών/ατομικών ανεπαρκειών και συγκρούσεων.⁴² Εντός της Ομοσπονδίας έπρεπε να συνυπάρξουν και να συνεργαστούν άτομα και συλλογικότητες οι οποίες, παρότι θεωρούσαν το περιβάλλον και την περιβαλλοντική κρίση σημαντικά θέματα για την ανθρωπότητα και την κοινωνία, διέφεραν σημαντικά στην πολιτική τους κουλτούρα και, κατά συνέπεια, τόσο στις σχετικές θεωρήσεις και πρακτικές επίλυσης αυτών των προβλημάτων όσο και στην εκτίμηση των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών τους διαστάσεων.⁴³

Η βραχύβια επιτυχία της Ομοσπονδίας αποτελεί την κορυφαία στιγμή του οικολογικού τμήματος του ελληνικού πράσινου κινήματος, όπως επίσης και την επιτομή όλων των περιοριστικών παραγόντων που χαρακτηρίζουν την πολιτική ανάπτυξή του. Με δεδομένες τις ιδιομορφίες του ελληνικού πολιτικού, πολιτιστικού και θεσμικού πλαισίου (κρατικός πατερναλισμός, κομματικοποίηση, αδύναμες αστικές δομές), η δημιουργία ενός πολιτικού κόμματος αποτελούσε αναγκαία συνθήκη για τη μετεξέλιξη του κινήματος σε ανταγωνιστικό παίκτη εντός αυτού του πλαισίου. Καθώς οι οικολογικές/περιβαλλοντικές ομάδες της περιόδου δεν είχαν πρόσβαση στη λήψη των αποφάσεων ούτε άλλα μέσα επηρεασμού των κυβερνητικών πολιτικών, η κομματική συγκρότηση θεωρήθηκε ο μόνος διαθέσιμος δρόμος για την εκπροσώπηση των, μέχρι τότε, υποεκπροσωπούμενων περιβαλλοντικών αιτημάτων. Εξαιτίας του υπερπολιτικοποιημένου χαρακτήρα των δημόσιων διεργασιών και της αδυναμίας των κοινωνικών οργανώσεων να προσελκύσουν το δημόσιο ενδιαφέρον ή να εισακουστούν από το κράτος, τα κοινωνικά προ-

42. Ι. Μποτετζάγιας, «Η Ομοσπονδία Οικολόγων Εναλλακτικών: Το ελληνικό πράσινο πείραμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 22, 2003, σ. 69-105 και ειδικότερα σ. 97-104.

43. J. Karamichas - I. Botetzagias, «Green Party Factionalism: The Case of the Ecologists-Alternatives of Greece», *South European Society and Politics*, τόμ. 8, τχ. 3, 2003, σ. 65-93. Αξίζει να σημειωθεί ότι το πλούσιο αρχείο της Ομοσπονδίας παραμένει ακόμη αναξιοποίητο στον μεγαλύτερο βαθμό. Η ουστηματική ανάλυσή του είναι βέβαιο ότι θα φωτίσει περισσότερο αυτές τις πτυχές.

βλήματα πολύ δύσκολα μετασχηματίζονταν σε πολιτικά θέματα χωρίς τη διαμεσολάβηση του κράτους ή των κομμάτων. Αυτά τα χαρακτηριστικά επιβεβαιώθηκαν και στην περίπτωση του οικολογικού κόμματος. Ενώ πριν από τον σχηματισμό της Ομοσπονδίας τα περιβαλλοντικά θέματα δεν συγκαταλέγονταν μεταξύ των κύριων πολιτικών θεμάτων, λίγους μόνο μήνες μετά την εμφάνισή της (1990), περίπου το 8% των πολιτών ιεραρχούσε το περιβάλλον ως πρώτο μεταξύ των ανησυχιών του,⁴⁴ ενώ ακόμη και τα κατεστημένα πολιτικά κόμματα υιοθέτησαν πιο φιλο-περιβαλλοντικό λόγο.⁴⁵ Τα παραπάνω υποστηρίζουν την άποψη ότι ο σχηματισμός ενός πράσινου κόμματος επέδρασε σημαντικά στον μετασχηματισμό των περιβαλλοντικών προβλημάτων σε πολιτικά θέματα. Παρόλα αυτά, η Ομοσπονδία απέτυχε να κεφαλαιοποιήσει αυτό το πρόσκαιρο φιλοπεριβαλλοντικό αίσθημα των ψηφοφόρων. Τα υφιστάμενα κόμματα, ολόκληρου του πολιτικού φάσματος, κατάφεραν να ενσωματώσουν την οικολογική προβληματική, έστω στο επίπεδο της ρητορικής, αποτρέποντας σε τελική ανάλυση την ανάπτυξη μιας νέας, πράσινης, πολιτικής προβληματικής.

Επιπλέον, σε μεγάλο βαθμό, η Ομοσπονδία λειτούργησε αυτοαναφορικά, ανακυκλώνοντας στο εσωτερικό της προϋπάρχουσες διαιρέσεις, εστιάζοντας στην πολιτική αφετηρία ομάδων και ατόμων και, κατ' επέκταση, αποτυγχάνοντας να δικτυωθεί με τις τοπικές κοινωνίες,⁴⁶ ειδικά εκείνες που αντιμετώπιζαν έντονη περιβαλλοντική υποβάθμιση. Η αρχική διάσταση ανάμεσα στην κινητοποίηση των τοπικών κοινωνιών για τη διαφύλαξη του περιβάλλοντος και στις στοχοθεσίες των πρώτων οικολογικών ομάδων μάλλον παγιώθηκε, ενώ οι δεύτερες διαφοροποιήθηκαν είτε σε οργανώσεις με ξεκάθαρη περιβαλλοντική ατζέντα είτε σε οικολογικές ομάδες που διατήρησαν τα πολιτικά τους χαρακτηριστικά.

44. N. Demertzis, «Greece: Greens at the Periphery», *ό.π.*, σ. 200.

45. Θ. Τοακίρης, *Όταν η «άλαλος άνοιξις» απέκτισε φωνήν: το ελληνικό οικολογικό κίνημα και η επίδρασή του στα πολιτικά κόμματα*, μεταπτυχιακή διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1997.

46. I. Botetzagias, *The Environmental Movement in Greece, 1973 to the Present*, *ό.π.*

7. ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΗΓΓΤΑ. Η ΘΕΣΜΙΚΗ ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΣΜΟΥ

Μετά τη διάλυση της Ομοσπονδίας και την αποτυχία του οικολογικού χώρου να επιβεβαιώσει την αυτόνομη πολιτική του παρουσία, οι ομάδες εκείνες που είχαν έναν αποκλειστικό περιβαλλοντιστικό προσανατολισμό κυριάρχησαν στο ελληνικό κίνημα. Οι ομάδες της πολιτικής οικολογίας μπήκαν στο περιθώριο ενώ ορισμένα στελέχη του χώρου προσχώρησαν στα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα –κυρίως το ΠΑΣΟΚ και τον Συνασπισμό. Χαρακτηριστικό αυτής της «αλλαγής φρουράς» είναι το γεγονός ότι όλο και περισσότερες περιβαλλοντικές οργανώσεις άρχισαν να αυτοπροσδιορίζονται ως μη κυβερνητικές οργανώσεις [ΜΚΟ] παρά ως συστατικά μέρη ενός ευρύτερου περιβαλλοντικού κινήματος.

Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι περιβαλλοντικές οργανώσεις, κυρίως εκείνες που λειτουργούσαν ως οι εθνικοί εκπρόσωποι διεθνών οργανώσεων (Greenpeace, WWF). Κύριο χαρακτηριστικό τους ήταν ο προσανατολισμός σε ένα είδος επαγγελματικοποίησης ο οποίος, στο όνομα της «αποτελεσματικότητας», θυσίαζε τη διεύρυνση της οργανωσιακής τους βάσης. Οι συγκεκριμένες οργανώσεις⁴⁷ αποτελούνταν από μικρές ομάδες επαγγελματιών, με εξειδικευμένη γνώση και υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Λειτουργώντας ως διαχειριστές των υλικών και συμβολικών πόρων των περιβαλλοντικών οργανώσεων εστίαστηκαν στην άντληση οικονομικών πόρων από την ευρύτερη ομάδα μια νέας κατηγορίας «απλών μελών», τα οποία δεν μετέχουν άμεσα στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων για την κατεύθυνση και τη δράση των οργανώσεων. Η επικοινωνία μεταξύ των απλών μελών φιλτράρεται από την ίδια την οργάνωση ενώ η διακύμανση και η ανανέωση των συνδρομητών-μελών αποτελεί το μέτρο της συμφωνίας (ή της διαφωνίας) του ευρύτερου κοινού με τις δράσεις της οργάνωσης.

Παράλληλα με τις «διεθνείς» οργανώσεις καταγράφεται μια πληθώρα οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στο τοπικό ή/και στο εθνικό επίπεδο. Οι περισσότερες είναι μονοθεματικά προσανατολισμένες, είτε πρόκειται για τοπικές ομάδες που σχηματίστηκαν με στόχο την επίλυση τοπικών προβλημάτων είτε πρόκειται για οργανώσεις υπερτοπικής εμβέλειας που ασχολούνται κυρίως με τη διατήρηση (συγκεκριμένων ειδών) της πανίδας και της χλωρίδας. Στα μέσα της δεκαετίας του 1990 ένας μεγάλος αριθμός αυτών των

47. Έχουν κατηγοριοποιηθεί ως «ομάδες του πυρήνα» βλ. Ι. Botetzagias, *The Environmental Movement in Greece 1973 to the Present*, ό.π.

οργανώσεων αποφάσισε να δημιουργήσει ένα δίκτυο, το Πανελλήνιο Δίκτυο Οικολογικών Οργανώσεων (στο εξής: Δίκτυο), με στόχο την ανταλλαγή πληροφοριών, την αλληλοϋποστήριξη των μελών του και την ανάληψη κοινών δράσεων για γενικότερα περιβαλλοντικά θέματα. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ενώ πολλές τοπικές ομάδες συμμετείχαν σε αυτό, καμία από τις οργανώσεις του «πυρήνα» δεν τις μιμήθηκε. Το Δίκτυο οργάνωσε εθνικές συναντήσεις, όπου συζητήθηκαν θέματα γενικότερου περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος καθώς και μια σειρά από εθνικές καμπάνιες. Απέτυχε, όμως, να γίνει το αδιαμφισβήτητο συντονιστικό κέντρο των ελληνικών περιβαλλοντικών οργανώσεων.

Σχετικά με την επαγγελματοποίηση των περιβαλλοντικών ομάδων, αυτή από μια πρώτη ματιά φαίνεται να στοχεύει τόσο στον «εξορθολογισμό» της δράσης και των οργανωσιακών ρόλων όσο και στη διαχείριση των οικονομικών πόρων που αντλούνται από το ευρύτερο κοινό αλλά και άλλες πηγές. Η δραστηριότητα των οργανώσεων χαρακτηρίζεται από μια αλλαγή εστίασης, από την άμεση δράση και την ενεργή συμμετοχή των μελών στη διαχείριση συγκεκριμένων έργων σχετικών με τη μελέτη και τη διαφύλαξη οικοσυστημάτων, την περιβαλλοντική εκπαίδευση κ.λπ., δράσεις οι οποίες εκτός των άλλων υποστηρίζονται από ευρωπαϊκά και εθνικά κονδύλια. Αυτοί οι νέοι ρόλοι που προστίθενται στην περιβαλλοντική δράση οδηγούν στη θεσμική «αναβάθμιση» των περιβαλλοντικών οργανώσεων, οι οποίες τείνουν να μεταμρφωθούν είτε σε ΜΚΟ είτε σε ημι-«εμπορικές» οργανώσεις.

Η θεσμική αναβάθμιση των ελληνικών περιβαλλοντικών οργανώσεων του πυρήνα δεν προέκυψε ως αποτέλεσμα ούτε της δυναμικής ούτε της αναγνώρισης ούτε των επιτυχιών του κινήματος· αντικατοπτρίζει μάλλον την ευεργετική επίδραση πολλών συγκυριακών παραγόντων οι οποίοι σχετίζονται με τις εξελίξεις σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο, όπως, για παράδειγμα, η διαθεσιμότητα οικονομικών πόρων για προγράμματα περιβαλλοντικής διαχείρισης, το αναζωογονημένο ενδιαφέρον της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για θέματα περιβάλλοντος κατά τη δεκαετία του 1990 και οι «φιλο-περιβαλλοντικές» νομολογίες του Ε΄ Τμήματος του Συμβουλίου της Επικράτειας [ΣτΕ].⁴⁸

Η δεκαετία του 1990 χαρακτηρίζεται από μια αλλαγή των εθνικών πολιτικών για το περιβάλλον εξαιτίας των υποχρεώσεων εναρμόνισης της ελληνικής νομοθεσίας προς τις ευρωπαϊκές πολιτικές, κανονισμούς και οδηγίες σχετικά με την προστασία της φύσης και του περιβάλλοντος. Παράλληλα, έ-

48. Στο ίδιο., κεφ. 5.

πρεπε να απορροφηθούν και οι σημαντικοί πόροι που διέθετε η Ευρωπαϊκή Κοινότητα για περιβαλλοντικές δράσεις. Εφεξής, αυτή η ανάγκη καθορίζει τους όρους για την απόδοση του «χρήσιματος» σε οργανώσεις και άτομα τα οποία είναι κατάλληλα για τη διαχείριση αυτών των υλικών και πολιτικών πόρων. Παραδείγματος χάριν, όταν το καλοκαίρι του 2003 το ΥΠΕΧΩΔΕ ανακοίνωσε τη θεσμοθέτηση 25 νέων Φορέων Διαχείρισης για προστατευόμενες περιοχές (κυρίως περιοχές Natura 2000) οι εκπρόσωποι των ΜΚΟ προέρχοταν σχεδόν εξ ολοκλήρου από τις δέκα οργανώσεις του πυρήνα.⁴⁹

Υπ' αυτές τις συνθήκες, οι περιβαλλοντικές οργανώσεις αρχίζουν να στερούνται κινήτρων για την επίτευξη «οριζόντιας» δικτύωσης με άλλες οργανώσεις ή για την αύξηση του αριθμού των ενεργών μελών τους, καθώς τώρα είναι σε θέση να αντλήσουν κρίσιμους υλικούς και πολιτικούς πόρους μέσα από θεσμικά διαθέσιμες οδούς. Μάλλον, έχουν ισχυρούς λόγους να επιδιώξουν την «κάθετη» δικτύωση με εθνικούς και διεθνείς θεσμικούς φορείς. Αυτή η διαδικασία επαγγελματοποίησης-διαχείρισης και κάθετης δικτύωσης διαμορφώνει τους όρους ενός νέου εταιρικού ή κορπορατιστικού τρόπου περιβαλλοντικής οργανωσιακής δραστηριότητας. Σε αυτό το εταιρικό μοντέλο, οι οργανώσεις αναλαμβάνουν τον ρόλο του κοινωνικού εταίρου έναντι των εθνικών και διεθνικών οργανισμών, αν και όχι πάντοτε με τυπικό ή θεσμοθετημένο τρόπο. Δεν είναι εξάλλου ούτε άσχετο ούτε τυχαίο το γεγονός ότι η «πράσινη» νομολογία του ΣτΕ ενίσχυσε τη διαδεδομένη πεποίθηση μεταξύ των ηγετικών στελεχών των περιβαλλοντικών ΜΚΟ ότι η περιβαλλοντική προστασία μπορούσε να διεκδικηθεί και να επιτευχθεί κυρίως στις αίθουσες των δικαστηρίων, χωρίς να χρειαστεί η καταβολή του κόστους που συνεπάγεται η συγκρουσιακή δράση στο κοινωνικό επίπεδο.

Εν τέλει, αυτό το νέο θεσμικό-οργανωτικό πλαίσιο που χαρακτήρισε την περιβαλλοντική δραστηριότητα της δεκαετίας του 1990 οδήγησε σε μια νέα απο-πολιτικοποιημένη περιβαλλοντική ταυτότητα, η οποία στόχευε περισσότερο στην αλλαγή των ατομικών συνειδήσεων παρά στην πολιτική κινητοποίηση, επιδιώκοντας ταυτόχρονα την κατοχύρωση της πολιτικής της ουδετερότητας έναντι των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων, αλλά και του ενδοχόμενου ταύτισης με τα κόμματα όλου του πολιτικού φάσματος. Αυτός ο νέος απολιτικός περιβαλλοντισμός διακρινόταν από την έλλειψη του βασικού στοιχείου της πολιτικής, της διάκρισης «φίλου και εχθρού» ή «ουμμά-

49. Ι. Μποτετζάγιας, «ΜΚΟ και Κοινωνία Πολιτών, μια προβληματική σχέση: η περίπτωση των ελληνικών Μη Κυβερνητικών Περιβαλλοντικών Οργανώσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 27, 2006, σ. 71-95.

χου και αντιπάλου». Στον λόγο των οργανώσεων αυτών, ο ορισμός του «αντιπάλου» δεν γίνεται αντιληπτός με όρους «κομμάτων» ή «ταξικών συμφερόντων» αλλά με όρους «νοοτροπίας», «κουλτούρας», «συνείδησης» ή «στάσης» αναφορικά με το περιβάλλον. Τέτοιες αντιλήψεις επιτρέπουν τη συνύπαρξη εντός της ίδιας οργάνωσης ατόμων με διαφορετικές κομματικές τοποθετήσεις. Χαρακτηριστική είναι η ταυτόχρονη παρουσία στελεχών περιβαλλοντικών οργανώσεων σε σχεδόν όλα τα κομματικά ψηφοδέλτια στις βουλευτικές εκλογές του 2000, καθώς και το γεγονός ότι άτομα που αυτοπροσδιορίζονται ως «οικολόγοι» αποτελούν μετρήσιμο ποσοστό των ψηφοφόρων κάθε ελληνικού πολιτικού κόμματος.⁵⁰

Αυτά τα δεδομένα είναι ενδεικτικά των κυρίαρχων τάσεων μεταξύ των σημαντικότερων ελληνικών περιβαλλοντικών οργανώσεων της δεκαετίας του 1990: από τη μία πλευρά, φαίνεται να επιβιώνουν τοπικές οργανώσεις, αποκλεισμένες από τα κέντρα λήψης αποφάσεων, δίχως σημαντικούς πόρους και επιρροή και, από την άλλη, να καταλαμβάνουν το προσκήνιο «πολιτικά ουδέτερες» επαγγελματικές οργανώσεις, οι οποίες διαφοροποιούνται από το κινηματικό παρελθόν, δίδοντας έμφραση στη μάχη για την αλλαγή των νοοτροπιών, αλλά και την εξειδικευμένη παροχή υπηρεσιών, την άσκηση πίεσης [lobbying], τον πράσινο καταναλωτισμό, τη φιλοπεριβαλλοντική βιομηχανία και την επιχειρηματική δραστηριότητα.⁵¹

8. ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Η εξέλιξη του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος είναι μία συνεχής δυναμική διαδικασία. Οι ελληνικές ΜΚΠΟ, στο πλαίσιο των εθνικών και ευρωπαϊκών πολιτικών για το περιβάλλον, εισέρχονται σε μια φάση θεσμοποίησης, η οποία κατ' ουσία προηγήθηκε της ανάπτυξης ενός κινήματος ικανού να προκαλέσει κινητοποιήσεις με στόχο την περιβαλλοντική προστασία. Με άλλα λόγια, η διαδικασία της αναγνώρισης-προσαρμογής-ενσωμάτωσης [recognition-adaptation-integration] των περιβαλλοντικών αξιών και συμπερόντων δεν αντικατοπτρίζει την αντίστοιχη αναγνώριση ενός επιτυχημένου

50. Χρ. Βερναρδάκης, «Πολιτικά κόμματα και "Μεσοίος Χώρος": Οι ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων», στο Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004*, Σαββάλας-VPRC, Αθήνα 2005, σ. 73.

51. Ι. Μποτετζάγιας, «ΜΚΟ και Κοινωνία Πολιτών, μια προβληματική σχέση: η περίπτωση των ελληνικών Μη Κυβερνητικών Περιβαλλοντικών Οργανώσεων», *ό.π.*

κινήματος, αλλά μάλλον την εμφάνιση νέων ευκαιριών για περιβαλλοντική δράση οι οποίες δημιουργήθηκαν κατά την πορεία προς την ευρωπαϊκή ενσωμάτωση.⁵² Όπως δείξαμε, ο «εξευρωπαϊσμός» της Ελλάδας είχε σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση συμφερόντων που διευκόλυναν την «άτυπη αφομοίωση» [informal co-optation] και τις κορπορατιστικές σχέσεις με τον κρατικό μηχανισμό. Σε αυτή τη διαδικασία το κράτος είχε τον ρόλο του διανομέα κινήτρων και ανταμοιβών κατά τρόπο που επέτρεπε την προσαρμογή στο σύστημα των διαφόρων ομάδων συμφερόντων καθώς και τη δημιουργία νέων δομών συμφερόντων στα πεδία της επαγγελματικής εκπαίδευσης, της περιβαλλοντικής δράσης κ.ο.κ.

Αυτή η θεσμοποίηση επέτρεψε στις περιβαλλοντικές ιδέες να γίνουν ευρύτερα αποδεκτές και έτσι να φτάσουν σε μεγαλύτερο ακροατήριο, με τμήμα την απεμπόληση της πολιτικής τους διάστασης. Οι περιβαλλοντικές αξίες κερδίζουν σε αναγνώριση ενώ ενσωματώνονται στο πολιτικό σύστημα ως πολιτικά ουδέτερο ουσιαστικό. Μέσα σε αυτό το θετικό θεσμικό πλαίσιο δημιουργούνται οι συνθήκες για τη διάδοση των περιβαλλοντιστικών ιδεών και πρακτικών σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα: πολιτικό, οικονομικό, εκπαιδευτικό κ.ο.κ. Δημιουργούνται νέοι θεσμοί και δομές οι οποίες επιτρέπουν τη μετακίνηση ανθρώπων και ιδεών από τις περιβαλλοντικές ομάδες στις κοινωνικές οργανώσεις και αντίστροφα. Εν τέλει, οι περιβαλλοντικές ομάδες γίνονται επαγγελματικές και τα άτομα που μετέχουν σε αυτές ζουν «από και για» το περιβάλλον. Η επαγγελματικοποίηση μεταμορφώνει τάχιστα τους στόχους αυτών των οργανώσεων, οι περισσότερες εκ των οποίων περιορίζουν σταδιακά την «άμεση» ή «ακτιβιστική» δράση και μετασηματίζονται σε επιτελικούς φορείς, υπεύθυνους για μεγάλα προγράμματα και για τη διαχείριση σημαντικών υλικών, εθνικών και ευρωπαϊκών, πόρων. Οι σχετικές με το περιβάλλον δράσεις πολλαπλασιάζονται, αλλά ο κινηματικός χαρακτήρας υποχωρεί, ενώ παράλληλα ο περιβαλλοντικός ακτιβισμός λαμβάνει τη μορφή συμβολικής δράσης με πρωταγωνιστές επαγγελματικά οργανωμένες μειονότητες (π.χ. Greenpeace).⁵³ Συμπερασματικά, υποστηρίζουμε ότι ο ελληνικός περιβαλλοντισμός έχει πλέον γίνει το εστιακό σημείο ενός ταχύτατα αναπτυσσόμενου κοινωνικού τομέα, εντός του οποίου διαμορφώνονται νέα μοτίβα συμπεριφοράς, ρόλων και συμφερόντων, με κύριο στόχο τη *θεσμική* αλλαγή

52. Ν. Σερντεδάκης, «Τοπικές κοινωνίες και νέα κοινωνικά κινήματα», στο Γ. Ζαϊράκης - Α. Κανδυλάκη (επιμ.), *Δίκτυα κοινωνικής προστασίας*, Κριτική, Αθήνα 2006.

53. Βλ. Μ. Diani - P. Donati, «Organisational Change in Western European Environmental Groups: A Framework for Analysis», *Environmental Politics*, τόμ. 8, τχ. 1, 1999, σ. 13-34.

των συστημάτων δράσης που σχετίζονται με το περιβάλλον και την προστασία του.⁵⁴

54. Αξίζει, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι το τελευταίο διάστημα ο συγκεκριμένος τομέας παρουσιάζει στοιχεία επαναπολιτικοποίησης (βλ. Ν. Σερντεδάκης, «Τοπικές κοινωνίες και νέα κοινωνικά κινήματα», *ό.π.*: Ι. Μποτετζιάγας, «Η κοινωνική απήχηση της πολιτικής οικολογίας στην Ελλάδα», στο Σ. Κουρουζίδης - Λ. Λουλούδης - Γ. Σακιώτης - Γ. Σχίζας (επιμ.), *Η Πολιτική Οικολογία στην Ελλάδα – Μνήμη Νίκου Καίσαρη*, *ό.π.*). Το 2003 είδαμε τη μετονομασία του ΣΥΝ από «Συνασπισμός της Αριστεράς και της Προόδου» σε «Συνασπισμός της Αριστεράς, της Οικολογίας και των Κοινωνικών Κινήματων» καθώς και τη δημιουργία ενός νέου οικολογικού κόμματος, των Οικολόγων Πράσινων [Ο.Π.] (βλ. Ι. Botetzagias, «The re-emergence of the Greek Greens», *Environmental Politics*, τόμ. 12, τχ. 4, 2003, σ. 127-132). Οι Ο.Π. μετείχαν στις Ευρωεκλογές του 2004 (0,67% ή 40.873 ψήφους) καθώς και στις εθνικές εκλογές του 2007 (1,05% ή 75.529 ψήφους) όπου αναδείχθηκαν το μεγαλύτερο εξωκοινοβουλευτικό κόμμα. Παράλληλα, οι μεγαλύτερες ελληνικές ΜΚΠΟ αρχίζουν να εκφέρουν έναν πιο πολιτικό λόγο: το πρωτοφανές γεγονός της καταγγελίας από οκτώ ΜΚΠΟ του «πυρήνα» των κυβερνητικών πολιτικών για το περιβάλλον τον Μάρτιο του 2005 (βλ. Ι. Μποτετζιάγας, «Η κοινωνική απήχηση της πολιτικής οικολογίας στην Ελλάδα», *ό.π.*) ακολούθησε, έναν χρόνο αργότερα, η συμμετοχή της Greenpeace Ελλάς στην οργανωτική επιτροπή του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Φόρουμ της Αθήνας και η δημιουργία, από το WWF Ελλάς, μιας ειδικής ιστοσελίδας με τον εύγλωττο τίτλο «Πολιτική για το Περιβάλλον». Από τα παραπάνω μπορούμε να υποθέσουμε ότι η πολιτική νοηματική πλαισίωση των περιβαλλοντικών θεμάτων, η οποία σταμάτησε απότομα το 1992 με την κατάρρευση της Ομοσπονδίας, ξεκινά εκ νέου περιλαμβάνοντας αυτή τη φορά περισσότερους –και πιο διαφορετικούς– δρώντες.

ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑ: ΕΝΑ ΣΧΟΛΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΚΛΑΔΟΥ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ

*Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης**

Το κείμενο των Στέλιου Αλεξανδρόπουλου, Νίκου Σερντεδάκι και Ιωσήφ Μποτετζάγια για τη μετεξέλιξη του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος είναι πολλαπλώς χρήσιμο: (α) συνοψίζει και περιοδολογεί την πορεία ενός σύγχρονου συλλογικού υποκειμένου· (β) υποδεικνύει κοινούς ερευνητικούς τόπους με άλλα παρεμφερή αντικείμενα –όπως κόμματα και κομματικά συστήματα· και, (γ) εκλαμβάνοντας το εγχείρημα ως ευκαιρία για δημιουργική έγκληση και επεξεργασία της θεωρίας των κοινωνικών κινήματων, δίνει λαβή και ερεθίσματα για περαιτέρω συζήτηση. Οι γραμμές που ακολουθούν φιλοδοξούν να προωθήσουν τον τρίτο τομέα –τη θεωρητική συζήτηση– και, πιο ειδικά, μια συγκεκριμένη πτυχή της με δυναμικά κρίσιμες προεκτάσεις για τη δυναμική αναπτυσσόμενη ελληνική ερευνητική κοινότητα. Πρόκειται για άσκηση σαν κι αυτές που ολόψυχα και εξακολουθητικά ενέπνεαν και τον Στέλιο που τόσο πρόωρα έφυγε από κοντά μας.¹

1. ΠΩΣ ΟΡΙΖΕΤΑΙ ΤΟ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ»;

Με τις παρατηρήσεις που διατυπώνουν στην πρώτη ενότητα του κειμένου τους, οι συγγραφείς ασκούν κριτική στον τρόπο με τον οποίο ο κλάδος της Συγκρουσιακής Πολιτικής² προσεγγίζει τη μελέτη των κοινωνικών κινήμα-

* Ο Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης είναι Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και Fellow in Politics & History στο Πανεπιστήμιο του Cambridge (Clare Hall).

1. Όμως για την ευκαιρία της συζήτησης, έπαινοι και ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στους Σερντεδάκι και Μποτετζάγια που ανασύνθεσαν και επικαιροποίησαν το κείμενο, αναλαμβάνοντας παράλληλα τη μεγάλη ευθύνη της θεωρητικής του ομογενοποίησης και, ως έναν βαθμό επικαιροποίησης. Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν δεν αποτελούν παρά ανταπόκριση στο δικό τους διαλογικό κάλεσμα.

2. Παρά τις αναπόφευκτες διαφοροποιήσεις που εμφανίζονται στο εσωτερικό της, η Συγκρουσιακή Πολιτική συνιστά ένα κατά το μάλλον ή ήττον συνεκτικό –και εξαιρετικά δυναμι-

των. Πρόκειται για ευρύτερη θεωρητική συζήτηση στο πλαίσιο της οποίας υποστηρίχθηκε ότι, αρχής γενομένης από την προδιάθεσή τους να υιοθετούν έναν διευρυμένο ορισμό για τα κοινωνικά κινήματα, οι θιασώτες της Συγκρουσιακής Πολιτικής βρέθηκαν στον αντίποδα όσων, κατά τη δεκαετία του 1970, «έτειναν να κατανοούν τα νέα κοινωνικά κινήματα ως εκφραστές προκλήσεων προς την υφιστάμενη θεσμική τάξη πραγμάτων» (σ. 8). Οι μελετητές που προσχώρησαν σε αυτή την εκτίμηση κατήγγειλαν επίσης «άμβλυση» των ορίων ανάμεσα στα κοινωνικά κινήματα και άλλα οργανωτικά μορφώματα της θεσμικής πολιτικής (στο πλαίσιο μιας γενικότερης προσπάθειας για τη συγκρότηση ενιαίας θεωρίας κοινωνικών κινήματων και συμβατικής πολιτικής), και δημιούργησαν υπόνοιες (μερικές φορές ακούσια) ότι η Συγκρουσιακή Πολιτική εν τέλει νομιμοποιεί και υποθάλλει τη *θεσμοποίηση* των κοινωνικών κινήματων –διαδικασία με κομβικούς σταθμούς πρώτα την «ομαλοποίηση» των συλλογικών δράσεων, και στη συνέχεια, στον βαθμό που οι διεκδικητές δεν θα επέλεγαν τον δρόμο της περιθωριοποίησης, την ενσωμάτωση και αφομοίωσή τους στο συμβατικό πολιτικό σύστημα.

Στην αναζήτηση εναλλακτικών που επακολούθησε έγιναν αναφορές ακόμη και στη θεωρία της συλλογικής συμπεριφοράς με το σκεπτικό ότι, παρά τον εξελικτικό φορμαλισμό που τη διείπε, είχε τουλάχιστον να επιδείξει σαφή κριτήρια για τη εννοιολόγηση των κοινωνικών κινήματων («εφήμερες μορφές διεκδίκησης με στόχο τον θεσμικό μετασχηματισμό της κοινωνίας» –σ. 9). Άλλη επιλογή υπήρξαν κάποιες επεξεργασίες του Parsons σχετικά με τη λειτουργιστική δημιουργία θεσμικών ρόλων-προϊόντων της ευρύτερης διαδικασίας της κοινωνικής διαφοροποίησης.

Η κριτική αναδεικνύει κομβικά σημεία της συζήτησης και είναι, ως εκ τούτου, καλοδεχούμενη. Προκειμένου όμως να αντιμετωπιστεί ο κίνδυνος παρερμηνειών της συγκρουσιακής θεωρίας που ελλοχεύει, απαιτούνται ορισμένες διευκρινίσεις. Σε τι συνίστανται αυτές;

κό-ερευνητικό πρόγραμμα. Μια αποτύπωση των βασικών γνωστικών της συντεταγμένων επιχειρείται στο Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 27, Μάιος 2006, σ. 7-42.

2. Ο ΚΛΑΔΟΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Η αντιδιαστολή Συγκρουσιακής Πολιτικής και «συλλογικής συμπεριφοράς» σε ένα επίπεδο ορισμού των κοινωνικών κινήματων ενέχει τον ισχυρισμό ότι, σε αντίθεση με τη δεύτερη, η πρώτη εκτοπίζει το κριτήριο της «επιδίωξης θεσμικών μετασχηματισμών» προς όφελος μιας αμβλυμένης πρόληψης που τελικά αποτυγχάνει να διαφοροποιήσει επαρκώς τα κινήματα από άλλα πολιτικά μορφώματα όπως κόμματα, ομάδες πίεσης κ.λπ. Είναι όμως έτσι;

Καταρχάς, είναι πράγματι γεγονός ότι, παλαιόθεν, η Συγκρουσιακή Πολιτική τονίζει τη μεγάλη αλληλεπίδραση που υφίσταται μεταξύ κοινωνικών κινήματων και επίσημης πολιτικής. Μια πιο πρόσφατη, αλλά ιδιαίτερα γλαφυρή, διατύπωση αυτής της θέσης έγινε από τον Jack Goldstone³ στην εισαγωγή συλλογικού τόμου αφιερωμένου –ακριβώς– στη διερεύνηση της σχέσης κινήματων, κομμάτων και κράτους:

«...[Α]κριβώς όπως οι μελετητές των κοινωνικών κινήματων έχουν πλέον συνειδητοποιήσει ότι δεν είναι δυνατόν να μελετούν κινήματα ανεξάρτητα από τα πολιτικοθεσμικά τους συγκείμενα, συμπεριλαμβανόμενων των λειτουργιών των επίσημων [normal] πολιτικών θεσμών, υποστηρίζουμε ότι το ίδιο ισχύει και αντιστρόφως [...] [Π]ιστεύουμε ότι είναι αδύνατον να γίνει κατανοητή η κανονική, θεσμοθετημένη λειτουργία των δικαστηρίων, των νομοθετικών σωμάτων, της εκτελεστικής εξουσίας ή των κομμάτων χωρίς κατανοήσιμη της στενής και αένανης διαμόρφωσης την οποία υφίσταται από τα κοινωνικά κινήματα».

Σημαίνει, όμως, άραγε αυτό ότι τα κοινωνικά κινήματα παύουν να είναι διακριτά από τα επίσημα θεσμικά μορφώματα τα οποία επηρεάζουν; Ας εκμαιεύσουμε την απάντηση από το κείμενο στο οποίο συνήθως παραπέμπουν όσοι απαντούν καταφατικά: το εισαγωγικό κεφάλαιο των David S. Meyer και Sidney Tarrow στον τόμο *The Social Movement Society*. Τι είναι λοιπόν τα κινήματα; «Κατά την άποψή μας», γράφουν οι Meyer και Tarrow, ως κινήματα πρέπει να οριστούν

«συλλογικές διεκδικήσεις/αμφισβητήσεις [challenges] εναντίον υφιστάμενων διακανονισμών εξουσίας και κατανομή από ανθρώπους με κοινές ε-

3. J.A. Goldstone (επιμ.), *States, Parties and Social Movements*, Cambridge University Press, Cambridge/Νέα Υόρκη/Μελβούρνη/Μαδρίτη/Cape Town 2003, σ. 2.

πιδιώξεις και αλληλεγγύη σε παρατεταμένη αλληλεπίδραση με τις ελίτ, αντιπάλους, και τις αρχές» (η έμφαση στο πρωτότυπο).⁴

Μπορεί κάποιος να συμφωνεί ή να διαφωνεί με αυτόν τον τρόπο θέασης του κινηματικού φαινομένου, όμως είναι σαφές πως το κριτήριο της επιδίωξης θεσμικού μετασχηματισμού κάθε άλλο παρά εκτοπίζεται. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι σε αμφότερες τις εκδόσεις του κλασικού *Power in Movement*⁵ ο Tarrow χρησιμοποιεί τον ίδιον ακριβώς ορισμό χωρίς την εξειδίκευση «εναντίον υφιστάμενων διακανονισμών εξουσίας και κατανομής», τότε το συμπέρασμα προκύπτει αβίαστα πως στις νεότερες επεξεργασίες το κριτήριο του θεσμικού μετασχηματισμού στην πραγματικότητα αναβαθμίζεται.

Όμως κάτι τέτοιο δεν πρέπει να εκπλήσσει. Από το καταστατικό *From Mobilization to Revolution*,⁶ μέχρι το *Dynamics of Contention*⁷ και τα πιο πρόσφατα *Social Movements*⁸ και *Contentious Politics*,⁹ το κριτήριο του θεσμικού μετασχηματισμού ποτέ δεν έχασε τον κεντρικό του ρόλο στο πλαίσιο της σχολής της Συγκρουσιακής Πολιτικής (ασχέτως αν στους αντίστοιχους ορισμούς αυτό δηλώνεται ρητά, όπως στην περίπτωση των Meyer και Tarrow, ή όχι). Το κλειδί βρίσκεται στην παλαιά εννοιολόγηση του Charles Tilly,¹⁰ σύμφωνα με την οποία τα κινήματα αποτελούν συλλογικούς «αμφισβητίες/διεκδικητές» [collective challengers] εκτός του επίσημου καθεστωτικού πυρήνα [outside of polity] αλλά εντός του πολιτικού συστήματος (του πεδίου της εκάστοτε «κυβερνητικής δικαιοδοσίας» [government's jurisdiction]). Στο *Dynamics of Contention*, μάλιστα, οι McAdam, Tarrow και Tilly¹¹ προβαί-

4. D.S. Meyer - S. Tarrow (επιμ.), *The Social Movement Society; Contentious Politics for a New Century*, Roeman & Littlefield Publishers Inc, Lanham/Boulder/Νέα Υόρκη/Τορόντο/Οξφόρδη 1998, σ. 4.

5. S. Tarrow, *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics*, Cambridge University Press, Cambridge/Νέα Υόρκη/Oakleigh/Μελβούρνη 1994, σ. 3-4, και *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge/Νέα Υόρκη/Oakleigh/Μελβούρνη 1998, σ. 4.

6. C. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, McGraw-Hill Publishing Company, Νέα Υόρκη/St Louis/San Francisco/Auckland/Bogotá/Caracas/Αμβούργο/Λισαβόνα/Λονδίνο/Μαδρίτη/Πόλη του Μεξικού/Μιλάνο/Μόντρεαλ/Νέο Δελχί/Oklahoma City/Παρίσι/San Juan/Sáo Paulo/Σιγκαπούρη/ Sidney/Τόκιο/Τορόντο 1978.

7. D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge/Νέα Υόρκη/Oakleigh/Μαδρίτη/Cape Town 2001.

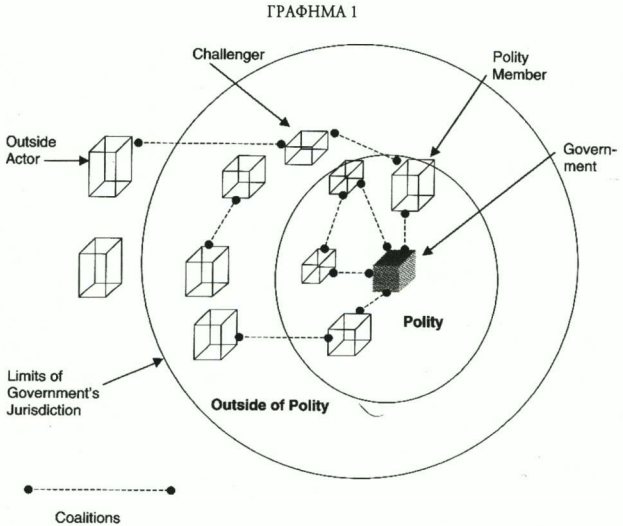
8. C. Tilly, *Social Movements, 1768-2004*, Paradigm Publishers, Boulder/Λονδίνο 2004.

9. C. Tilly - S. Tarrow, *Contentious Politics*, Paradigm Publishers, Boulder/Λονδίνο 2007.

10. C. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, ό.π.

11. D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, *Dynamics of Contention*, ό.π., σ. 11-12.

νουν σε απεικόνιση του επιχειρήματος (Γράφημα 1), και ορίζουν ρητά τους αμφισβητίες/διεκδικητές –challengers– (το κινηματικό κύτταρο) ως «συγκροτημένα πολιτικά υποκείμενα χωρίς θεσμοποιημένη πρόσβαση [routine access] στην κυβέρνηση και τους πόρους της».

Αναπαραγωγή από το D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge/Νέα Υόρκη/Oakleigh/Μαδρίτη/Cape Town 2001, σ.11. © Cambridge University Press 2001.

Το ότι τα κινήματα ορίζονται ως εξω-/μη-θεσμικά διεκδικητικά υποκείμενα, όμως, δεν σημαίνει ότι το πολιτικό τοπίο εντός του οποίου δραστηριοποιούνται παραμένει αμετάβλητο. Ποιες ανακατατάξεις έχουν συντελεστεί;

Οι Meyer και Tarrow¹² συνοψίζουν τις παρατηρήσεις τους αναφορικά με

12. D.S. Meyer - S. Tarrow (επιμ.), *The Social Movement Society; Contentious Politics for a New Century*, ό.π.

τις εξελίξεις στο τρίπτυχο «πύκνωση» (όπου από σποραδικές, οι κινηματικές διεκδικητικές δράσεις σταδιακά αρχίζουν να γίνονται συνήθεις, αλλά και προβλέψιμες), «διάδοση» (όπου κινηματικές πρακτικές αρχίζουν να χρησιμοποιούνται και από σαφώς μη κινηματικά υποκείμενα, όπως η πολιτική Δεξιά)¹³ και, τέλος, «θεσμοποίηση» (όπου, καθώς σημαντικό αριθμός κινημάτων σταδιακά «εξορθολογίζεται» και επαγγελματοποιείται, αρχίζει να προβάλλει έντονη η πιθανότητα «το βασικό μέσο διατύπωσης συγκρουσιακών διεκδικήσεων – το κοινωνικό κίνημα – να μετατραπεί σε γρανάζι της συμβατικής πολιτικής»)¹⁴. Επιγραμματικά, και σε αντίθεση με ό,τι ίσχυε πριν από λίγες δεκαετίες, ούτε η εμπλοκή σε συγκρουσιακή παρεμπόδιση αρκεί για να τεκμηριώσει την κινηματική υπόσταση, αλλά ούτε και η κινηματική υπόσταση σε χρόνο Α αρκεί για να αποκλείσει το ενδεχόμενο ανάπτυξης φαινομένων γραφειοκρατικοποίησης ή και ενσωμάτωσης σε χρόνο Β. Σημαντικό ρόλο, επιπλέον, διαδραματίζει το σύγχρονο κράτος. Με εμπρόθετη και σύντομη χρήση της μεθόδου του καρότου και μαστιγίου (επικουρία συμβατικών δράσεων-απηνής πάταξη παρεμπόδισης) επιχειρείται –κατά το μάλλον ή ήττον αποτελεσματικά– πρώτα η πόλωση των διεκδικητικών σε άνευρα σύννομους και παραβατικά βίαιους και στη συνέχεια, στη βάση αυτή, ο κατακερματισμός τους (μέσω πρακτικών «διαίρει και βασίλευε»).

Όμως για τις εξελίξεις αυτές (και αντιθέτως με ό,τι υπαινικτικά υποστηρίζεται) οι θεωρητικοί της Συγκρουσιακής Πολιτικής δεν επιχαίρουν· ούτε βέβαια –πολλά μάλλον– τις προωθούν ως θεωρητικά ή/και κανονιστικά αιτούμενα. Ακριβώς επειδή η έννοια του κοινωνικού κινήματος είναι οργανικά συνυφασμένη με τη *διεκδικητική παρεμπόδιση* [disruption],¹⁵ η διαπίστωση του τριπτύχου πύκνωση-διάδοση-θεσμοποίηση προκαλεί, αντιθέτως, προβληματισμό και ανησυχία. Το κείμενο των Meyer και Tarrow καταλήγει ως εξής:

«μήπως [έχουμε] [...] μιας τέτοιας έκτασης θεσμοποίηση [...] ώστε το κοινωνικό κίνημα όπως το γνωρίσαμε στην ιστορία [...] χάνει τη δύναμή του να εκπλήσσει, να παρεμποδίζει και να κινητοποιεί, ως μια εύλογη και

13. Το κείμενο των Meyer και Tarrow (ό.π., σ. 1-4) ξεκινά με την αντιπαραβολή ουλλαλητριών του αντιπολεμικού Berkeley (1964) και της «Εθνικής Συμμαχίας» του Μπερλουσκόνι (1997).

14. Στο ίδιο, σ. 4.

15. Σύμφωνα με τον S. Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, ό.π., σ. 96, πρόκειται για την «αρχετυπική έκφραση των διεκδικητικών ομάδων [challenging groups]».

αποτελεσματική εναλλακτική μορφή πολιτικής στην υπηρεσία όσων δεν έχουν πρόσβαση σε πιο συμβατικά μέσα επηρεασμού;»¹⁶

Αν κάτι τέτοιο συμβεί, βέβαια, τα κινήματα δεν θα έχουν μετασχηματιστεί· θα έχουν πάψει να υφίστανται.

3. Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΗ ΥΦΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Όμως η Συγκρουσιακή Πολιτική κατακρίνεται επίσης και για την τάση της να διευρύνει το γνωστικό πεδίο της μελέτης των κοινωνικών κινήματων, εντάσσοντας στο αναλυτικό πεδίο πλειάδα φαινομένων πέραν και εκτός του κινηματικού σύμπαντος. Τι γίνεται με αυτό το σκέλος της κριτικής;

Η παρατήρηση είναι, καταρχάς, απόλυτα ακριβής. Είναι πράγματι γεγονός πως καταστατικό στοιχείο του κλάδου της Συγκρουσιακής Πολιτικής υπήρξε ανέκαθεν η προσπάθεια συνδυαστικής θέασης φαινομένων που παραδοσιακά έτειναν να θεωρούνται μη συναφή ή και διαζευκτικά. Όμως αυτό δεν έγινε με στόχο την «άμβλυση» των διαφορών ανάμεσα στα κοινωνικά κινήματα και τις θεσμικές εκφάνσεις της πολιτικής. Κάθε άλλο. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι συχνά-πυκνά στη βιβλιογραφία τονίζεται το ακριβώς αντίθετο: οι πολλές προϋποθέσεις της κινηματικής υπόστασης σε αντίθεση όχι μόνο με επίσημα θεσμικά μορφώματα, αλλά και με άλλες απλούστερες –μη κινηματικές– μορφές συγκρουσιακής πολιτικής (τα λεγόμενα «απλά συγκρουσιακά επεισόδια»). Ο Tilly,¹⁷ λ.χ., επιμένει ότι *κίνημα* έχουμε *μόνον* όταν συνυπάρχουν (α) παρατεταμένες διεκδικητικές *εκστρατείες*: (β) χρήση του κινηματικού διεκδικητικού *ρεπερτορίου*· και (γ) συλλογικές *επιδείξεις ΑΕΠΑ* (αξιοσύνης, ενότητας, πολυάριθμου και αφοσίωσης).¹⁸ Στο ίδιο αυτό ζήτημα, της ιδιαιτερότητας του κοινωνικού κινήματος που –ακριβώς– δεν πρέπει να αμβλυνθεί εντός του ευρύτερου σύμπαντος της συγκρουσιακής πολιτικής, επιμένουν οι Tilly και Tarrow και στο πιο πρόσφατο, ιδιαίτερος

16. D.S. Meyer - S. Tarrow (επιμ.), *The Social Movement Society; Contentious Politics for a New Century*, ό.π., σ. 26. Το ρητορικό ερώτημα απηχεί προβληματισμό που πρώτοι εξέφρασαν διεισοδυτικά οι F.F. Piven - R. Cloward, «Normalizing Collective Protest», στο A.D. Morris - C.M. Mueller (επιμ.), *Frontiers in Social Movement Theory*, Yale University Press, New Haven/Λονδίνο 1992.

17. C. Tilly, *Social Movements, 1768-2004*, ό.π., σ. 3-4.

18. Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα», ό.π., σ. 10.

εναργές, εγχειρίδιό τους.¹⁹ Αξίζει ένα σχετικά εκτενές παράθεμα:

«Πολλοί μελετητές [...] χρησιμοποιούν τον όρο *κοινωνικό κίνημα* υποδηλώνοντας το μεγαλύτερο μέρος ή και το σύνολο της τομής [...] συγκρουσιακών και συλλογικών δράσεων [...] Στην τάση αυτή, όμως –να επεκτείνεται ο όρος προκειμένου να συμπεριλάβει τις περισσότερες ή και όλες τις εκφάνσεις της συγκρουσιακής πολιτικής, τις κοινωνικές της βάσεις και τα πολιτισμικά της συγκείμενα–, εμείς είμαστε αντίθετοι. Μια τέτοια επέκταση έχει πολλά μειονεκτήματα. Καταρχάς, με το να εξομοιώνονται οι διάφορες μορφές συγκρουσιacότητας κάτω από τον ίδιο όρο, παρεμποδίζεται η συστηματική μεταξύ τους σύγκριση. Δεύτερον, αν όλες οι μορφές της συγκρουσιακής πολιτικής λογίζονται ως κοινωνικό κίνημα [...] η διερεύνηση της μετάβασης από τη μία μορφή στην άλλη καθίσταται προβληματική. Τρίτον, συσκοτίζεται ένα θεμελιώδες γεγονός: ότι τα κοινωνικά κινήματα είναι μια *ιστορική* –και όχι οικουμενική– κατηγορία».

Είναι λοιπόν σαφές ότι η Συγκρουσιακή Πολιτική δεν επεκτείνει το γνωστικό πεδίο μελέτης των κοινωνικών κινήματων προκειμένου να αμβλύνει την ιδιαιτερότητά τους. Όμως, τότε, γιατί το διευρύνει;

Η απάντηση βρίσκεται στο προγραμματικό «Το Map Contentious Politics» των McAdam, Tarrow και Tilly,²⁰ ιδρυτικό κείμενο της επιθεώρησης *Mobilization*, του πλέον αντιπροσωπευτικού επιστημονικού περιοδικού του κλάδου. Στο παράθεμα που ακολουθεί εξηγούνται, μεταξύ άλλων, και οι λόγοι που οδήγησαν στην υιοθέτηση του όρου:

«Υιοθετούμε τον όρο “συγκρουσιακή πολιτική”, αντί για τη συνήθη τριάδα “κοινωνικά κινήματα, επαναστάσεις και συλλογική δράση”, όχι απλώς και μόνον για λόγους οικονομίας της γλώσσας [...] Ορίζουμε ως *συγκρουσιακή πολιτική* συλλογικές δράσεις μη αντιπροσωπευόμενων διεκδικητών –ή τις δράσεις όσων διατείνονται ότι τους αντιπροσωπεύουν– οι οποίες βασίζονται τουλάχιστον εν μέρει σε μη θεσμικές διαδράσεις με τις ελίτ, αντιπάλους ή το κράτος [...] Θεωρούμε τα κοινωνικά κινήματα, τους συγκρουσιακούς κύκλους και τις επαναστάσεις αλληλένδετες μορφές πολιτικής συμπεριφοράς εντός αυτού του φάσματος φαινομένων. *Υποστηρίζουμε ότι ο ευρύτερος καμβάς που εισηγούμαστε θα μας βοηθήσει να συσχετί-*

19. C. Tilly - S. Tarrow, *Contentious Politics*, ό.π., σ. 8.

20. D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, «Το Map Contentious Politics», *Mobilization*, τχ. 1, 1996, σ. 14-28.

σοιμε αυτά τα φαινόμενα, τόσο μεταξύ τους όσο και με τη θεσμική πολιτική και την ιστορική κοινωνική μεταβολή...» (η έμφαση του γράφοντος).²¹

Να λοιπόν ο βασικός λόγος για την υιοθέτηση ενός ευρύτερου πεδίου θέσεως: αν και σαφώς διακριτή από άλλα συγκρουσιακά μορφώματα, η μελέτη των κοινωνικών κινήσεων μπορεί να αναδειχθεί ως επιστημονικός κλάδος μόνον αν ενταχθεί εντός ενός ευρύτερου πλαισίου που να επιτρέπει συστηματική εποπτεία και διάκριση της επενέργειας παρεμφερών *αιτιωδών μηχανισμών* όπως η πολιτική διαμεσολάβηση, η διεκδικητική διάχυση, η απόδοση ευκαιριών κλπ. και *διαδικασιών* όπως η συγκρότηση συλλογικών υποκειμένων [actor constitution], η πολιτική ιδιοποίηση οργανώσεων και κοινωνικών δικτύων ή η ίδια η κινητοποίηση (ως φαινόμενο εμπρόθετης και συστηματικής διοχέτευσης πόρων προκειμένου να διεκδικηθούν αιτήματα).²² Όμως η στάση αυτή απαντά και σε γενικότερα ζητήματα που άπτονται του τρόπου με τον οποίο σκεπτόμαστε την αποστολή των κοινωνικών επιστημών. Γράφουν οι McAdam, Tarrow και Tilly:

«Δυο χαρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνικών επιστημών λειτουργούν αποτρεπτικά προς τη γνωστική σύνθεση και συσσωρευση: αφενός, η ολοένα εντεινόμενη απομόνωση των διάφορων υπο-περιοχών μελέτης και, αφετέρου, η απουσία επαγγελματικών κινήτρων για θεωρητικές/εμπειρικές καταγραφές του πού ακριβώς βρισκόμαστε [stock-taking]. Ως αποτέλεσμα έχουμε τον ακατάσχετο πολλαπλασιασμό εξειδικευμένων μελετών που, ενώ προσθέτουν αράδες στα βιογραφικά σημειώματα των συγγραφέων τους, έχουν μικρή μόνο συμβολή στη γνωστική μας πρόοδο. Η μελέτη της συγκρουσιακής πολιτικής υποφέρει ιδιαίτερα από αυτή την παθογένεια. Τα τελευταία 25 χρόνια γινήκαμε μάρτυρες μιας πραγματικής έκρηξης μελετών, τόσο ιστορικών όσο και σύγχρονων, σε αυτή τη γενική περιοχή. Όμως οι εργασίες αυτές διαχύθηκαν σε ένα ευρύ φάσμα εξειδικευμένων βιβλιογραφιών στις ειδικές υποπεριοχές τουλάχιστον τεσσάρων πειθαρχιών –κοινωνιολογίας, ιστορίας, πολιτικής επιστήμης και οικονομικών– με ελάχιστες ευκαιρίες για θεωρητικές και ερευνητικές συνθέσεις διαμέσου αυτών των ολοένα και περισσότερο απομονωμένων ερευνητικών

21. Στο ίδιο, σ. 14-15. Βλ., επίσης, D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, «Toward an Integrated Perspective on Social Movements and Revolution», στο M.I. Lichbach - A.S. Zuckerman (επιμ.), *Comparative Politics: Rationality, Culture, and Structure*, Cambridge University Press, Cambridge/Νέα Υόρκη/Μελβούρνη 1997.

22. C. Tilly - S. Tarrow, *Contentious Politics*, ό.π., σ. 214-216.

κοινοτήτων. Ακόμη πιο πρόσφατα, οι «πολιτισμικές σπουδές» [cultural studies] –ένα υπό διαμόρφωση σύνολο ιδεών από την ανθρωπολογία, τη λογοτεχνική κριτική και την πολιτισμική ιστορία– έχει επίσης μπει στην κονίστρα. Αποτέλεσμα υπήρξε ο γνωστικός κατακερματισμός –μια εικόνα μελετητών που αδυνατούν να επικοινωνήσουν μεταξύ τους– και η ανάδυση διαφορετικών γλωσσών για διαφορετικές υποπεριοχές που όμως αναφέρονται σε παρεμφερή φαινόμενα». ²³

Δεν είναι υπερβολή να υποστηρίξει κανείς πως αυτή η επιστημική στάση (που αν και διατυπώθηκε ρητά μόλις το 1996, έμπρακτα ισχύει και υλοποιείται από πολύ νωρίτερα) πέτυχε

- αφενός να βγάλει τη μελέτη των συλλογικών δράσεων και των κοινωνικών κινήματων από τη γνωστική και αξιακή αφάνεια στην οποία τα είχε καταδικάσει η σχολή της «συλλογικής συμπεριφοράς» –σύμφωνα με την οποία οι συλλογικές και κινηματικές δράσεις δεν ήταν παρά παρείσακτες και παραβατικές παθογένειες ενός κατά βάση προβληματικού όχλου, ²⁴ και
- αφετέρου να τις εντάξει στο ερευνητικό προσκήνιο, αν όχι στον σκληρό πυρήνα της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτικής επιστήμης πρωτίτως αναδεικνύοντας τον οργανικό ρόλο που διαδραματίζουν στην ανάπτυξη των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών. Τονίζοντας τα έλλογα –επιτελεστικά όσο και βιωματικά– στοιχεία των διεκδικητικών δράσεων, η συγκρουσιακή πολιτική αμφισβήτησε την παραδοσιακή αντιστοίχιση διεκδικητικής δράσης και ανομίας. Όπως επισήμανε ο Charles Tilly, ²⁵ τάξη και όχι αταξία είναι το βασικό χαρακτηριστικό των συλλογικών δράσεων.

Όμως, ακόμη σημαντικότερο υπήρξε το γεγονός ότι η Συγκρουσιακή Πολιτική

«ανέδειξε παραμελημένες πλευρές του διεκδικητικού σύμπαντος διαμορφώνοντας όρους –έννοιες, γενικευτικές προτάσεις και επιμέρους θεωρίες– για την ανάληψη αυτού που ο φιλόσοφος των κοινωνικών επιστημών Imre

23. D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, «To Map Contentious Politics», *ό.π.*, σ. 14-15.

24. Στο πλαίσιο αυτό, βέβαια, το ενδιαφέρον των μελετητών στρεφόταν όχι τόσο στα χαρακτηριστικά ή στο μήνυμα των διεκδικητών όσο στους τρόπους αντιμετώπισης (και καταστολής) τους. Πρόκειται για γνωστικές προτεραιότητες που ίσχυαν ακόμη και σε κλασικές μελέτες όπως, πιο χαρακτηριστικά, στο N. Smelser, *Theory of Collective Behavior*, New Press και Collier-Macmillan Limited, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1962.

25. C. Tilly, «Contentious Repertoires in Great Britain, 1758-1834», στο M. Traugott, (επιμ.), *Repertoires and Cycles of Collective Action*, Duke University Press, Durham/Λονδίνο 1995.

Lakatos²⁶ αποκάλεσε “προωθητικό ερευνητικό πρόγραμμα” [progressive research programme] –γνωστική διαδικασία που οδηγεί σε προβληματοποίηση και ανασκευή κατεστημένων παραδοχών, τη δημιουργική ενατένιση νέων, αδιερεύνητων προβλημάτων και τη διατύπωση υποθέσεων εργασίας εξοπλισμένων με “θετικά ευρετικά” [positive heuristics]: συνδυασμούς προτάσεων και θεωρητικών προσδοκιών που κατευθύνουν την έρευνα σε ρηξικέλευθες και γνωστικά παραγωγικές ατραπούς».

Όλα αυτά δεν σημαίνουν βέβαια ότι ο κλάδος δεν έχει προβλήματα.²⁷ Προϋπόθεση, όμως, για την αποτελεσματική αντιμετώπισή τους είναι η αναγνώριση της τεράστιας συμβολής που έχει επιτελέσει και η οποία αποτυπώνεται στη δυναμική ανάπτυξη μιας νέας γενιάς ερευνητών (και στην Ελλάδα). Η θεωρητική συζήτηση αυτήν ακριβώς την ανάπτυξη πελάζει και αυτή φιλοδοξεί να προωθήσει.

26. I. Lakatos, *The Methodology of Scientific Research Programmes: Philosophical Papers Volume 1*, Cambridge University Press, Cambridge 1978.

27. Κρίσιμο ανάμεσά τους είναι αυτό που αφορά στον τρόπο με τον οποίο η συγκρουσιακή πολιτική ως «μερική» θεωρητική αποτύπωση αιτιωδών μηχανισμών και διαδικασιών του κινηματικού φαινομένου συνδιαλέγεται με μια σειρά από «μεγάλες» θεωρητικές αφηγήσεις.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΩΣ ΣΥΝΑΡΧΙΑ

Δημήτρης Ν. Χρυσόχου*

Πώς αντιλαμβάνομαστε τη συμβολή των ευρωπαϊκών οπουδών στην ανάδειξη νέων πολιτειολογικών κατηγοριών; Πώς σχετίζονται μορφές οργανωμένης συγκυριαρχίας με την επικράτηση συμμετοχικών δομών διεθνούς διακυβέρνησης; Πώς αρθρώνεται το αίτημα για κοινούς δημοκρατικούς «τόπους» σε μια υβριδική ένωση κρατών και πολιτών που υπερβαίνει τις συμβατικές κατηγορίες της πολιτικής οργάνωσης; Η μελέτη επιχειρεί μια μεταπολιτειολογική ανάγνωση της ευρωπαϊκής συγκρότησης στρέφοντας το ενδιαφέρον της έρευνας, από τη συστηματική διερεύνηση της κρατικής δράσης και συμπεριφοράς, στο γεγονός ότι, σήμερα, «ζητήματα πολιτείας» αποτελούν αναπόσπαστο πλέον μέρος μιας κοινής ερευνητικής διάταξης γύρω από τη μετάβαση της σύνθετης ευρωπαϊκής πολιτικής τάξης σε ένα σύστημα μετακρατικής συναρχίας.

1. ΝΕΕΣ ΑΦΕΤΗΡΙΕΣ

Πρόσφατες θεωρητικές συζητήσεις γύρω από την αμφίσημη πολιτική οντολογία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) έχουν αναδείξει μια δέσμη χρήσιμων συμπερασμάτων: (α) ότι το σημερινό πολιτικό της σύστημα ανταποκρίνεται σε μια πολυαρχική πολιτική τάξη, όχι πέραν του εθνικού κράτους, αλλά παράλληλα με αυτό· (β) ότι γίνεται πλέον εμφανής η δομική αλληλεξάρτηση των συστατικών πολιτειών, ως θεσμοθετημένου συστήματος πολιτικής συνδιάθεσης· και (γ) ότι η αινιγματική «πολιτειολογία» της Ε.Ε. διαπνέεται από νέες τάσεις οργανωμένης συγκυριαρχίας, οι οποίες ενθέτουν αρχές, νόρμες και συμπεριφορικές ιδιότητες που βοηθούν στη μετάβαση από ένα σύστημα συντονισμένων εθνικών δημοκρατιών σε μια πολυκεντρική συναρχία –σε έ-

* Ο Δημήτρης Χρυσόχου είναι Αναπληρωτής Καθηγητής της Διεθνούς Οργάνωσης στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, Επισκέπτης Ερευνητής στο Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου και Senior Research Fellow στο Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Μελετών. Ο συγγραφέας ευχαριστεί θερμά τους Δ. Θ. Τσάτσο, Ξ. Κοντιάδη, Κ. Α. Λάβδα, Κ. Α. Υφαντή, Δ. Κ. Ξενάκη, Κ. Α. Στεφάνου και Μ. Ι. Τσιονιτζέλη.

να σύνθετο πολιτικό μórφωμα πολλαπλών ταυτοτήτων και επάλληλων δομών διακυβέρνησης. Το ερώτημα που θέτει η έρευνα είναι αν η σύνθετη ευρωπαϊκή τάξη συγκροτεί σήμερα μια νέα μορφή πολιτικής ενότητας, ενισχυτική μιας νέας δυναμικής θεώρησης της Ε.Ε. ως «συναρχίας»: την ανάδυση νέων μορφών θεσμοθετημένης πολιτικής συνδιάθεσης.

Η υπόθεση αυτή αποτυπώνεται ως δυναμική εξισορρόπηση μεταξύ διακριτών νομικοπολιτικών τάξεων, η συνέργεια των οποίων διαμορφώνει μια «συντεταγμένη πολλαπλότητα» κρατών και πολιτών, στη βάση ενός κοινού δημόσιου πολιτισμού. Η σχετική προβληματική συνδέεται με την έννοια του «πολυεπίπεδου συνταγματισμού» που αναπτύσσεται στο εσωτερικό της Ε.Ε.¹ Το εν λόγω πρότυπο δεν αναφέρεται σε σχέσεις εσωτερικής ιεράρχησης, πολιτικής εξουσίας ή κεντρικά επιβαλλόμενης ενότητας –σε όρους υποταγής σε μια νέα πολιτική κυριαρχία– αλλά προτάσσει ένα κοινοπολιτειακό πρότυπο με έμφαση στην κοινωνική σύσταση της πολιτείας και στα πεδία δημοκρατικής διεκδίκησης που συνδιαμορφώνει με τα μέρη η «συνταγματική ύλη» της σύνθετης τάξης. Επίσης, δεν ευνοεί, σε κανονιστικούς όρους, καμία από τις επιμέρους συνταγματικές δομές, αλλά τις εντάσσει σε έναν δυναμικό σχηματισμό με στόχο τη διατήρηση του συνταγματικού πολιτισμού των μερών και την ανάπτυξη μιας φιλοσοφίας περί «συνταγματικής ανεκτικότητας»,² η οποία συνδυάζει τη συνάσκηση μιας κοινής κυριαρχίας με τη λογική μιας εύτακτης πολλαπλότητας αλληλεπιδρουσών πολιτειών. Όπως γράφει ο Weiler γύρω από την πολιτική σημασία της εν λόγω αρχής:

«Συνήθως, σε μια δημοκρατία, απαιτούμε δημοκρατική πειθαρχία, δηλαδή αποδοχή της εξουσίας της πλειοψηφίας επί της μειοψηφίας, μόνον στο πλαίσιο μιας πολιτείας που κατανοεί τον εαυτό της ως συγκροτούμενη από έναν λαό, όπως και αν αυτός ορίζεται. Όταν μια πλειοψηφία απαιτεί υπακοή από μια μειοψηφία η οποία δεν θεωρεί ότι ανήκει στον ίδιο λαό, αυτό συνήθως εκλαμβάνεται ως υποταγή. Και όμως, στην Κοινότητα, οι ευρωπαϊκοί λαοί υπόκεινται σε συνταγματική πειθαρχία, παρά το γεγονός ότι η ευρωπαϊκή πολιτεία αποτελείται από διακριτούς λαούς. Αυτό αποτελεί μια εξαιρετική περίπτωση πολιτικής [civic] ανεκτικότητας, να αποδέχε-

1. J. Shaw, «Postnational constitutionalism in the European Union», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 6, τχ. 4, 1999.

2. J. H.H. Weiler, «In defence of the status quo: Europe's constitutional *Sonderweg*», στο J. H. H. Weiler - M. Wind (επιμ.), *European Constitutionalism Beyond the State*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, σ. 15.

σαι δηλαδή να δεσμεύσαι από κανόνες που θεσπίζει όχι ο “δικός μου λαός”, αλλά μια κοινότητα αποτελούμενη από πολιτικές κοινότητες: από έναν λαό άλλων».³

Αποτέλεσμα της θεομοθετημένης συνέργειας μεταξύ διακριτών τάξεων βάσει της εν λόγω αρχής είναι η ανάπτυξη μιας «ένωσης διαφορετικοτήτων» ως διευρυμένου πολιτικού πεδίου που διέπεται από σεβασμό στην ετερότητα και χαρακτηρίζεται από την παράλληλη ή/και επάλληλη λειτουργία εθνικών, διεθνικών και μεικτών πολιτικών δομών, επαναφέροντας τη συζήτηση στη σφαίρα του πολιτικού συνταγματισμού.⁴ Αυτή η δυναμική, αντί να συντελεί στην κατάλυση των συστατικών συνταγματικών παραδόσεων ή ταυτοτήτων, συνδιαμορφώνει με συναινετικά μέσα τους όρους της κοινής πολιτικής συμβίωσης σε ένα πολυεπίπεδο πολιτικό σύστημα που διαχειρίζεται τις κανονιστικές συνιστώσες της συνδιάθεσης και προτείνει μια μεταεθνική αντίληψη περί διακυβέρνησης. Ο «νέος συνταγματισμός» ανασυνθέτει «το πολιτικό» μέσα από την εδραίωση μιας ευέλικτης ερμηνείας της κρατικής κυριαρχίας η οποία ενισχύει τη θεώρηση περί «συνταγματικού πατριωτισμού»:⁵ την ανάπτυξη μιας μορφής πολιτικής ενότητας συγκροτούμενης, όχι στη βάση ενός *Volksnation* ή *Staatsnation*, αλλά ενός *Buergernation*. Ομοίως, η εν λόγω ερμηνεία συναντά τη θεώρηση του Walker περί ευρωπαϊκού «συνταγματικού πλουραλισμού» στην εποχή της «ύστερης κυριαρχίας»:

«τα κράτη δεν αποτελούν πλέον τη μοναδική έδρα της συνταγματικής εξουσίας, αλλά ότι συνοδεύονται από άλλα [ακόμη και δυνητικά] πεδία συνταγματικής εξουσίας, κυρίως (αλλά σε καμία περίπτωση αποκλειστικά) όσα εδράζονται σε υπερ-κρατικό επίπεδο [...] [Επίσης] υποστηρίζει ότι μόλις τώρα αρχίζουμε να αντιλαμβανόμαστε επαρκώς τι πραγματικά συμβαίνει εντός της ευρωπαϊκής συνταγματικής διάταξης [...] θεωρώντας ότι η μόνη βιώσιμη και αποδεκτή ηθική περί πολιτικής ευθύνης για τη νέα διάταξη βασίζεται στην αμοιβαία αναγνώριση και αλληλοδιείσδυση μεταξύ συνταγματικών τόπων που εδράζονται σε διαφορετικά επίπεδα. Αυτή η διάταξη δεν οδηγεί [...] σε κάποια παγιωμένη ιεραρχία συνταγματικής

3. J.H.H. Weiler, ό.π., σ. 20-21.

4. R. Bellamy, *Political Constitutionalism: A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.

5. J. Habermas, «The European Nation State - Its Achievements and Its Limits. On the Past and Future of Sovereignty and Citizenship», στο G. Balakrishnan - B. Anderson (επιμ.), *Mapping the Nation*, Verso, Λονδίνο 1996.

εξουσίας, ούτε και στο άλλο άκρο, σε έναν κατακερματισμό της εξουσίας...».⁶

Το ζητούμενο εδώ είναι οι τρόποι νομιμοποίησης της Ε.Ε. και η ανάδυση ενός δημοκρατικού ρεύματος για την επιστροφή της πολιτικής στο εσωτερικό ενός μεικτού συστήματος κυριαρχίας. Στον θεματολογικό πυρήνα αυτών των νέων προκλήσεων, ο συνταγματισμός αποκτά ένα ειδικό βάρος, οδηγώντας σε νέες μορφές δημοκρατικής διεκδίκησης. Ενώ όμως η Ε.Ε. παραμένει, κατά την εύφημη ρήση του Delors, *un objet politique non-identifié*, η πορεία της κινείται μεταξύ μιας ασαφούς ομοσπονδιακής φιλοδοξίας να μετεξεληχθεί σε μια πιο συνεκτική και πλειοψηφική πολιτεία και ενός κανονιστικού κρατοκεντρισμού,⁷ επιβεβαιώνοντας τον κεντρικό ρόλο των κρατών στις μεταβολές του γενικού συστήματος. Ο νέος κρατοκεντρισμός υποστηρίζει ότι, αν και η Ε.Ε. κινείται μεταξύ μιας εξίσου αδιευκρίνιστης συνομοσπονδίασης και ενός ήπιου διακυβερνητισμού, στη μορφή μιας συμπολιτείας,⁸ η νέα διαλεκτική μεταξύ κυριαρχίας και ενοποίησης δεν οδήγησε σε σαφείς καταστατικές δεσμεύσεις για μια κοινή στρατηγική εκδημοκρατισμού. Ως αποτέλεσμα, αν και η αρχική πρόσληψη για την πλήρη ή έστω την τυπική «συνταγματοποίηση» της Ε.Ε. μέσω της Συνταγματικής Συνθήκης ενίσχυσε τις προσδοκίες για μια κοινή πολιτική ταυτότητα, οι εξελίξεις μετά τα απορριπτικά δημοψηφίσματα στη Γαλλία και την Ολλανδία και την οριστική και επίσημη εγκατάλειψη του συνταγματικού σχεδίου δύο χρόνια μετά, κατέδειξαν τα όρια της ευρωπαϊκής συνταγματικής μηχανικής. Και αυτό γιατί η Ε.Ε. εξακολουθεί να κινείται στα όρια ενός «ανήσυχου» πολιτικού συμβιβασμού μεταξύ ετερόκλητων και αμφίσημων εθνικών προτιμήσεων στο πλαίσιο μιας συνολικής θεσμικής διευθέτησης.

6. N. Walker, «Late Sovereignty in the European Union», στο N. Walker (επιμ.), *Sovereignty in Transition*, Heart Publishing, Οξφόρδη 2003, σ. 4.

7. Δ. Ν. Χρυσόχου, *Δοκίμιο για τη Διεθνή Θεωρία: Νέες Μορφές Κυριαρχίας και Συναρχίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2006.

8. Βλ. Δ. Θ. Τοάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία: Για Ευρωπαϊκή Ένωση των Κρατών, των Λαών, των Πολιτών και του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Πολιτισμού*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2007.

2. ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΡΟΕΣ

Η Ε.Ε. εξακολουθεί επιδέξια να διαφεύγει ενός κοινώς αποδεκτού ορισμού για το τι ακριβώς είναι και προς ποια κατεύθυνση οδεύει. Αν και ο ακριβής προσδιορισμός της οντολογίας της εξαρτάται πρωτίτως από τη σχέση της με τα μέρη, η Ε.Ε. αποτελεί σήμερα έναν καινοφανή πολιτικό αστερισμό εκτός των συμβατικών μορφών κρατικής οργάνωσης, αλλά με αρκετές από τις ιδιότητες του σύγχρονου κράτους. Η διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια μεταξύ των κεντρομόλων τάσεων της ενοποίησης και των φυγόκεντρων τάσεων της αυτονομίας λειτουργούν παράλληλα σε πλήθος πεδίων συλλογικής δράσης, συνθέτοντας την εικόνα ενός «μετακράτους» που εδραιώθηκε σε ένα σύστημα διεθνών νορμών και άτυπων κανόνων του παιχνιδιού. Αυτό συνηγεί στη συνύπαρξη «διαφορετικών προτύπων και διαδικασιών πολιτικής θεσμοποίησης» –αλλά και μορφών κρατικότητας– και «σματοδοτεί τις απαρχές μιας νέας ιστορικής περιόδου στην εξέλιξη των πολιτικών θεσμών».⁹ Η νέα θεωρητική συζήτηση στρέφει την οντολογική διερεύνηση της Ε.Ε. προς νέες μεταπολιτειολογικές κατηγορίες, αντλώντας από τις κανονιστικές συνιστώσες τόσο του διεθνούς όσο και του εθνικού συσταματικού δικαίου –με την Ε.Ε. να ορίζεται ως ένα μεικτό μόρφωμα που εδράζεται στη σύμπραξη διαφορετικών πηγών δικαίου και στην ικανότητα των μερών ως συγκυρίαρχων δρώντων να θεσμοθετούν σύνθετα καθεστώτα οργανωμένης συγκυρίαρχίας. Η θεωρητική απεικόνιση της Ε.Ε. ως «μεταπολιτείας» διαθέτει «όλα τα βασικά στοιχεία ενός πολιτικού συστήματος [...] [χωρίς να] ταυτίζεται με τα γνώριμα κρατικά μορφώματα».¹⁰ Αυτό πιστοποιεί τη διττή ταυτότητα μιας σύνθετης πολιτικής τάξης, συστηματοποιώντας τις μεταπολιτειολογικές ιδιότητες μιας υβριδικής ένωσης και επηρεάζοντας τη σχέση της με την πολιτική κοινότητα στην οποία αναφέρεται.

Η συζήτηση που ακολουθεί θέτει το ζήτημα των σύγχρονων μεταλλάξεων της κυριαρχίας. Στόχος της είναι να προσφέρει μια μεταπολιτειολογική κατηγορία για τη μελέτη της Ε.Ε. ως του πλέον προωθημένου συστήματος οργα-

9. Κ. Α. Λάβδας - Μ. Μενδρινού - Ε. Χατζηγιάννη, «Παραγωγή Πολιτικής και Ομάδες Συμπερόντων στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο Κ. Α. Στεφάνου - Μ. Ι. Τσιονιζέλης (επιμ.), *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές: Ιστορία, Θεομοί, Πολιτικές*, 2η έκδοση, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2006.

10. Κ. Α. Λάβδας, «Νόρμες και διάχυτη αμοιβαιότητα στην πολιτική κουλτούρα των διεθνών σχέσεων: μαθήματα από την ευρωπαϊκή πολιτική», στο Δ. Κ. Ξενάκης - Μ. Ι. Τσιονιζέλης (επιμ.), *Παγκόσμια Ευρώπη: Οι Διεθνείς Διαστάσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2006, σ. 95.

νωμένης συγκυριαρχίας στην ιστορία της διεθνούς οργάνωσης. Το ζητούμενο, όμως, εδώ είναι αν οι κοινοί θεσμοί διακυβέρνησης είναι σε θέση να ανταποκριθούν στο δημόσιο πλέον αίτημα για διευρυμένη δημόσια συμμετοχή στα ευρωπαϊκά κοινά, ώστε να διευθετηθούν τα δημοκρατικά τους αιτήματα εντός ενός «πολυσφαιρικού» δημόσιου χώρου, ικανού να παράγει διαβούλευση και πολιτική παράλληλα με το κράτος.¹¹ Η συζήτηση αντλεί το περιεχόμενό της μέσα από την «ανήσυχη» πορεία της Ε.Ε. προς μια μετακρατική ή/και μετακυριαρχική πολιτεία. Μία από αυτές τις τάσεις συνδέεται με την απεικόνιση της Ε.Ε. ως συναρχίας.¹² Αυτό το υπόδειγμα, μέρος της λογικής που διέπει την εξέλιξη σύνθετων πολιτικών συστημάτων, παραπέμπει σε μια μεταβεστροφαιλιανής έμπνευσης μορφή διακυβέρνησης, η οποία εκλαμβάνεται ως μια από τις πιο ενδιαφέρουσες «στιγμές» της συζήτησης γύρω από τον δομικό μετασχηματισμό του εθνικού κράτους.

Η όλη προσέγγιση τοποθετείται σε μια μεταθετικιστική σχολή σκέψης που αμφισβητεί την ικανότητα της διεθνούς θεωρίας να αντικειμενοποιεί τα κριτήρια της επιστημονικής εξήγησης, προτάσσοντας ένα αξιακό σύστημα θεωρητικής θεμελίωσης που συνδέει την πρόοδο της κοινωνικής επιστήμης με τη βαθύτερη κατανόηση μιας σύνθετης πραγματικότητας η οποία, ενώ δεν στερείται αρχών, συναρτάται από πολλαπλές μεταλλάξεις της υφιστάμενης κατάστασης. Η θεωρητική άσκηση είναι έτσι ικανή να κατευθύνει την έρευνα σε αναστοχαστικά μονοπάτια με στόχο την κριτική γνώση και τη μετουσίωσή της σε έναν διυποκειμενικό «μετα-λόγο», οδηγώντας σε «υπερβατικές οπτικές». Η επιστημολογική προτίμηση εδώ δεν αποτελεί «επιστροφή» της έρευνας σε μια αφηρημένη εκδοχή του πολιτικού δέοντος, αλλά εμφορείται από την ανάγκη ανασύνθεσης της διεθνούς θεωρίας, ως τέχνης που χειραφετεί μέσω της υπέρβασης –ως διεργασίας που αμφισβητεί τις συμβατικές προκείμενες, προκειμένου να οδηγήσει τη μεγάλη περιπέτεια της νόησης σε νέους προορισμούς. Διεκδικεί, έτσι, το δικαίωμα στην αμφισβήτηση της μονιμότητας του κυρίαρχου. Αυτή η ανατρεπτική τάση επί του επιστημολογικού *status* που συνθέτει το «ακαδημαϊκό κεκτημένο» στη μελέτη της Ε.Ε. αποτελεί μια νέα καταστατική αποστολή για τη διεθνή θεωρία σε μια «μετά-το-κράτος» θεώρηση της πολιτικής, ενθέτοντας μια σειρά από παραδοχές γύρω από το τι αποτελεί «καλή» κοινωνική επιστήμη και συνδέοντας την αναστοχαστική γνώση με την «τέχνη του θεωρείν». Η τελευταία εκλαμβάνεται ως μηχανι-

11. P. Häberle, *Υπάρχει ένας Ευρωπαϊκός Δημόσιος Χώρος;* Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1999.

12. Δ. Ν. Χρυσόχου, *Σχεδίαση Μετακρατικής Πολιτείας*, Παναζήσιος, Αθήνα 2007.

ομός κατανόησης και, άρα, χειραφέτησης από τα στενά όρια του εμπειρικά επαληθεύσιμου ως επιστημονικά παραδεκτού –από τους περιορισμούς που θέτει η θετικιστική ουτοπία περί «αντικειμενικής γνώσης». Έτσι, η «νέα» διεθνής θεωρία αποδεσμεύει την έρευνα από μια σειρά θετικιστικών περιορισμών περί «αυστηρής ουδετερότητας», προοβευόντας ότι η «αλήθεια» γίνεται καλύτερα κατανοητή ως συστατικό στοιχείο τόσο της κοινωνικής ζωής, όσο και του τρόπου με τον οποίο αυτή κατασκευάζεται.

Για τον λόγο αυτόν, η μετακρατική προσέγγιση δεν αποτελεί άλλη μια φιλόδοξη κοσμοθεωρητική πρόταση, αλλά μια αξίωση για έναν παρακείμενο τρόπο θέασης και κατανόησης των διεθνών φαινομένων, και ιδιαίτερα εκείνων των μετασημασιολογικών ιδιοτήτων της διεθνούς ζωής που αποδίδουν νέο περιεχόμενο σε γενικές έννοιες όπως η κυριαρχία, η αυτονομία, η αυτοδιάθεση, η αυτοκυβέρνηση κ.ά. Η εξέταση του φαινομένου της οργανωμένης συγκυριαρχίας αποτελεί έναν χρήσιμο οδηγό για την κατανόηση των συνθηκών που επηρεάζουν την οργάνωση, τον διαμοιρασμό και την άσκηση της δημόσιας εξουσίας πέραν ή παράλληλα του εδαφικού κράτους –μέσω, δηλαδή, της ανάδυσης καθεστώτων μετακρατικής συναρχίας όπως η Ε.Ε. Εμφερείται δε από την αντίληψη ότι η «τέχνη του θεωρείν» δεν γνωρίζει μία και μοναδική οδό για την ερμηνεία και την κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Ούτε μπορεί να ενθυλακωθεί στην ψευδαίσθηση της κανονικότητας γύρω από την αναγωγή της κοινωνικής δράσης σε ένα «κλειστό» σύστημα σκέψης. Ως τέχνη, η θεωρία διαθέτει την ικανότητα να δρομολογεί τις δικές της προκλήσεις, προτάσσοντας νέα αιτήματα. Είναι η ίδια που διαφυλάσσει την κριτική σκέψη συμφιλιώνοντας τον διεπιστημονικό με τον υπερβατικό λόγο. Αυτή ακριβώς η διεργασία αποτελεί τη διαχρονική επίγνωση της θεωρίας ως τέχνης αλλά και «τη μεγάλη στιγμή της διδακτικής επικοινωνίας».¹³

Τι, όμως, θα προκαλούσε σήμερα μια νέα αναμέτρηση με τη νόηση στη σφαίρα του διεθνούς; Μια πιθανή απάντηση συνδέεται με έναν υπερβατικό τρόπο θέασης των μεταλλάξεων της κυριαρχίας –ως ποιότητας– και, εν τέλει, της ίδιας της φύσης του σύγχρονου κράτους. Μία από τις εννοιολογήσεις που εναρμονίζονται με την υβριδική φύση της Ε.Ε. ως έκφραση του φαινομένου της συνδιάθεσης αποτελεί η «συναρχία»: η συνάσκηση μιας κοινής κυριαρχίας, συγκροτούμενης στη βάση αμοιβαίων εγγυήσεων. Αυτή η θεματολογία αφορά στη συγκρότηση περιφερειακών ενώσεων που υπερβαίνουν

13. Δ. Θ. Τσάτσος, *Πολιτικός και Επιστημονικός Λόγος: Στοχασμοί για μια Διαλεκτική Αντίθεση που Θέτει σε Δοκιμασία τη Σύγχρονη Δημοκρατία και τον Συγγραφέα*, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 2005, σ. 14.

την κυριαρχική κρατικότητα –την ίδια η υπόσταση των κρατών ως αυτόνομων μονάδων στο διεθνές περιβάλλον– δίχως να την ακυρώνουν. Μέσα από ποιες, όμως, διαδικασίες, μηχανισμούς, νόρμες και κανόνες, θεσμούς και πρακτικές αντιμετωπίζουν τα κράτη προβλήματα συλλογικής δράσης; Ομοίως: κάτω από ποιες συνθήκες επιζητούν τα κράτη να ενισχύσουν τους δεσμούς τους –τυπικούς και άτυπους– μέσω της ενεργού συμμετοχής τους σε πρωθυμικούς περιφερειακούς σχηματισμούς; Τέλος, ποια είναι τα όρια της διεθνούς συνεργασίας ή μέσα από ποιες οπτικές αναζητούν τα κράτη νέες μορφές συμβίωσης; Αυτή η δέσμη ερωτημάτων θα μπορούσε να διευρυνθεί περαιτέρω χωρίς ωστόσο να διαφύγει του κεντρικού ζητήματος που είναι η ανάπτυξη θεσμοθετημένων διακρατικών σχέσεων. Οι σκέψεις αυτές συνδέονται με τη συμμετοχή των κρατών σε συστήματα συλλογικής διακυβέρνησης, οι λειτουργίες των οποίων υπερβαίνουν τα όρια της κρατικότητας: της αυτοδύναμης ικανότητας των κρατών να καθορίζουν το μέλλον τους σε συνθήκες πολιτικής ανεξαρτησίας έναντι άλλων κρατικών, διεθνών ή διεθνικών δρώντων.

Εάν, όμως, η εξέλιξη της οργανωμένης νεωτερικότητας συνοδεύτηκε από την εγκαθίδρυση του θεσμού της πολιτικής κυριαρχίας για την εσωτερική και εξωτερική διευθέτηση των «υποθέσεων του κράτους», ποια θα μπορούσε να είναι η συμβολή της διεθνούς θεωρίας στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας; Με άλλα λόγια, και με αναφορά στον τόπο που γέννησε την έννοια της κυριαρχίας –την Ευρώπη– πώς η σημερινή συγκυρία διαμορφώνει τις τάσεις μετάβασης από την αυτοδιάθεση στη συνδιάθεση; Αυτή η προβληματική αγγίζει τον ιστορικό πυρήνα των μεταλλάξεων της κυριαρχίας από ένα εσωστρεφές και εδαφικά προσδιορισμένο σύστημα πολιτικής αυτοδιάθεσης σε ένα πλέγμα ανοικτών, αλληλεξαρτώμενων και αλληλεπιδρώντων κρατών. Οι δομικές συνθήκες της «νέας κυριαρχίας», ως διαιρετής, επιμεριζόμενη και προσωρινής ποιότητας για τη διευθέτηση της εσωτερικής και της εξωτερικής λειτουργίας των κρατών βρίσκονται σήμερα σε υποχώρηση. Νέες και ευφάνταστες αντιλήψεις περί κυριαρχικής συνδιάθεσης, με βάση τη συμμετοχική άσκηση των εξουσιών, έρχονται να διαταράξουν, αν όχι να κλονίσουν, το αξιακό σύστημα της βεσιφλιανής τάξης, όπως αυτό αποτυπώθηκε πανηγυρικά στα μέσα του 17ου αιώνα με την ανάδειξη του κράτους «ως αποκλειστικού υπεύθυνου για τα εσωτερικά του ζητήματα και ως ανεξάρτητο διεθνώς»¹⁴ –και μαζί με αυτό την έννοια του εδαφικού κράτους, «ως μο-

14. A. Watson, *The Evolution of International Society*, Routledge, Λονδίνο 1992, σ. 186.

ναδικής νόμιμης πηγής δημόσιας τάξης και πολιτικής εξουσίας». ¹⁵

Αυτή η συζήτηση για τον βαθμό ανθεκτικότητας ή τις μετασχηματισματικές τάσεις (ή πιέσεις) του βρεσφαλιανού κράτους σήμερα, επαναφέρει στο προσκήνιο την ανάγκη εξέτασης και αποτίμησης νέων μετακρατικών οπτικών, η οποία καθίσταται πιο επιτακτική στην περίπτωση της Ε.Ε. και των συνομοσπονδιακών ή, από τη σκοπιά του ιδιότυπου συνταγματισμού που τη διακρίνει, συμπολιτειακών της ιδιοτήτων. Ενώ η ομοσπονδιακή λογική εμφορείται από την ανάγκη νομιμοποίησης της πολιτείας για την αντιστάθμιση της συγκέντρωσης των εξουσιών στους κοινούς θεσμούς, σε μια κατά Madison «κυβέρνηση επί των κυβερνήσεων», ¹⁶ μέσω της επίκλησης ή, κατά τον Majone, της επινόησης της κυριαρχίας του συνόλου του ομοσπονδιακού δήμου ως «ξεχωριστής και ανώτερης οντότητας που επιβάλλεται στην εξουσία των κρατών», ¹⁷ η συμπολιτειακή επιλογή εστιάζεται στη θεσμική και λειτουργική διασφάλιση της (αν και σχετικής ή εξιδανικευμένης) ομοιογένειας των συγκυρίαρχων κρατών και της ικανότητάς τους να συνδιαθέτουν σε ένα κοινό πλαίσιο κυριαρχικές αρμοδιότητες. Αυτή η διάζευξη στη θεώρηση περί λαϊκής κυριαρχίας, είτε ως βάσης νομιμοποίησης της ομοσπονδίας είτε ως δημοκρατικής ποιότητας των κρατών –ως ανεξάρτητων και πολιτικά αυτοκαθοριζόμενων οντοτήτων–, αποτελεί τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη συγκρότηση ενός νέου κράτους μέσα από μια νέα νομιμοποίηση και την επίτευξη ισορροπίας μεταξύ μιας αφηρημένης μορφής ενότητας του όλου και της κυριαρχικής κρατικότητας των μερών. Η αμφιλεγόμενη οντολογία της Ε.Ε. συνέβαλε σε μια γόνιμη συζήτηση για τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη διατηρούν ένα σημαντικό βαθμό συνταγματικής και λειτουργικής αυτονομίας στο εσωτερικό ενός κοινού συστήματος συνδιάθεσης. Η όλη συζήτηση, από τη σκοπιά αυτής της μελέτης, παραπέμπει στην έννοια της συναρχίας, ως θεσμοθετημένης πολλαπλότητας συγκυρίαρχων δρώντων.

15. M. Burgess, «Federalism», στο A. Wiener - T. Diez (επιμ.), *European Integration Theory*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2004, σ. 28.

16. G. Majone, *Dilemmas of European Integration: The Ambiguities and Pitfalls of Integration by Stealth*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2005, σ. 214.

17. Βλ. E.S. Morgan, *Inventing the People: The Rise of Popular Sovereignty in England and America*, W.W. Norton, Νέα Υόρκη 1998, όπως παρατίθεται στο G. Majone, *Dilemmas of European Integration*, ό.π., σ. 214.

3. ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΣΥΝΑΡΧΙΑΣ

Ο λόγος περί συναρχίας προσφέρει μια νέα οπτική γύρω από την ανασύνθεση και, όπου απαιτείται, την ανάπλαση των όρων συγκρότησης και λειτουργίας μιας μορφής διεθνούς πολιτείας η οποία καλείται να συμφιλιώσει τις τάσεις για θεσμοθετημένη αυτονομία των μερών με τη διασφάλιση της ενότητας των λειτουργιών του όλου. Η εν λόγω κατασκευή δεν νοείται έξω από ένα πλαίσιο οργάνωσης της εξουσίας σε νέα πεδία συλλογικής συμβίωσης ούτε ως νέα «μηχανική» οικοδόμησης κράτους. Αυτή η άποψη συνάδει με την εύφημη θεώρηση του Τσάτσου περί ευρωπαϊκής συμπολιτείας ή, όπως γράφει ο Κοντογιώργης, οριζόμενη ως μη-κρατική πολιτεία, η Ε.Ε. αποτελεί ένα «σύνολο ανεξάρτητων κρατών που συνενυθρύνονται και συνεργούν ως Ένωση, με γνώμονα το κοινό συμφέρον [...] τόσο στο εσωτερικό όσο και στο διακρατικό περιβάλλον».¹⁸ Και εξηγεί: «Η κοινή πολιτειακή βάση της *συμπολιτείας* δεν αναιρεί τη δυνατότητα των κρατών μελών να λειτουργήσουν, συγχρόνως, και ως ανεξάρτητες πολιτικές οντότητες».¹⁹ Η αναλογία της συμπολιτείας ενέχει μια εκδοχή ηθικής τάξης σχετικά με την οργάνωση της Ε.Ε. ως κοινότητας αξιών, στο μέτρο που αφορά την ανάδειξη των κοινών «τόπων» του ευρωπαϊκού δημόσιου πολιτισμού, οι οποίοι θα ήταν σε θέση να συγκροτήσουν τις βάσεις για μια «οικουμενική κοσμοπολιτεία».²⁰

Η θεώρηση του Κοντογιώργη —«η μετάβαση από τον κρατοκεντρισμό στην οικουμένη»— σχετίζεται με το αν είναι εφικτή «η ανάπτυξη μιας πολυσήμαντης πολιτεότητας», όχι μόνον στο πλαίσιο του κράτους αλλά και πέραν αυτού, βάσει μιας «κοσμοουστημικής πολιτεότητας», ως πλήρους πολιτεότητας, σε αντίθεση με την ατελή κρατοκεντρική πολιτεότητα —με προαντιπροσωπευτικές αναφορές, όπου η πολιτική «συντρέχει ως δικαίωμα, όχι ως ελευθερία και, βεβαίως, όχι ως αγαθό»:²¹

«Η κοσμοουστημική πολιτεότης εισάγει ως προϋπόθεση τη συγκρότηση ενός πολιτειακού υποκειμένου σε υπερ-κρατικό και, μάλιστα, σε κοσμοουστημικό επίπεδο [...] Το ερώτημα, στο πλαίσιο αυτό, επικεντρώνεται στην

18. Γ. Κοντογιώργης, «Πρόλογος», στο J.-L. Quermonne, *Το Πολιτικό Σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, μτφρ.: Κ. Τσούντας, Παπαζήσης, Αθήνα 2005, σ. 10.

19. Στο ίδιο.

20. Στο ίδιο.

21. Γ. Κοντογιώργης, *Πολίτης και Πόλις: Έννοια και Τυπολογία της «Πολιτεότητας»*, Παπαζήσης, Αθήνα 2003, σ. 108.

εφικτότητα μιας υπόθεσης που θα αντιμετώπιζε, ως ενδεχόμενη, τη μετεξέλιξη του ανθρωποκεντρισμού [ως πρωθύστερη κρατοκεντρική ιδιότητα ή “καταστατική εστία [...] ολοκλήρωσης του ατόμου”] προς την κατεύθυνση της υπέρβασης του κρατοκεντρισμού και, κατ’ επέκταση, την οικοδόμηση μιας μετα-κρατικής πολιτειακής συνιστώσας στο επίπεδο του συνολικού κοσμοσυστήματος». ²²

Η ανάλυση του Κοντογιώργη αναδεικνύει ένα είδος συμπολιτείας, «προσαρμοσμένο στις συνθήκες του συνόλου κοσμοσυστήματος»: επικεντρώνεται στη «συγκρότηση μιας πολιτειακής βαθμίδας με κοσμοσυστημική αξίωση –ενός [μετα-κρατοκεντρικού, πολυεπίπεδου και ανθρωποκεντρικού] πολιτικού συστήματος της οικουμένης [ή, όπως ο ίδιος εναλλακτικά γράφει, της κοσμόπολης]– που θα αναλάβει να διαχειριστεί εναρμονιστικά το σύνολο των παραμέτρων που εμπíπτουν στη δυναμική του». ²³ Πώς, όμως, διαφοροποιείται η συναρχική προσέγγιση με την πιο πάνω θεώρηση; Σε ποιον βαθμό αυτές οι θεωρήσεις ενέχουν συμπληρωματικές ιδιότητες; Τέλος, είναι πιθανή η μετάβαση από ένα συναρχικό σε ένα κοσμοπολιτειακό σύστημα πολιτικής στην Ε.Ε.; Αυτά τα ερωτήματα είναι ενδεικτικά των εννοιολογικών αλλά και επιστημολογικών συνεργιών που επιτρέπει, και για ορισμένους ίσως επιβάλλει, η διεθνής θεωρία στη μετακρατική προοπτική της. Μια περιεκτική έστω απάντηση θα έρχοιζε προσοχής.

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, κεντρικό σημείο διαφοροποίησης μεταξύ των δύο θεωρήσεων είναι ότι το συναρχικό πρότυπο δεν επιχειρεί να επαναφέρει την πολιτική στην κοινωνία, αλλά να προβάλλει ένα σύστημα πολιτικής συνδιάθεσης σε σύνθετες, μεικτές και, ως επί το πλείστον, πολυκεντρικές μορφές συνδιακυβέρνησης με εξισορροπητικά αποτελέσματα πολιτικής για τους συγκυρίαρχους δρώντες: το κρίσιμο στοιχείο, συνεπώς, δεν έγκειται σε μια προσπάθεια οργανικής διασύνδεσης της συναρχίας ως μετακυριαρχικής ένωσης με την κοινωνική σύσταση της πολιτείας, δηλαδή τα μέλη του δήμου –ως αυτόνομο ή αυτορρυθμιζόμενο πολιτικό σύστημα– αλλά με την ικανότητα του γενικού συστήματος να επιτελεί δημόσιες πολιτικές λειτουργίες, να παράγει συναινετικές στοχοθετήσεις, να ασκεί μορφές δημόσιας εξουσίας επί του συνολικού πεδίου της κοινής κυριαρχίας, ρυθμίζοντας τους όρους της συλλογικής συμβίωσης των υποσυστημάτων μέσα από θεομοθετημένες δράσεις. Η συμπληρωματικότητα των προσεγγίσεων καθίστα-

22. Στο ίδιο, σ. 104-105.

23. Στο ίδιο, σ. 132 και 134.

τα διακριτή αφού συντείνουν σε νέες μορφές πρόληψης, οργάνωσης και υπέρβασης μιας κρατοκεντρικής αντίληψης περί πολιτείας. Έτσι, η συμπολιτεία, ως μετακρατοκεντρική ποιότητα, είναι δυνατόν να οδηγήσει σε διασταυρούμενες, επικαλυπτόμενες και αλληλοσυμπληρούμενες επιστημολογίες γύρω από την εξέλιξη σύνθετων μορφών πολιτικής «μετά το κράτος». Η παραπάνω διαπίστωση αφίνει ανοικτό το ενδεχόμενο διαμόρφωσης ενός κοινού διεπιστημολογικού προγράμματος. Ως προς το τρίτο ερώτημα γύρω από τη μεταφορά των θεωρήσεων περί συναρχίας και κοσμοπολιτείας στο πολιτικό σύμπαν της Ε.Ε., η απάντηση είναι καταφατική στον βαθμό που αυτή η σχέση δεν αποτελεί ευθύγραμμη προβολή στο μέλλον «από τη συναρχία στην κοσμοπολιτεία», αλλά μια στοχαστική πορεία προς μια διαφορετική θεώρηση της Ε.Ε. ως «μετακράτους» ή «μεταπολιτείας».

Η συναρχία, ως υπερβατική προβολή της δημόσιας εξουσίας, αλλά και ως πολιτική ή ακόμη και ηθική ανατροπή του εθνοκεντρικού δόγματος της κυριαρχίας, δεν ακυρώνει τις συστατικές και συνταγματικά κατοχυρωμένες κρατικές κυριαρχίες, ούτε διαβρώνει τον ιστορικά διαμορφωμένο νομιμοποιητικό τους ρόλο σε σχέση με τη δημοκρατική λειτουργία της εθνικής πολιτικής σφαίρας. Ομοίως, δεν υποτάσσει τον δημόσιο πολιτισμό των μερών σε μια ανώτατη δομή εξουσίας, με στόχο την ανάδυση ενός ύπατου, ενιαίου και αδιαίρετου κέντρου. Η καθιέρωσή της, ως συμμετοχικής συγκρότησης, δεν προϋποθέτει το τέλος του εθνικού κράτους ή της ικανότητάς του να κατευθύνει το μέλλον της κοινότητας των πολιτών –των μελών του συγκροτημένου σε σώμα εθνικού δήμου– στην οποία αναφέρεται. Αναδεικνύει τη συναντίληψη των μερών γύρω από την εναρμόνιση των πολιτειών τους, ως διακριτών αλλά συστατικών επικρατειών, με τη δυνατότητα άσκησης μιας κοινής κυριαρχίας. Η συναρχία δεν αντικαθιστά ούτε υποκαθιστά ούτε καταργεί τις κυριαρχίες που την απαρτίζουν, αλλά τις ανασυνθέτει πολιτικά σε μια «μετά-το-κράτος» πολιτική σφαίρα, η οποία υπάγεται σε αμοιβαίως αποδεδειγμένες συνέργειες και σε ένα κοινώς διαμορφωμένο δίκαιο. Για τον λόγο αυτόν αναφέρεται πρωτίτως σε μια οργανωμένη «πολλαπλότητα αυτονομιών» βάσει θεσμοθετημένων εγγυήσεων, και όχι τόσο σε μια «αυτόνομη πολλαπλότητα» ομοσπονδιακής έμπνευσης ή προορισμού. Το υπερβατικό στοιχείο της συναρχίας είναι η ανάδειξη πολλαπλών σφαιρών κοινής δημόσιας ζωής, οι οποίες απομακρύνουν τη συλλογικότητα από τις συμβατικές κατηγορίες του κράτους.

Σύμφωνα με το *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, ο όρος «συναρχία» –με άμεση ετυμολογική αναγωγή στο ρήμα «συνάρχω»– ορίζεται ως «συγκυβέρ-

ννον δύο αρχόντων». ²⁴ Παραπέμπει σε μια σύνθετη μορφή συνάσκησος εξουσιών με βασικές συνιστώσες τη συνυπευθυνότητα και τη συνέργεια. Ως πιθανή εκδοχή διακυβέρνησης που συνάδει με τη μετανεωτερική πραγματικότητα της Ε.Ε., η έννοια της συναρχίας χρίζει προσοχής γιατί συνδέει τη συνδιάθεση με την οργάνωση διαφορετικών δομών διακυβέρνησης. Στη συζήτηση για τις σύγχρονες μεταλλάξεις της κυριαρχίας, η συναρχία αποτυπώνει την ποιοτική μετάβαση από το παραδοσιακό παράδειγμα των διακρατικών σχέσεων κυριαρχίας σε ένα μετακρατικό σύστημα το οποίο κινείται στη δομική λογική της «συγκυβέρνησης»: τη συνάσκηση αποτελεσματικής διοίκησης σε πολλαπλές εδαφικές και λειτουργικές επικράτειες και σε πολλαπλά πεδία και επίπεδα κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης. Η συναρχία δεν συνιστά έναν καινοφανή τύπο κράτους πέραν ή, πολύ περισσότερο, εις βάρος του εθνικού, ικανού να υπερβεί την ιστορική πραγματικότητα της εθνικής οικοδόμησης, ούτε συντείνει σε μια ενιαία και αναπαλλοτρίωτη δημόσια εξουσία. Δεν συγκροτεί έτσι μια κυρίαρχη συλλογικότητα, όπως συμβαίνει στο ομοσπονδιακό πρότυπο, ούτε συμπαρασύρει τους συστατικούς δήμους στην τροχιά της επιβαλλόμενης ομοιογενοποίησης, κατασκευάζοντας ένα νέο νομικό και πολιτικό υποκείμενο αφοσιωμένο σε μια νέα κανονιστική καθολικότητα.

Αντιθέτως, η συναρχία θεμελιώνεται σε μια συνεργατική πολιτική κουλτούρα μεταξύ πολιτειακά διακριτών και ιστορικά διαμορφωμένων οντοτήτων: σε ένα κοινό πλαίσιο συναντίληψης ή διαμόρφωσης κοινών «τόπων» γύρω από την οργάνωση της συλλογικής ζωής. Αυτό επιτρέπει στα μέρη να αναγνωρίσουν, να οριοθετήσουν και να διαχειριστούν την κοινή κυριαρχία μέσα από αμοιβαίες συνεννοήσεις, φιλικές συμφωνίες, συναινετικές διευθετήσεις και κοινώς αποδεκτούς συμβιβασμούς. Η κοινή κυριαρχία αποτελεί τη βασική αρχή γύρω από την οποία συγκροτείται μια νέα μορφή ενότητας: ένας δημόσιος –νομικός και πολιτικός– πολιτισμός, που επιτρέπει την ανάπτυξη μιας σύνθετης, μη-εδαφικά προσδιορισμένης πολιτικής βούλησης. Η εν λόγω μορφή βούλησης είναι μετακρατικής έμπνευσης και επικεντρώνεται στη συνάσκηση εκείνων των δημόσιων εξουσιών που εμπίπτουν στη σφαίρα της κοινής κυριαρχίας, η οποία δεν θεμελιώνει μια ενιαία ή έστω συνεκτική, βάσει της κρατικής αναλογίας, αίσθηση της καθολικότητας, ούτε όμως αποτελεί αντικείμενο πολιτικής συνδιάθεσης μεταξύ των μερών στη βάση μιας εσωτερικής διαμάχης ανάμεσα στις επιμέρους κυριαρχίες. Αυτό το οποίο συ-

24. Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 1998, σ. 1287.

ντελείται στο πλαίσιο ενός συναρχικού τύπου διακυβέρνησης είναι η διαρκής αναζήτηση αρμονικών και εξισορροπητικών τρόπων συμβίωσης μεταξύ συγκυρίαρχων δρώντων, ώστε να καθίσταται δυνατή η σύζευξή τους σε ένα καθεστώς συνδιάθεσης, στη μορφή μιας οργανωμένης συγκυριαρχίας.

Αυτή η αντίληψη περί συναρχίας διαφέρει από την ουτοπική προσέγγιση του γάλλου φιλόσοφου Saint-Yves, η οποία προτάσσει τη δημιουργία μιας παγκόσμιας κυβέρνησης, καθοδηγούμενης από έναν ενιαίο κεντρικό θεσμό ή μιας «συναρχικής ομοσπονδίας κρατών». Και στις δύο περιπτώσεις υπονοείται μια ηγετοκεντρική δομή διαχείρισης της κοινής δημόσιας εξουσίας, μέσω «κλειστών» πεφωτισμένων ομάδων, εμπνευσμένων από την ανάγκη εγκαθίδρυσης μια νέας κοινωνικής διάταξης βάσει της πνευματικής υπεροχής τους. Στόχος της συναρχικής σκέψης του Saint-Yves ήταν η αντιμετώπιση του απειλητικού τότε φαινομένου της αναρχίας, ως καθεστώτος απουσίας αρχών, γύρω στις αρχές της δεκαετίας του 1870. Η θεώρηση παραπέμπει σε μια αδιαφανή δομή, όπου μια επικυρίαρχη πνευματική ηγεσία ελέγχει τις λειτουργίες του κοινωνικού συνόλου βάσει των ικανοτήτων που διαθέτουν τα μέλη της. Οι κοινωνικές σχέσεις και, συνεπώς, οι κοινωνικοί θεσμοί και ρόλοι, τελούν υπό την πνευματική σκέπη μιας εσωτερικά ιεραρχημένης ομάδας «μυημένων» [initiates], μιας πεφωτισμένης αριστοκρατικής ολιγαρχίας που επιπράζει τη δημόσια διακυβέρνηση. Η κοινωνικο-πολιτική προσέγγιση του Saint-Yves, αν και αναπτύσσεται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, περίοδο όπου ανθίζουν νέες και προκλητικές για το πνευματικό status quo ιδέες, υπερβαίνει τη λογική ενός πολιτικού κινήματος, και αναφέρεται σε ένα σχέδιο για την εξέλιξη της ανθρωπότητας μέσω «κοινωνικών νόμων» που ευνοούν μια ηγετοκεντρική αντίληψη περί κοινωνικής διακυβέρνησης. Η έννοια της συναρχίας, όμως, δεν περιορίζεται μόνον σε αυτή την ερμηνεία, αλλά προσλαμβάνει ποικίλες εννοιολογικές αποχρώσεις, με σημαντικότερη, από τη σκοπιά της παρούσας μελέτης, αυτή που καταγράφει ο αγγέλος κληρικός Stackhouse το 1737 στο δίτομο έργο του *New History of the Holy Bible from the Beginning of the World to the Establishment of Christianity*, ορίζοντας τη συναρχία ως μια μορφή «συγκυριαρχίας».

Και είναι αυτή ακριβώς η εκδοχή της συναρχίας που αποτελεί πρόκληση για το μέλλον της διεθνούς θεωρίας με αναφορά στη μελέτη αναδυόμενων κατηγοριών και παραδειγμάτων μετακρατικής πολιτικής οργάνωσης. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η Ε.Ε. ως μετακρατική συναρχία, η οποία ομοιάζει με την προ-κυριαρχική έννοια της *respublica symbioticum* που αποδίδει ο Althusius στην *Politica* –αφού προηγείται της βεσφαλανιάς διευθέ-

τησης— αλλά η οποία είναι μετακυριαρχική ως προς τον διαμοιρασμό της δημοσίας εξουσίας. Σύμφωνα με τον Hueglin,²⁵ το σύνθετο μόρφωμα του Althusius αποτελεί μια «συνμοσπονδιακή κοινοπολιτεία» —consociatio consociatorum— από αυτόνομα υποσύνολα, τα οποία λειτουργούν βάσει αμοιβαίας αναγνώρισης και συμφωνίας εντός του συλλογικού δημόσιου βίου.²⁶ Η σχέση ανάμεσα στο συναρχικό πρότυπο οργάνωσης και την πολιτική θεωρία του Althusius γίνεται αντιληπτή σε δύο επίπεδα. Πρώτον, στην έμφαση που αποδίδει σε νέες δομές διαμοιρασμού της εξουσίας μεταξύ πολιτικά συνδεδεμένων κοινοτήτων —μέσω ενός «διπλού συμβολαίου», μεταξύ των μερών και μεταξύ αυτών και των πληθυσμών τους²⁷— αναφερόμενος σε μια μάλλον προωθημένη για την εποχή του αντίληψη περί communicatio [διαμοιρασμού]. Δεύτερον, όπως συμβαίνει σε μια συναρχική μορφή ένωσης, έτοιμη και στο κοινοπολιτειακό σχέδιο του Althusius, οι ποικίλες πολιτικές και κοινωνικές διαδράσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα μέρη και μεταξύ αυτών και των κοινών θεσμών, λαμβάνουν χώρα σε ένα πολυεπίπεδο σύστημα διακυβέρνησης που εγγυάται την πρόσβαση των δρώντων σε πολλαπλά πεδία και επίπεδα πολιτικής. Όπως συνοψίζει ο Hueglin τη σχέση των δύο υποδειγμάτων με αναφορά στην Ε.Ε.:

«Για τον Althusius, η συγκυριότητα της κυριαρχίας μοιράζεται μεταξύ των μικρότερων και των ευρύτερων πολιτικών κοινοτήτων, συγκροτώντας μια οικουμενική κοινοπολιτεία. Είναι, με άλλα λόγια, ένα είδος συγκυριαρχίας [co-sovereignty] διαχεόμενης ανάμεσα σε μερικώς αυτόνομες συλλογικότητες που συναινούν στην άσκσή της εντός των γενικών περιορισμών που θέτει αυτή η προϋπόθεση συναίνεσης. Το μόνο σύγχρονο πολιτικό σύστημα που έρχεται κάπως κοντά σε αυτή την έννοια της συνμοσπονδιακής κυριαρχίας είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση, οι υπερεθνικές εξουσίες της οποίας εναπόκεινται τελικώς στις διαπραγματευόμενες συμφωνίες των κυβερνήσεων των κρατών-μελών».²⁸

Θα μπορούσε κανείς να ανιχνεύσει τους όρους συγκρότησης της ευρωπαϊκής συναρχίας, ως απεικόνιση του σημερινού καθεστώτος συνδιάθεσης

25. T.O. Hueglin, *Early Modern Concepts for Late Modern Worlds: Althusius on Community and Federalism*, Wilfrid Laurier University Press, Waterloo, On. 1999, σ. 5.

26. D.J. Elazar, «Althusius' Grand Design for a Federal Commonwealth», στο J. Althusius, *Politica*, [1614], επιμ. και μτφρ: F.S. Carney, Liberty Fund [2η έκδοση], Indianapolis 1995, σ. Xli.

27. T.O. Hueglin, *Early Modern Concepts for Late Modern Worlds*, ό.π., σ. 4.

28. Στο ίδιο.

και ως μετεξέλιξη της σχέσης μεταξύ της συλλογικότητας και των μερών. Η μετακρατική αναλογία θα μπορούσε να αποτελέσει έναν χρήσιμο οδηγό στη διερεύνηση των συνθηκών που ενισχύουν τη συναρχική φύση της σημερινής Ε.Ε., ανοίγοντας νέους ορίζοντες στη συζήτηση γύρω από τις μεταλλάξεις της κυριαρχικής κρατικότητας—με τους όποιους περιορισμούς υφίσταται σήμερα—σε μια μορφή οργανωμένης συγκυριαρχίας. Στον βαθμό κατά τον οποίο η συνδιάθεση προσφέρει μια εργαλειακή προσέγγιση στον τρόπο συνάσκησης της ευρωπαϊκής δημόσιας εξουσίας, η συναρχία παραπέμπει σε ένα ευρύτερο πλαίσιο στο οποίο το γενικό σύστημα διατηρεί μια δυναμική ισορροπία ανάμεσα στη συλλογικότητα και τα μέρη. Υπ' αυτό το πρίσμα, οι μεταβαλλόμενες συνθήκες της κρατικής κυριαρχίας στην Ευρώπη μπορούν τώρα να ερμηνευθούν ως το δικαίωμα συμμετοχής των μερών στη συνδιαχείριση των κοινών αρμοδιοτήτων και στη διατήρηση από πλευράς των εθνικών αρχών ενός ενεργού ρόλου τόσο για την αποτελεσματική εκπροσώπηση των συμφερόντων τους στο κοινό σύστημα, όσο και της τελικής ευθύνης στη λήψη των κρίσιμων αποφάσεων. Όπως γράφει ο Taylor, «η κυριαρχία αποτελεί τώρα μια συνθήκη ή ακόμη και μια μορφή συμμετοχής στην ευρύτερη οντότητα».²⁹ Και εξηγεί: «Είναι επίσης δυνατόν να φανταστεί κανείς κράτη τα οποία είναι κυρίαρχα ακόμη και όταν δεν ασκούν αποκλειστικές αρμοδιότητες».³⁰

Υποστηρίζοντας ότι κάθε συζήτηση γύρω από τη φύση της κυριαρχίας πρέπει να λαμβάνει υπόψη της τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή, το επιχείρημα που αναπτύσσει ο Taylor για τις νέες μεταλλάξεις της κρατικής κυριαρχίας στις αρχές του 21ου αιώνα είναι ότι, όπως ακριβώς στο κλασικό δόγμα περί κυριαρχίας υφίστατο μια ανώτερη κανονιστική τάξη με αναφορά σε μια ύπατη αρχή—στην οποία ο Bodin αναφέρεται ως «θεϊκή τάξη»—που νομιμοποιούσε τους όρους και τους κανόνες της κυριαρχίας εντός των κοσμικών συστημάτων εξουσίας, έτσι και σήμερα τα κράτη αναγνωρίζονται ως κυρίαρχα, όχι στη βάση του τι μπορούν να πράξουν από μόνα τους σε συγκεκριμένους χώρους ή πεδία πολιτικής, ή ακόμη βάσει του εύρους των αρμοδιοτήτων που τα ίδια διαθέτουν, αλλά βάσει της ικανότητάς τους να συμμετέχουν στους μηχανισμούς της διεθνούς κοινότητας και να συμμορφώνονται με τις επιταγές μιας υπέρτερης αξιακής τάξης η οποία σήμερα παίρνει τη μορφή ενός συνόλου από αρχές, κανόνες

29. P. Taylor, «The United Nations in the 1990s: Proactive Cosmopolitanism and the Issue of Sovereignty», *Political Studies*, τόμ. 47, τχ. 3, 1999, σ. 560.

30. P. Taylor, *International Organization in the Age of Globalization*, Continuum, Λονδίνο 2003, σ. 47.

και νόρμες που συγκροτούν τον διεθνή πολιτισμό της κοινωνίας των κρατών: το αξιολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο δομούνται οι όροι της ενδεδειγμένης ή πολιτισμένης συμπεριφοράς των κρατών και, συνεπώς, το επίπεδο της «ηθικής αλληλεξάρτησης» που αναπτύσσεται εντός της διεθνούς κοινότητας.³¹ Το κρίσιμο μέγεθος εδώ αφορά την ανάπτυξη μιας «πολιτικής κοινωνίας κρατών», η συμμετοχή στην οποία διασφαλίζει την κυριαρχική υπόσταση των μονάδων, υπό μια νέα όμως ιδιότητα, δηλαδή ως «κράτη-πολίτες».³² Υπ' αυτή την οπτική, μόνον στον βαθμό κατά τον οποίο το κράτος, ως πολίτης της διεθνούς κοινότητας, εκπληρώνει τις διεθνείς του υποχρεώσεις και κινείται εντός των ορίων της διεθνούς νομιμότητας, είναι δυνατόν να εκληφθεί ως κυρίαρχο: ως πλήρες και ισότιμο μέλος μιας πολιτικά οργανωμένης κοινωνίας κρατών —μιας «κοσμοπολιτικής ηθικής κοινότητας»— που διέπεται από αρχές, και στην οποία το κράτος είναι υπόλογο για τις πράξεις ή παραλείψεις του. Έτσι διαμορφώνεται η νέα συμμετοχική ποιότητα που διέπει τις νέες σχέσεις κυριαρχίας, επιβεβαιώνοντας την ικανότητα των διεθνών θεσμών να παράγουν δεσμευτικούς κανόνες, να διαχειρίζονται την πολυπλοκότητα και τις σύνθετες μορφές αλληλεξάρτησης του διεθνούς συστήματος, να προσφέρουν θεσμοθετημένα πλαίσια συνεργασίας και να λαμβάνουν συλλογικές αποφάσεις με άμεσες συνέπειες στην εσωτερική και εξωτερική συμπεριφορά των κρατών.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της νέας διαλεκτικής ποιότητας των σύγχρονων σχέσεων κυριαρχίας είναι η Ε.Ε., στον τρόπο με τον οποίο η σχέση της με τα μέρη υπερβαίνει κάθε προηγούμενη κατηγορία προσωρινής διακρατικής διευθέτησης, προβάλλοντας την εικόνα μιας γνήσιας πολιτείας. Η τελευταία, με το να προσφέρει ένα πολυαρχικό πλαίσιο θεσμοθετημένης συνεργασίας, εμποδώνει τη συμμετοχική ικανότητα των μερών, χωρίς να αναστέλλει την προοπτική εμβάθυνσης του γενικού συστήματος ή να μετατοπίζει την έδρα της κυριαρχίας σε ένα νέο πολιτικό κέντρο. Ως συναρχία, η Ε.Ε. ενισχύει τις μεταλλάξεις της κυριαρχίας προς νέα, πολύπλοκα αλλά ανθεκτικά πλαίσια συνδιάθεσης, αναδεικνύοντας μια φιλοσοφία διακυβέρνησης που συμφιλιώνει την παράδοση της Ευρώπης ως γενέτειρας της κρατικής κυριαρχίας με την ίδια την υπέρβασή της. Και αυτό, μέσω μιας κοινής μαθησιακής νόρμας που διαχέεται στα μέρη. Η εμπειρία της Ε.Ε. αποτελεί την πλέον προωθημένη εφαρμογή της αρχής της «αρμονίας» [consonance] μεταξύ μιας συγκροτημέ-

31. Στο ίδιο, σ. 27, 28 και 53.

32. Στο ίδιο, σ. 53.

νης συλλογικότητας (μέσω κοινών θεσμών και βάσει αρχών) και των μερών της (ως αλληλεξαρτούμενων δρώντων): ούτε οι κοινοί θεσμοί αποτελούν κάτι πέραν ή ξεχωριστό από τα κράτη ούτε τα κράτη πορεύονται, ως μέλη της συναρχίας, ανεξάρτητα από τις θεσμικές συνιστώσες του όλου.³³ Η κυριαρχία των κρατών τα αναγκάζει να ακολουθούν τις νόρμες που αυτά έχουν εγκαθιδρύσει, ως αποτέλεσμα της κυριαρχίας τους. Έτσι προκύπτει η μεταβεστραλιανή θεώρηση της Ε.Ε. ως οργανωμένης συγκυριαρχίας.

4. ΜΕΤΑΚΡΑΤΙΚΟΙ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Η αναδυόμενη συναρχική δομή της Ε.Ε., ενώ καταρχήν εναπόκειται στις συστατικές της πολιτείες, «λειτουργεί βάσει της διείσδυσης του εθνικού στο ευρωπαϊκό [και αντίστροφα]».³⁴ Μια πρόσφατη τοποθέτηση του Wallace γύρω από τη φύση της Ε.Ε. ως «μερικής πολιτείας», εντοπίζει σε αυτό το σημείο τον μετακυριαρχικό χαρακτήρα της διακυβέρνησής της. Όπως γράφει ο Wallace, «πολλοί από τους παραδοσιακούς διαχωρισμούς εσωτερικού/εξωτερικού έχουν διαβρωθεί», υπερβαίνοντας έτσι την «κλασική διχοτόμηση μεταξύ εσωτερικής πολιτικής εντός κυρίαρχων κρατών και διεθνών σχέσεων μεταξύ τους».³⁵ Η μετακυριαρχική φύση της Ε.Ε. ως συστήματος μεικτής, σύνθετης αλλά σταθερής διακυβέρνησης «διατρέχει τα εθνικά σύνορα και διεισδύει εις βάθος στις ποικίλες εσωτερικές διαστάσεις της εθνικής πολιτικής και διοίκησης».³⁶ Η ευρωπαϊκή συναρχία μπορεί έτσι να ιδωθεί ως συμπληρωματική της εθνικής ζωής, με την κυριαρχία να μην αναφέρεται πλέον «σε έναν απομονωμένο κόσμο»³⁷ ή να υπάγεται σε μια αυστηρή ιεραρχία. Αυτό δεν σημαίνει ότι η Ε.Ε. ενδιαφέρεται μόνον για τις λειτουργικές προϋποθέσεις ενός διευρυμένου πολιτικού χώρου,³⁸ αλλά ότι έχει διεισδύσει στον

33. Στο ίδιο, σ. 213 και 112.

34. B. Laffan, «The European Union: A Distinctive Model of Internationalization», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 5, τχ. 2, σ. 242.

35. W. Wallace, «Post-sovereign governance: the EU as a partial polity», στο H. Wallace - W. Wallace - M.A. Pollack (επιμ.), *Policy-Making in the European Union*, 5η έκδοση, Oxford University Press, Οξφόρδη 2005, σ. 484 και 491.

36. Στο ίδιο, σ. 493.

37. P. Taylor, «The United Nations in the 1990s: Proactive Cosmopolitanism and the Issue of Sovereignty», *ό.π.*, σ. 538.

38. Βλ. B. Kohler-Koch, «Europe in Search of Legitimate Governance», ARENA Working Papers, no. WP 99/27, 1999.

τρόπο που γίνονται αντιληπτές οι σχέσεις κυριαρχίας στο εσωτερικό ενός πλουραλιστικού συστήματος, το οποίο δεν είναι ούτε ιεραρχικό ούτε άναρχο, αλλά υπόκειται σε μια συναρχική αντίληψη που καθορίζει τη δομική λογική της κοινής συγκρότησης. Όπως ορίζει ο Taylor τη νέα διαλεκτική που διέπει τις σύγχρονες σχέσεις κυριαρχίας, αμφισβητώντας την ίδια την απολυτότητα της κρατικής κυριαρχίας: «το δικαίωμα της συμμετοχής στη διατήρηση κοινών συνεργασιών [...] αποτελεί σήμερα πολύ πιο σημαντικό κριτήριο της κυριαρχίας από το παραδοσιακό δικαίωμα της αποκλειστικής διαχείρισης».³⁹ Όπως ο ίδιος εξηγεί:

«Το Λουξεμβούργο, και όχι το Κεμπέκ, αποτελεί κυρίαρχο κράτος, όχι γιατί το πρώτο επιτελεί περισσότερες λειτουργίες μόνο του σε σχέση με το δεύτερο –το Κεμπέκ μάλιστα χαρακτηρίζεται από έναν μεγαλύτερο βαθμό λειτουργικής αλληλεξάρτησης εντός του Καναδά από αυτόν του Λουξεμβούργου εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το Λουξεμβούργο, όμως, διαθέτει το δικαίωμα της συμμετοχής σε μια σειρά από διεθνείς σχηματισμούς με άλλα κράτη-μέλη, κάτι το οποίο δεν υφίσταται στην περίπτωση του Κεμπέκ. Επιπρόσθετα, το Λουξεμβούργο διατηρεί μια δέσμη μη-εκχωρημένων εξουσιών [reserved powers], ικανών να περιορίσουν τις αρμοδιότητες των εξωτερικών φορέων».⁴⁰

Η διαπίστωση του Taylor συνιστά μετάλλαξη της κρατικής συμπεριφοράς από το βεστροφαιλιανό παράδειγμα της κυριαρχίας, ως πρακτική των ευρωπαϊκών κρατών κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα –με τη κυριαρχία να αποτελεί την ανώτατη πολιτική εξουσία σε μια ορισμένη γεωγραφική και πληθυσμιακή ενότητα με ισχυρούς θεσμούς και αρχές, που διέπεται από διαφορετικούς κανόνες εξουσίας από αυτούς που θεμελίωσαν την καταστατική βάση της διεθνούς κοινωνίας. Η μετατόπιση του παραδείγματος από την κλασική εννοιολόγηση της κυριαρχίας σε διεθνείς μορφές συνάσκησης εξουσιών προσλαμβάνει, κατά τον Philpott, χαρακτήρα επανάστασης, αφού «ανέτρεψαν κάποιους από τους βασικούς κανόνες της εξουσίας που καθορίζουν τις διεθνείς σχέσεις».⁴¹ Αντανακλά, έτσι, το πέρασμα από τον μεσαιωνικό κόσμο

39. P. Taylor, «The United Nations in the 1990s: Proactive Cosmopolitanism and the Issue of Sovereignty», *ό.π.*, σ. 564.

40. P. Taylor, *International Organization in the Age of Globalization*, *ό.π.*, σ. 53.

41. D. Philpott, *Revolutions in Sovereignty: How Ideas Shaped Modern International Relations*, Princeton University Press, Princeton 2001, σ. 3.

στην προτεσταντική Μεταρρύθμιση,⁴² κατόπιν σε μια σειρά μακρών συγκρούσεων με κορύφωση τον Τριακονταετή Πόλεμο, έπειτα στις πρώτες εκφάνσεις του σύγχρονου διεθνούς συστήματος, από εκεί στην κατάρρευση των αυτοκρατοριών και τη μετάβαση στον μεταπολεμικό διπολισμό και, περίπου μισό αιώνα αργότερα, στο *annus mirabilis* του 1989 και την «επιστροφή» σε μια φιλελεύθερη και πλουραλιστική, αν και όχι λιγότερο άναρχη, διεθνή τάξη. Την εικόνα αυτή συμπληρώνουν προωθημένες μορφές περιφερειακών συνεργασιών, πολυμερών θεσμικών σχηματισμών και, κυρίως στην περίπτωση της Ευρώπης, μεταεθνικών πολιτικών ενώσεων, που αποτέλεσαν τις βασικές πηγές αμφισβήτησης του κλασικού παραδείγματος της κρατικής κυριαρχίας.

Σε έναν εύστοχο παραλληλισμό των προβλημάτων που αντιμετώπισαν τα ανερχόμενα κράτη στα μέσα του 17ου αιώνα και αυτών που αντιμετωπίζουν σήμερα, ο Taylor αναφέρει ότι στην πρώτη περίπτωση, το πρόβλημα των κρατών –που τότε άρχιζαν να ισχυροποιούνται και να απολαμβάνουν τις ιδιότητες της κυριαρχίας– ήταν κυρίως το πώς να αντιμετωπίσουν τα διεθνή συστήματα που έχαναν σταδιακά την ισχύ τους, όπως χαρακτηριστικά η περίπτωση της κοσμικής αυτοκρατορίας της καθολικής εκκλησίας, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, τα κράτη αντιμετωπίζουν το πρόβλημα του πώς να συνδέσουν την κρατικότητα και τη διαρκή κυριαρχία τους με ανερχόμενα διεθνή συστήματα.⁴³ Κάθε μία από τις καταλυτικές «στιγμές» στην εξέλιξη των διεθνών σχέσεων επέφερε, με τη δύναμη νέων ιδεών περί ελευθερίας, δικαιοσύνης και εξουσίας, τη δική της επανάσταση σε υφιστάμενες διεθνείς τάξεις. Όπως σημειώνει ο Philpott: «Χρειάζεται μια επανάσταση ιδεών για να φέρει μια επανάσταση στην κυριαρχία».⁴⁴ Αυτή η άποψη συνδέει τα στάδια και τις διαδικασίες μετάλλαξης της κρατικής κυριαρχίας με τον αποφασιστικό ρόλο των ιδεών στην εδραίωση νέων διεθνών και διεθνικών δομών διακυβέρνησης, καθώς επίσης και στην κατανόηση του τρόπου διευθέτησης των «κρίσεων πλουραλισμού» που ακολούθησαν τις ριζικές διεθνείς ανακατατάξεις.⁴⁵ Εστιάζοντας στην πιο πρόσφατη από αυτές τις επαναστάσεις με αναφορά στην έλλειψη αντιστοιχίας –κρατικής ή διεθνοπολιτικής– για την κατανόηση της ευρωπαϊκής πολιτείας, ο Schmitter έχει δίκιο όταν γράφει ότι

42. Βλ. Γ. Χ. Στείρης, *Φιλοσοφία του Κράτους και του Δικαίου: Οι Μέσοι Χρόνοι και η Αναγέννηση*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2005.

43. P. Taylor, *International Organization in the Age of Globalization*, ό.π., σ. 211-212.

44. D. Philpott, *Revolutions in Sovereignty: How Ideas Shaped Modern International Relations*, ό.π., σ. 4.

45. Στο ίδιο.

«ο σύγχρονος ευρωπαϊκός μετασχηματισμός δεν πρόκειται να είναι μια απλή “επαναπροβολή” της ίδιας διαδικασίας η οποία κατέληξε στην επιβολή του εθνικού κράτους ως του σημαντικότερου πολιτικού θεσμού στην Ευρώπη και στον υπόλοιπο κόσμο [...] όπως ήδη φαίνεται από την πορεία των πραγμάτων, η Ε.Ε. θα είναι ένα πολιτικό φαινόμενο [μια “νέα πολιτική κυριαρχία”, όπως ο ίδιος σημειώνει] με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα».⁴⁶

Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια της συναρχίας προσθέτει μια πιθανή θεωρητική εκδοχή για την πληρέστερη απεικόνιση του γενικού συστήματος και ιδιαίτερα γύρω από τη συγκρότηση της πολιτικής του ενότητας: δεν αναφέρεται στην εγκαθίδρυση ενός αδιαμφισβήτητου πολιτικού «κέντρου» ούτε και σε μια παρωχημένη και ανελαστική αντίληψη περί κυριαρχικής κρατικότητας, αλλά σε ένα νέο καθεστώς διακυβέρνησης (και πολιτικής ορολογίας). Πέραν, όμως, της όποιας γλωσσολογικής αναζήτησης για την ανάδειξη χρηστικών νεολογισμών γύρω από τη νοηματοδότηση της συναρχίας, δηλαδή του λόγου —«της βαθύτερης ουσίας της έννοιας στην οποία αναφέρεται, τη θεμελιώδη *αιτιώδη* τάξη του περιεχομένου της»⁴⁷— που καθορίζει το νοηματικό της περιεχόμενο και την πρωτογενή αιτιότητά της ως μετακράτους, η συναρχία νοείται ως μια υπερβατική ποιότητα στην εξέλιξη των σχέσεων κυριαρχίας η οποία ανταποκρίνεται στην ανάγκη για συλλογικές μορφές άσκησης εξουσιών, απαλλαγμένες από τις ανελαστικότητες του νομικού καταναγκασμού, της πολιτικής εξουσίασης και της πολιτιστικής ομοιογένειας που θεμελίωσαν την οικοδόμηση των εθνικών κρατών.

Αναφορικά τώρα με τις πλούσιες εννοιολογικές διαστάσεις του εγχειρήματος, ο λόγος περί συναρχίας, ως νοηματική και λειτουργική εκδοχή ενός μετακυριαρχικού *modus operandi* ανάμεσα στην καταστατική αποστολή του σύγχρονου κράτους —ως αποκλειστικού ρυθμιστή των υποθέσεων της επικράτειας— και τη μετακρατική προοπτική της διακυβέρνησης μέσω της συνάσκησης δημόσιων εξουσιών, είναι λόγος κανονιστικός αφού αναζητά τη υπέρβαση των παραδοσιακών διαχωριστικών γραμμών ανάμεσα στις προϋποθέσεις αυτοκαθορισμού της εθνικής πολιτείας και στη συμμετοχή της σε ένα

46. P.C. Schmitter, «Εναλλακτικές Προοπτικές για το Μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης και οι Επιπτώσεις τους στην Κοινωνική Πολιτική», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 5, 1999, σ. 5-6.

47. Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *Πολιτικός και Επιστημονικός Λόγος: Στοιχοασμοί για μια Διαλεκτική Αντίθεση που Θέτει σε Δοκιμασία τη Σύγχρονη Δημοκρατία και τον Συγγραφέα*, ό.π., σ. 31-32.

σύνθετο και ετεροκαθοριζόμενο πολιτικό μόρφωμα. Σε αυτή τη βάση, και με αναφορά στη φύση των μερών ως συγκυρίαρχων μονάδων, το γενικό σύστημα συναρτά τη σταθερότητά του από την ικανότητα των κοινών θεσμών να επιτυγχάνουν πολλαπλές εξισορροπήσεις. Έτσι άλλωστε προκύπτει και η έννοια της «εξισορροπτικής πολιτείας» [equilibrium polity], κύριος στόχος της οποίας είναι η ανάδειξη ενός δυναμικού ισοζυγίου μεταξύ των φυγόκεντρων και των κεντρομόλων τάσεων του γενικού συστήματος. Ως εξισορροπτική μορφή πολιτείας, η συναρχία εντάσσεται σε ένα νέο νοηματικό πεδίο, που έρχεται να αναπροσδιορίσει, με γνώμονα το κοινό συμφέρον που αναδεικνύει η συνάσκηση της κοινής κυριαρχίας, τους όρους συγκρότησης και το περιεχόμενο που αποδίδεται στη νέα συλλογική συμβίωση.

Η έννοια της συναρχίας ενθαρρύνει τη σύγχρονη έρευνα να αναζητήσει νέους ιδεότυπους με σαφές εννοιολογικό περιεχόμενο και λειτουργικές αναφορές, ώστε να αποτυπώσει τις νέες μορφές συλλογικής συναινετικής δράσης και συνδιάθεσης που χαρακτηρίζουν σήμερα τη φύση του γενικού συστήματος. Είναι προφανές, βέβαια, ότι με αναφορά στη διαρκώς αυξανόμενη φιλολογία γύρω από το τι «πραγματικά» είναι η ενωσιακή τάξη, η προτεινόμενη εκδοχή περί ευρωπαϊκής συναρχίας δεν θα μπορούσε παρά να αποτελεί μια από τις ποικίλες ερμηνείες του φαινομένου της ενοποίησης στην ύστερη ευρωπαϊκή νεωτερικότητα, με έντονα τα στοιχεία μιας μετακρατικής πολιτικής συγκρότησης. Έτσι ιδωμένη, η λογική της συναρχίας δεν παρασύρει την Ε.Ε. προς την απόκτηση της μορφής του *stato*, είτε στη συμβατική εθνοπολιτισμική και συχνά ομοιογενοποιητική του υπόσταση είτε σε μια ακραϊνώς μετανεωτερική έκφραση του «κρατείν», η οποία θα αποδομεί τη φυσιογνωμία της κυριαρχικής κρατικότητας (και εδαφικότητας) σε μια κατακερματισμένη ετερότητα.

Γι' αυτόν τον λόγο, η ταύτιση συναρχίας και κρατικότητας αδικεί νοηματικά την πρώτη. Η συναρχία, ως καθεστώδες πολιτικής οργάνωσης με επίκεντρο τη συνδιάθεση και με βασικές ιδιότητες την αμοιβαία διακυβέρνηση και τη διάχυση συνεργατικών νορμών ανάμεσα σε πολλαπλά πεδία συλλογικής δράσης, έρχεται να αναμετρηθεί με ορισμένα από τα πλέον κρίσιμα ζητήματα που θέτει η διεθνής θεωρία γύρω από τις μεταβαλλόμενες συνθήκες της κρατικής κυριαρχίας, την πολιτική βιωσιμότητα και τη λειτουργική χρηστικότητα των αναδυόμενων μορφών συνδιάθεσης σε σχέση με (α) τη συγκρότηση σύνθετων πολιτικών μορφωμάτων· (β) τη λογική του διαμοιρασμού της πολιτικής εξουσίας ανάμεσα σε διακριτά πολιτικά συστήματα· (γ) τα όρια και τις δυνατότητες της θεομοθετημένης συνάσκησης θεμελιωδών εξουσιών· και

(δ) εκείνα τα ζητήματα που αφορούν το πέρασμα από παραδοσιακές μορφές κυριαρχίας σε νέες συνιστώσες οργάνωσης της συλλογικής ζωής, καθώς επίσης και σε νέους τρόπους, αλλά και κατηγορίες, κατανόησης των συνθηκών της κοινής πολιτικής συμβίωσης.

Βάσει των παραπάνω, αξίζει να τοποθετήσουμε τη συμβολή της συναρχικής θεωρίας στο γενικότερο πλαίσιο εξέλιξης των ευρωπαϊκών σπουδών. Μια πρώτη παρατήρηση είναι ότι αυτή η οπτική εντάσσεται στις προσπάθειες θεωρητικοποίησης της Ε.Ε. που στοχεύουν στην αναζήτηση μιας συνολικής εικόνας, και όχι στην εξέταση επιμέρους χώρων πολιτικής, διαδικασιών θεσμικής αλλαγής ή μέσων υλοποίησης των κοινών πολιτικών ή εξέτασης των εθνικών συνεπειών τους. Για τους σκοπούς αυτούς, πλήθος θεωριών εστιάζονται είτε στην ανάλυση επιμέρους καθεστώτων πολιτικής, είτε στις συνθήκες προσαρμογής των εθνικών δομών στις επιταγές της ευρωπαϊκής νομοθεσίας, είτε στην ανάπτυξη σύνθετων δικτύων πολιτικής μεταξύ κρατικών και μη-κρατικών δρώντων, είτε στις διαδικασίες μετασχηματισμού του εθνικού κράτους εντός πολυεπίπεδων διαπραγματευτικών πλαισίων, αλλά και πεδίων πολιτικής ή κοινωνικής σύγκρουσης και διεκδίκησης. Η συναρχική θεωρία ενδιαφέρεται, έτσι, για τη συνολική κατάσταση της ενοποίησης, όπως αυτή αντανακλάται σε μια δεδομένη συγκυρία, και όχι για την αποσπασματική απεικόνιση ορισμένων μόνον πτυχών της. Αν και δεν προσφέρει μια κοινώς αποδεκτή απάντηση γύρω από την τελεολογία της ενοποιητικής άσκησης –χωρίς να αναγκαστεί να υποδείξει τα όρια της ενοποίησης μέσω ενός προκαθορισμένου τελικού προϊόντος– εντούτοις προσανατολίζεται στη μελέτη της Ε.Ε. ως γενικού συστήματος με τα δικά της μέσα οικοδόμησης συναίνεσης, άσκησης θεσμικών ελέγχων, διάχυσης πολιτικών αξιών και διαμόρφωσης πολιτείας.

Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι μια τέτοια (μετα)θεωρητική συζήτηση μπορεί να εξαντληθεί εντός του πλαισίου των ευρωπαϊκών σπουδών. Αντιθέτως, απαιτούνται νέες, επιστημολογικά τολμηρές συνδέσεις με άλλα πεδία της σύγχρονης κοινωνικής επιστήμης, και ιδιαίτερα με εκείνες τις «υποπειθαρχίες» της που θα αναδείξουν το στοιχείο της συμπληρωματικότητας στη μελέτη της Ε.Ε. ως πολιτείας στη μακράιωνη ιστορία των διεθνών περιφερειακών ενώσεων. Χρειάζεται, έτσι, μια πιο συστηματική και ενδεδειγμένη εξέταση του ενοποιητικού φαινομένου, μέσα από την ανάδειξη κοινών νοημάτων, συγκλινουσών αντιλήψεων γύρω από γενικές έννοιες, αλλά και συμβατών μεταξύ τους γνωστικών δομών και μηχανισμών κατανόησης, που μπορούν να προσφέρουν οι νέοι «διαπειθαρχικοί» συσχετισμοί θεωρητικού λόγου και

εμπειρικής έρευνας. Η ανανέωση του ενδιαφέροντος της κοινωνικής έρευνας για την ανάπτυξη ενός ανοικτού και ταυτόχρονα δομημένου πάνω σε στέρεες επιστημολογικές βάσεις διεπιστημονικού διαλόγου, ανάμεσα στις διεθνείς σχέσεις, την πολιτική επιστήμη, την κοινωνική και πολιτική φιλοσοφία, αλλά και την ιστορία των ιδεών, θα μπορούσε να συνεισφέρει σημαντικά στην ανάπτυξη των σπουδών της ενοποίησης ως εργαστηρίου νέων προοπτικών για τη μελέτη σύνθετων κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων. Και μάλιστα, μέσα σε ένα πνεύμα γνωστικής και νοητικής αλληλεξάρτησης, αλλά και διαθεωρητικής εστίασης, με στόχο την παραγωγή νέων «επιστημικών μεταβολών» ή, όπως σημειώνουν οι Adler και Barnett, στην κατανόηση της εξέλιξης των νέων ερμηνειών της κοινωνικής πραγματικότητας και στην υπέρβαση μιας μονοεστιακής διερεύνησης των κοινωνικών φαινομένων.⁴⁸ Σε αυτό, προστίθεται η ικανότητα της έρευνας να «αναστοχάζεται τις ίδιες τις παραδοχές της»,⁴⁹ αλλά και τα παραδείγματα που προσδιορίζουν αυτές τις παραδοχές, αναδεικνύοντας τα όποια επιστημολογικά διλήμματά της. Όλα αυτά, συμπληρώνει ο Rosamond, πέραν του γεγονότος ότι γεννούν γόνιμους επιστημολογικούς προβληματισμούς που συνδέουν την παραγωγή θεωρίας με τις εξελίξεις του «πραγματικού κόσμου» της ενοποίησης, εντάσσουν το σύνολο της θεωρητικής άσκησης στα ευρύτερα πλαίσια της κοινωνικής επιστήμης μέσα στα οποία αναπτύσσεται, επιβεβαιώνοντας εμφανώς τη σημασία που αποδίδει η σύγχρονη κοινωνική έρευνα σε ζητήματα «κοινωνιολογίας της γνώσης», και συμβάλλοντας «στον βαθύτερο στοχασμό των διαδικασιών θεωρητικοποίησης».⁵⁰

Η συμβολή της νέας συναρχικής θεώρησης έγκειται και στο γεγονός ότι επαναφέρει στο προσκήνιο της συζήτησης τα μείζονα ζητήματα που απασχόλησαν τους σπουδαστές της ενοποίησης αναφορικά τόσο με τη γενική κατεύθυνση της Ε.Ε. ως νέας μορφής ενότητας, όσο και με τον βαθμό διαφοροποίησης της λογικής που διέπει την εξέλιξή της από τις παραδοσιακές συνθήκες της κυριαρχίας προς μια ευέλικτη και συμμετοχική αντίληψη περί συνδιάθεσης. Ως αποτέλεσμα, αναδείχθηκαν νέες μορφές οργανωμένης συγκυριαρχίας βάσει εκτεταμένων και θεομοθετημένων πλαισίων διαμοιρασμού

48. Βλ. E. Adler - M. Barnett, «A Framework for the Study of Security Communities», στο E. Adler - M. Barnett (επιμ.), *Security Communities*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, όπως παρατίθεται στο B. Rosamond, *Theories of European Integration*, Palgrave, Λονδίνο 2000, σ. 170.

49. B. Rosamond, *Theories of European Integration*, ό.π., σ. 191.

50. Στο ίδιο, σ. 189 και 196.

της εξουσίας, παράγοντας σύνθετα συστήματα πολιτικής που υπερβαίνουν μια λειτουργική εκδοχή της συνδιαχείρισης των επιμέρους κυριαρχιών, επιτρέπουν, αν όχι ενθαρρύνουν, την ανάπτυξη καινοφανών δομών, διαδικασιών και λειτουργιών «περιφερειακής συγκυβέρνησης», ανασυνθέτουν τους όρους συμβίωσης μεταξύ αλληλεπιδρώντων κρατών και δήμων, και θέτουν τις βάσεις για μια συνολική μετακρατική θέαση της Ευρώπης αποτυπώνοντας μια συγκεκριμένη αντανάκλαση της πραγματικότητας. Ο λόγος περί συναρχίας καθιστά επίκαιρη τη συζήτηση γύρω από τις γενικές συνθήκες διαμόρφωσης, αν όχι ενός τελικού ενοποιητικού προϊόντος με λεπτομερείς αναφορές στη μελλοντική θεσμική ή συνταγματική του υπόσταση, μιας «αίσθησης συστήματος»,⁵¹ ικανής να αποδώσει στη σημερινή συγκρότηση της Ε.Ε. ως σύνθετης πολιτείας συγκεκριμένες ιδιότητες (γύρω από την οντολογία της), που ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένες τάσεις και σχέσεις (μεταξύ της ολότητας και των μερών, αλλά και των ίδιων των μερών μεταξύ τους), οι οποίες με τη σειρά τους οδηγούν σε μια μετακρατική ανάγνωση της σύνθετης ευρωπαϊκής φυσιογνωμίας.

Η θεωρητική απεικόνιση της Ε.Ε. ως συναρχίας ενέχει τον προσδιορισμό δύο στοιχείων κρίσιμων για τη συγκρότηση ενός ελάχιστου πλαισίου ανάλυσης, μέσω του οποίου θα προκύψει μια αξιόπιστη θεωρία: το πρώτο αναφέρεται στην ανάπτυξη μιας συνολικής εικόνας της ενοποίησης ως γενικού συστήματος, το δεύτερο αφορά τη δυναμική ποιότητα αυτού του συστήματος και τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε να οδηγήσει στον μετασχηματισμό του. Η αρχή της «γενικευμένης εικόνας», όπως την αποκαλεί ο Taylor,⁵² αποτελεί μια ουσιώδη θεωρητική πτυχή που ανταποκρίνεται στο πλαίσιο ανάλυσης της συναρχίας γύρω από τη φύση της Ε.Ε. ως οργανωμένης συγκυριαρχίας. Ποια θα μπορούσε να είναι η δυναμική ποιότητα της συγκεκριμένης κατασκευής; Ποια δύναμη ωθεί το γενικό σύστημα προς τη μετεξέλιξή του και, άρα, την ανάδυση ενός νέου συστήματος; Η απάντηση βρίσκεται εν μέρει στον τρόπο με τον οποίο η έρευνα επιλέγει να θέσει το αρχικό ερώτημα. Όταν η έρευνα διατυπώνει μια θεωρία που ενέχει το στοιχείο της συστημικής μεταβολής, τότε αναγνωρίζει ότι το υπό εξέταση σύστημα βγαίνει προς τον μετασχηματισμό του. Αυτό που απομένει να προσδιοριστεί μετά την πα-

51. P. Taylor, «Integration theory in the early twenty-first century: a setting for disintegration?», ανακοίνωση στο 2006 Workshop on European Studies με τίτλο «Debating Europe: The New Research Agenda», Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Μελετών, Δελφοί, 9-10 Ιουνίου 2006, σ. 5.

52. Στο ίδιο, σ. 6.

ραδοχή της έρευνας περί συστημικού μετασχηματισμού, η οποία αποτελεί κατά τον Taylor τη δεύτερη βασική αρχή της θεωρητικής άσκησης,⁵³ είναι οι δυνάμεις που ωθούν το γενικό σύστημα προς τη μετεξέλιξή του. Και σε αυτό το σημείο, η συναρχική θεώρηση παρουσιάζει ενδιαφέρον γιατί ενσωματώνει το στοιχείο της αλλαγής τόσο στην πραγματική, όσο και στην κανονιστική εκδοχή της.

Στην πρώτη εκδοχή, η θεωρία της ευρωπαϊκής συναρχίας αναφέρεται στο πώς συντελείται η μετάβαση από ένα βεσφραλιανής έμπνευσης γενικό σύστημα αρχών και μέσων πολιτικής, που διατηρεί ή και ενισχύει την κυριαρχία των υπομονάδων του, σε ένα μετακρατικό μόρφωμα, που καλείται να οργανώσει εκ νέου τις συστατικές κυριαρχίες στη βάση μιας κοινής, αν και όχι απαραίτητα νέας, κυριαρχίας. Η έμφαση εδώ παραπέμπει σε μια νέα οργανωτική αρχή: τη συνδιάθεση της πολιτικής εξουσίας των εθνικών κυβερνήσεων στο ενοποιητικό σύστημα. Στη δεύτερη εκδοχή, η θεωρία δεν αναζητά μόνον τον βέλτιστο τρόπο για τη μετάβαση του κοινού συστήματος σε μια μετακυριαρχική τάξη, αλλά και τις συνιστώσες που θα προσδιορίσουν ένα τελικό προϊόν. Η έμφαση μετατοπίζεται από τη σφαίρα του θεσμικά εφικτού στη σφαίρα του πολιτικού δέοντος βάσει της νέας διαλεκτικής ποιότητας που αναπτύσσεται μεταξύ της συλλογικότητας και των συστατικών μερών, ως συνδιαμορφούμενων οντοτήτων. Αφορά δε με τις δομικές ιδιότητες του γενικού συστήματος μετά τον μετασχηματισμό της Ε.Ε. από μια οριζόντια σύμπραξη κυριαρχιών σε μια μετακρατική πολιτεία.

Όσο πρωτότυπος και αν εμφανίζεται ο συναρχικός τύπος διακυβέρνησης, ιδίως όταν μεταφέρουμε τη συζήτηση στη σφαίρα της διεθνούς οργάνωσης κρατών όσο και λαών, παραμένει εντούτοις προσπλωμένος σε ορισμένες βασικές δημόσιες αρχές όπως η αμοιβαιότητα (σε νόρμες και αξίες που συνάδουν με την ύπαρξη ενός κοινού δικαίου και συμβατών προτύπων κρατικής συμπεριφοράς), η συνυπευθυνότητα (στη θεσμοθέτηση μηχανισμών κοινωνικής λογοδοσίας) και η προσπάθεια εκτεταμένης δημόσιας πολιτικής επικοινωνίας (ως διακρατική, διεθνική, διαγραφειοκρατική ή και διαπολιτισμική, δηλαδή να περνά μέσα από τη διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ δημόσιων θεσμών και πολιτών). Η συναρχία προϋποθέτει σταθερές δομές παραγωγής διαβούλευσης και πολιτικής, εκτεινόμενη σε ένα ευρύτερο συμμετοχικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο συνδιαμορφώνονται οι όροι της κοινής συλλογικής δράσης. Η θεωρητική δυσκολία, όμως, παραμένει σχετικά

53. Στο ίδιο.

με το κατά πόσο η συναρχία δεν είναι μια ακόμη έκφραση του κρατικού φαινομένου, αν και αποδοσμευμένου από τον πυρήνα του ανελαστικού δόγματος περί κρατικής κυριαρχίας, όπως αυτό ερμηνεύεται μέσα από τις συμβατικές πηγές του διεθνούς δικαίου. Το ερώτημα είναι κατά πόσον η νέα μορφή συναρχικής διακυβέρνησης, παρά τις όποιες μεταεωτερικές της ιδιότητες στην οργάνωση μιας συγκαθοριζόμενης πολιτικής, προσκρούει σε μια κρατοκεντρική θεώρηση της κυριαρχίας. Μια πιθανή απάντηση είναι ότι η συναρχία, ως καθεστώς οργανωμένης συγκυριαρχίας, δεν αποδοσμεύει μια δομική ύλη όμοια με αυτή που χρησιμοποίησε το κράτος για να εδραιώσει την κυριαρχία σε έναν πολιτικά αλλά και εθνο-πολιτιστικά συγκροτημένο σε σώμα λαό. Έτσι ιδωμένη, η συναρχία δεν οδηγεί σε ένα κυριαρχικό σύστημα συνάσκησης εξουσιών, αλλά ενεργοποιεί τα αντανακλαστικά των συμμετεχόντων στην ανάδειξη μιας μετακυριαρχικής ποιότητας διακυβέρνησης γύρω από την οργάνωση και τη διαχείριση της κοινής κυριαρχίας.

Πώς, όμως, διαφοροποιείται η θεώρηση περί συναρχίας από την ιδέα ενός –μεταεθνικού ή κοσμοπολιτικού– ευρωπαϊκού κράτους; Με άλλα λόγια, μεταξύ ενός καθεστώτος συνδιάθεσης που βασίζεται στην αρχή της συγκυριαρχίας, δηλαδή στην αναγνώριση ενός κοινού πολιτικού πλαισίου μεταξύ συγκυριαρχών δρώντων, και ενός πρωτότυπου σχηματισμού που συγκροτείται στη βάση ενός «κοινού μεταεθνικού δικαίου»; Η βασική διαφοροποίηση μεταξύ των δύο, πέραν των όποιων εδαφικών ή άλλων ιδιοτήτων που συναντάμε στις συμβατικές μορφές οργάνωσης του κράτους, αν και παραπέμπει σε μια φιλοσοφικής τάξης διαφοροποίηση, συνοψίζεται στη θέση ότι η έννοια της συναρχίας δεν παραπέμπει σε έναν νέο τύπο κράτους, αλλά κινείται προς μια μετακρατική δομή. Ως μετακράτος, το συναρχικό πρότυπο δεν προϋποθέτει μια ύπατη δημόσια αρχή που φέρει το μονοπώλιο του δικαιώματος καταναγκασμού. Χωρίς να καταργεί τις επιμέρους κυριαρχίες που εκπροσωπούνται στους κοινούς θεσμούς, η συναρχία αποτελεί το σημείο συνάντησης της ελεύθερης βούλησης των συστατικών πολιτειών για τη συνάσκηση μιας κοινής κυριαρχίας. Είτε ως οριζόντια σύμπραξη κυριαρχιών, είτε ως μορφή διαπολιτειακής ενότητας, είτε ως μετακράτος, ο λόγος περί συναρχίας αποτελεί πρόκληση για το μέλλον της διεθνούς κανονιστικής θεωρίας, αν όχι για την ίδια την πολιτική θεωρία του (μετα)νεωτερικού κράτους.

5. ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΑΡΧΙΑ

Η εστίαση του συναρχικού προτύπου σε συναινετικές μορφές συγκυριαρχίας εγείρει κρίσιμα ερωτήματα γύρω από το δημοκρατικό μέλλον της Ε.Ε. Το ζητούμενο είναι η μετάβαση σε ένα σύστημα πολιτικής ικανό να αναδείξει ένα κοινό πλαίσιο πολιτικής επικοινωνίας μεταξύ των εθνικών δήμων. Κάτι τέτοιο θα καθίστατο εφικτό μέσω της συνάντησης των δημοκρατικά διαμορφωμένων βουλήσεων των συστατικών λαών: μέσω της ενεργοποίησης ενός «πολυσφαιρικού» δημόσιου χώρου, εντός του οποίου θα συνδιαλέγονται οι συνιστώσες κοινωνίες ως δημοκρατικά υποσύνολα γύρω από τα ευρωπαϊκά κοινά. Στην κατεύθυνση αυτή οδηγεί η άποψη που θέλει τη συγκρότηση ενός διεθνικού δήμου, ιδωμένου ως ένα σύνθετο αλλά διακριτό σώμα πολιτών, τα μέλη του οποίου διεκδικούν τη συμμετοχή τους στο δημόσιο βίο της συλλογικότητας.

Πέραν από τις θεσμικές συνιστώσες διαμόρφωσης ενός ευρωπαϊκού δήμου, κρίσιμο ρόλο θα διαδραματίσει η κοινωνικοψυχολογική διάσταση του εγχειρήματος. Η έμφαση μετατοπίζεται από ένα ηγετοκεντρικό σε ένα δημοκεντρικό παράδειγμα οικοδόμησης δήμου, δηλαδή στην ανάπτυξη μιας μεταπολιτειολογικής αντίληψης περί δημοκρατίας, βάσει της οποίας τα μέλη του σύνθετου δήμου θα είναι σε θέση να προσδιορίζουν από κοινού τη συλλογική τους υπόσταση βάσει κοινών ή συμβατών μεταξύ τους δημοκρατικών προλήψεων, και όχι σε μια συμβολιακή δέσμευση βάσει αμοιβαίων νομικών συνεννοήσεων. Ο εκδημοκρατισμός της συναρχίας ως πεδίου συνεργούτων δήμων δεν πραγματώνεται μέσω των «βασικών υλικών» της κρατικότητας, δηλαδή μέσω μιας «γενέθλιας πράξης» που συγκροτεί ένα νέο *folk*. Η ικανότητα της Ε.Ε. να παράγει αυξημένες θεσμικές εγγυήσεις για τη δημοκρατική αυτονομία των μερών περνά μέσα από τη διασφάλιση της ελευθερίας τους και της μεταξύ αυτών συγκροτούμενης πολιτείας. Αυτή η προσέγγιση αφορά την ικανότητα των συστατικών δήμων να συγκροτούν αυτόνομα τη βούλησή τους γύρω από τα ευρωπαϊκά κοινά. Έτσι, η δημοκρατική προοπτική της συναρχίας συναρτάται από την αρχή της «διττής ελευθερίας», με αναφορά στη φύση της κοινότητας των επιμέρους δήμων, ως αυτόνομων δρώντων, και στην ικανότητά τους να συνδιαμορφώνουν το μέλλον τους εντός και όχι πέραν των ορίων που θέτει η ίδια η φύση της δημοκρατίας, νοούμενη ως δυναμικό εργαστήριο παραγωγής αυτόνομου λόγου και δράσης.

Υπ' αυτό το πρίσμα, η συζήτηση συνδέεται με τις δυνατότητες συγκρότησης ενός δημόσιου πολιτικού πεδίου δημοκρατικής συμβίωσης μεταξύ των

συγκυρίαρχων δήμων, ως αυτόνομων διαμορφωτών της πολιτικής βούλησής τους με αναφορά στα ευρωπαϊκά δημόσια πράγματα. Η αρχή της δημοκρατικής αυτονομίας, όπως την εκλαμβάνει ο δημόσιος πολιτισμός των συστατικών οντοτήτων, αποτελεί θεμελιώδη αξιακή εγγύηση για τη συγκρότηση μιας συλλογικά προσδιορισμένης δημοκρατικής ενότητας, μέσω της ανάπτυξης κοινών δημοκρατικών τόπων μεταξύ των πολιτών. Η συγκρότηση του σύνθετου ευρωπαϊκού δήμου ή, καλύτερα, η διάπλαση μιας κοινής δημοκρατικής συνείδησης των πολιτών με αναφορά στην Ε.Ε., αποτελεί το σημείο συνάντησης πολλών, διαφορετικών και κατοχυρωμένων δημοκρατικών αυτονομιών σε ένα πνεύμα δημόσιας πολιτικής συμβίωσης βάσει αρχών, μεταξύ ελεύθερων, ίσων και, συγχρόνως, δημοκρατικά συνεργώντων δήμων. Αυτή η έννοια της δημοκρατικής συμβίωσης, ως προϋπόθεση μετάβασης της Ε.Ε. σε μια δημοκρατική κοινοπολιτεία, αποτελεί πηγή ανάπτυξης νέων μορφών διασύνδεσης μεταξύ των πολιτών. Θα ήταν έτοιμο δυνατόν να αναδειχτεί μια μετακρατική ευρωπαϊκή σχεδίαση, νοούμενη ως το «Κοινό των Ευρωπαίων»: μια πολυσήμαντη αλλά διακριτή πολιτικότητα στη βάση κοινών σημείων αναφοράς που ευνοούν τη συνύπαρξη πολλαπλών ταυτοτήτων.

Ένα από τα ζητήματα που χρήζει προσοχής είναι το πώς τοποθετείται ο λόγος περί συναρχίας απέναντι σε δύο κεντρικά ρεύματα της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης, τον φιλελευθερισμό και τον ρεπουμπλικανισμό. Αναφορικά με τον πρώτο, η συναρχία μεταφέρει το αξιακό σύστημα της ατομικής αυτονομίας σε μια φιλελεύθερη πολιτεία σε αίτημα των μερών για την ύπαρξη καταστατικά κατοχυρωμένων εγγύσεων για τη διασφάλιση της ιδιότητας τους ως συγκυρίαρχων δρώντων απέναντι σε κάθε μορφή αυθαίρετης εξουσίας, προερχόμενη από την κοινή δομή διακυβέρνησης. Εδώ, η συναρχία προβαίνει σε μια φιλελεύθερη πρόσληψη της συγκυριαρχίας, ως μη-επιβαλλόμενης ένταξης των μερών στην αναδυόμενη κυριαρχία της συλλογικότητας. Οι επιλογές πολιτικής, για να έχουν μια προστιθέμενη αξία, θα πρέπει να προσφέρουν στην κοινή έκφραση των επιμέρους βουλήσεων, στον βαθμό που αναδεικνύουν κοινώς αποδεκτά, επαρκώς θεσμοθετημένα και δημόσια αναγνωρίσιμα πλαίσια ανάδειξης των θεμάτων που καλείται να συνδιαχειριστεί το κοινό σύστημα. Η ρήση «αυτονομία μέσα στη συλλογικότητα» περιγράφει τη σχέση μεταξύ συστατικών και κοινών πεδίων άσκησης πολιτικής. Η ανάδειξη μιας *civitas composita*, μιας μεικτής και σύνθετης κοινοπολιτευτικής οργάνωσης της δημόσιας εξουσίας, δεν μεταφράζεται αυτόματα σε καθολική ή μόνιμη απώλεια του πολιτικού ελέγχου των υπομονάδων επί των επικρατειών τους ή επί θεμάτων που συνεχίζουν να προσδιορίζουν, καταστα-

τικά ή άλλως, την ποιότητα της αυτονομίας τους. Σημαίνει, όμως, ότι σχετικοποιείται η ικανότητά τους να χρησιμοποιούν, μέσω των δικών τους δημόσιων θεσμών, την παραδοσιακή ύλη της πολιτικής κυριαρχίας, ως τελικής ευθύνης στη λήψη των αποφάσεων, για τη διευθέτηση του συνόλου των εσωτερικών υποθέσεών τους.

Επιπρόσθετα, από τη φιλελεύθερη προσέγγιση της δημοκρατικής αυτονομίας, το συναρχικό πρότυπο υιοθετεί μια αίσθηση διαδικασίας που εδράζεται σε μια μορφή διαδικαστικής συναίνεσης, μέσω της οποίας οι συγκυρίαρχοι δρώντες επιδιώκουν τη συμφιλίωση ανάμεσα σε δύο τάσεις: αφενός, στην τήρηση των κανόνων του κοινού πολιτικού συστήματος—στη μορφή ενός κοινού, συμπολιτειακού δικαίου— και, άρα, την εμπειρική προσήλωση σε ένα κοινά διαμορφωμένο πλαίσιο θεσμικών εχέγγυων περιορισμού της κεντρικής (συν)διοίκησης, ιδίως εκεί όπου δεν συντρέχουν ισχυροί λειτουργικοί λόγοι για συλλογική δράση, και αφετέρου στην επιτακτική για λόγους αποτελεσματικότητας, αποδοτικότητας και ανταπόκρισης του συστήματος σε εκείνα τα δημόσια αιτήματα που σχετίζονται με τη θεσμική πρωτίστως ικανότητα της συλλογικότητας να βρίσκει έμπρακτες και βιώσιμες λύσεις σε υπαρκτά προβλήματα, χωρίς να υπονομεύει τη φιλελεύθερη εκδοχή της αρνητικής ελευθερίας. Η διαλεκτική ποιότητα που ενθέτει αυτή η σχέση, όπως άλλωστε και ίδια η ιστορική εξέλιξη του φιλελεύθερου πολιτικού συνταγματισμού, στοχεύει στην επίτευξη ενός δυναμικού ισοζυγίου ανάμεσα στην άσκηση και τον περιορισμό της δημόσιας εξουσίας, ανάμεσα εν τέλει στην ενδυνάμωση της αρχής της αυτονομίας και στην ανάπτυξη κοινών τόπων για την παραγωγή διαβούλευσης και πολιτικής. Το φιλελεύθερο διακύβευμα για το συναρχικό πρότυπο αφορά το κατά πόσο θα επιβιώνει ως σύνθετο μόρφωμα χωρίς την παράλληλη αναγνώριση από το «κολέγιο των συγκυρίαρχων» της ανάγκης για μια πιο ενεργή δημόσια συμμετοχή ή για έναν μεγαλύτερο βαθμό θετικής ελευθερίας στο κοινό σύστημα. Σε αυτό το σημείο, ο φιλελευθερισμός του συναρχικού προτύπου συναντά ένα διαφορετικό κίνητρο διακυβέρνησης για τη συλλογική οργάνωση της δημόσιας ζωής, που είναι εγγύτερα στη ρεπουμπλικανική παράδοση της πολιτικής.

Αυτή η συζήτηση αναδεικνύει τη σχέση ανάμεσα στην πολιτική βιωσιμότητα της συναρχίας και τη δημοκρατική ποιότητα των κοινών θεσμών, καθώς επίσης και στις σχέσεις εμπιστοσύνης και αμοιβαιότητας που διαμορφώνονται τόσο ανάμεσα στους συστατικούς πληθυσμούς όσο και ανάμεσα σε αυτούς και στο «κέντρο». Όπως έχει ήδη σημειωθεί στην ενότητα για τον νέο ρεπουμπλικανισμό, η ελευθερία είναι δυνατόν να οριοθετεί σε ένα πλαίσιο

παραγωγής ποιοτικών επιλογών, το οποίο όμως θα εγγυάται έναν ελάχιστο βαθμό ενεργού συμμετοχής των μελών του δήμου, όσων δηλαδή φέρουν το καθεστώς της ιδιότητας του πολίτη. Εδώ, το συναρχικό υπόδειγμα δεν είναι σε θέση να ανταποκριθεί τόσο αποτελεσματικά όσο το εθνικό κράτος στη θεσμοθέτηση μορφών δημόσιας συμμετοχής και μαζικής πολιτικής επικοινωνίας, πολλώ δε μάλλον στην οικοδόμηση μιας κοινής δημόσιας σφαίρας. Αντιθέτως, η έννοια που το χαρακτηρίζει είναι αυτή της «πολυσφαιρικότητας» σε όρους Λάβδα, η οποία επιτρέπει τη συμβίωση μεταξύ πολλαπλών πολιτικών, πολιτισμικών και άλλων ταυτοτήτων σε ένα θεσμοθετημένο πλαίσιο συλλογικής δράσης: σε ένα σύστημα δημοκρατικής συνδιάθεσης, ικανό να αναδείξει κοινές πολιτικές συνιστώσες γύρω από το πώς οι συστατικοί δήμοι αντιλαμβάνονται τον ρόλο τους στα ευρωπαϊκά κοινά. Το ρεπουμπλικανικό διακύβευμα του συναρχικού προτύπου παραπέμπει σε μια *res publica composita*: μια πολυκεντρική δημόσια σφαίρα που αναβαθμίζει τους όρους της κοινής πολιτικής συμβίωσης μέσω μιας «δημοκρατίας των ιδεών». ⁵⁴ Ο θεσμικός ρεπουμπλικανισμός του Pettit συγχρονίζεται με το αίτημα για μια τρίτη, δομική έννοια της ελευθερίας ως «μη-κυριαρχίας», η οποία κινείται ανάμεσα στη διασφάλιση συνθηκών απουσίας αυθαίρετης παρέμβασης και τη δημοκρατική αυτοπραγμάτωση: ανάμεσα στον πολιτικό φιλελευθερισμό του κράτους δικαίου και τον αυτοέλεγχο.

Το ερώτημα που τίθεται εύλογα γύρω από τις ρεπουμπλικανικές ιδιότητες του συναρχικού προτύπου είναι αν μπορούν να ανασυνθέσουν το αξιακό σύστημα της πολιτικής προς την κατεύθυνση νέων θεσμικών ισορροπιών, επιτρέποντας την ενεργή εμπλοκή νέων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων στο πεδίο της διακυβέρνησης. Αν θα μπορούσε, δηλαδή, μέσα από τις κοινές λειτουργίες του συναρχικού προτύπου, να αναδυθεί ένας «νέος συμβιβασμός», ανάμεσα στην κλασική (κοινοτιστική) και τη νέα (φιλελεύθερη) ρεπουμπλικανική σκέψη: μια ανατρεπτική εκδοχή της δημοκρατικής πολιτικής, ικανή να προσφέρει όχι μόνον νέες εννοιολογήσεις, αλλά να διανοίξει νέες προοπτικές στην αντιμετώπιση κοινών προβλημάτων και στην εναγώνια προσπάθεια των δημόσιων θεσμών να διαχειριστούν τα προβλήματα της ύστερης νεωτερικότητας, μέσα από ένα πιο δίκαιο και πιο συμμετοχικό σύστημα πολιτικής. Αυτό το ενδιάμεσο μόρφωμα επιχειρεί να ανακαλύψει την ευριστική αξία του ρεπουμπλικανισμού μέσα όμως από την απαιτούμενη κοι-

54. P. Pettit, «The Many Meanings of Demos», mimeo, Ιούnius 2005. Βλ. P. Pettit, *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1997.

νοτιστική ευαισθησία, τονίζοντας τη σημασία του δημοκρατικού φιλελευθερισμού στην ενεργοποίηση μιας γρηγορούσας δημοκρατικής συνείδησης εκ μέρους των πολιτών. Ο νέος συμβιβασμός συνθέτει τα δύο εσωτερικά ρεύματα της ρεπουμπλικανικής διανόησης σε μια δημοκρατική προοπτική για την ίδια την «υπεράσπιση της πολιτικής». ⁵⁵ Σε αυτήν ακριβώς τη διατομή ανάμεσα στις κοινοτιστικές και τις φιλελεύθερες όψεις του ρεπουμπλικανισμού –στην αναζήτηση μιας δυναμικής ισορροπίας μεταξύ πολιτιστικών/αξιακών αναφορών και δομών μεικτής διακυβέρνησης– μπορεί να αναδειχτεί ένα νέο ερευνητικό πρόγραμμα για την επανοριοθέτηση της δομικής λογικής που διέπει την εξέλιξη των σύνθετων πολιτειών.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η ευρωπαϊκή συναρχία δεν συναρτά την εξέλιξή της με το κλασικό βεστρολιανό δόγμα στη λογική μιας κρατικής ελευθερίας ανεπηρέαστης από εξωγενείς επιδράσεις, ούτε και εμμένει σε μια πεπαλαιωμένη αντίληψη γύρω από τη έννοια του εθνικού συμφέροντος ή την αποκλειστική διαχείριση διεθνών δομών εξουσίας από κρατικούς δρώντες. Αντιθέτως, η κανονιστική «στροφή» στις ευρωπαϊκές σπουδές υπερβαίνει τις παραδοσιακές αδυναμίες του ρεαλιστικού κρατοκεντρισμού και εντάσσει τη μελέτη της Ε.Ε. σε μια μεταπολιτειολογική τροχιά. Αν και η θεωρητική αντιπαράθεση γύρω από τη φύση της Ε.Ε. θα συνεχιστεί αμείωτη στο μέλλον, η εξέλιξή της δεν θα αφορά την υπαγωγή των μερών σε μια υπερκείμενη εξουσία, αλλά τη διατήρηση εκείνων των ιδιοτήτων που θα τους επιτρέψουν να επιβιώσουν ως διακριτές μονάδες μέσω της ίδιας της συμμετοχής τους σε ένα σύστημα οργανωμένης συγκυριαρχίας.

55. Κ. Α. Λάβδας, «Η ελευθερία ως μη-κυριαρχία και η υπεράσπιση της πολιτικής: Η νεο-ρεπουμπλικανική προοπτική», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 5-6, 2001, σ. 4-5.

ΤΑ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΑ ΣΥΝΘΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ Γ΄ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ (1974-2004)

Γιώργος Μαυρογένης*

Στο άρθρο αυτό εξετάζονται τα προεκλογικά συνθήματα των ελληνικών πολιτικών κομμάτων στις ένδεκα εκλογικές αναμετρήσεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας που έχουν γίνει μέχρι το 2004. Πέρα από το γεγονός ότι τα πολιτικά συνθήματα συνιστούν εύγλωττη αποκρυστάλλωση του πολιτικού λόγου και της θέσης των κομμάτων στη δεδομένη συγκυρία, στόχος της έρευνας είναι να διαπιστωθεί σε ποιον βαθμό τα συγκεκριμένα συνθήματα μεταφέρουν πληροφορίες για το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο παρουσιάζονται. Επιχειρείται έτσι, μέσα από τη μελέτη του λόγου μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας –αυτής των πολιτικών–, να συγκεντρωθούν πληροφορίες για το σύνολο της κοινωνίας. Αν δεχτούμε ότι τα προεκλογικά συνθήματα επιχειρούν και, σε κάποιον βαθμό, καταφέρνουν να αποτυπώσουν τα κοινωνικά αιτήματα κάθε εποχής, μέσα από τη μελέτη τους επιδιώκεται η καταγραφή των μεταβολών που συντελέστηκαν τα 30 αυτά χρόνια στην πολιτική πρακτική και, κυρίως, στην κουλτούρα και τις δομές της ελληνικής κοινωνίας.¹

Τα συνθήματα αποτελούν παραδοσιακά μέρος του δημόσιου διαλόγου. Στην Ελλάδα, με τη μορφή επιγραφών και αποφθεγμάτων, τα συναντάμε από τα χρόνια της κλασικής αρχαιότητας να εκφράζουν τις πολιτικές και κοινωνικές ανησυχίες των πολιτών της εποχής. Το σύνθημα, σύμφωνα με τον Shankel,² είναι «ένας εύστοχος όρος, φράση ή έκφραση κατάλληλα διατυπωμένη, που προτρέπει σε δράση ή αφοσίωση ή προκαλεί τους ανθρώπους να αποφασίζουν και να αγωνίζονται για την πραγματοποίηση μιας υπόθεσης αρχών ή ε-

* Ο Γιώργος Μαυρογένης διδάσκει Επικοινωνία και ΜΜΕ στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιά.

1. Είναι σαφές ότι ένας από τους μεγαλύτερους περιορισμούς που έχει να αντιμετωπίσει κανείς σε μια τέτοια έρευνα είναι η δυσκολία να προσεγγίσει αποστασιοποιημένα και τελείως αμερόληπτα το θέμα, όταν έχει ζήσει και συμμετάσχει ενεργά στην πολιτική ζωή του τόπου όπου αυτή την περίοδο.

2. G. Shankel, *American Mottoes and Slogans*, H.W. Wilson Co., Νέα Υόρκη 1941, σ. 7.

νός ζητήματος καίριας σημασίας». Τα συνθήματα, σύμφωνα με τον Denton,³ λειτουργούν στην κοινωνία ως «κοινωνικά σύμβολα», ως «συμβολική νομιμοποίηση για δράση», απλοποιούν σύνθετες έννοιες και ιδέες και συμβάλλουν στη δημιουργία κοινωνικής ταυτότητας. Ο Denton ισχυρίζεται ακόμη ότι, πέρα από τη μεγάλη σημασία που έχουν για την έκβαση μιας επικοινωνιακής εκστρατείας, «αποτελούν άμεση έκφραση της ιδεολογίας που συνήθως περιορίζεται στις πιο γενικές της γραμμές».⁴

Στην παρούσα έρευνα τα συνθήματα εξετάζονται καταρχάς ως αντιπροσωπευτικό μέσο έκφρασης των πολιτικών στόχων και των θέσεων των κομμάτων και, στη συνέχεια, ως ιδεολογικά φορτισμένα σχήματα που αποσκοπούν στον έλεγχο της κοινής γνώμης και στην οριοθέτηση της πραγματικότητας.⁵ Έτσι, πέρα από μέσο άσκησης ιδεολογίας, εξετάζονται και ως προϊόντα και μέρος της κουλτούρας και της ιδεολογίας. Αν δεχθούμε την άποψη του Philo που υποστηρίζει ότι οι συμπυκνωμένες αυτές φράσεις, όπως και οι εικόνες [images], σχηματίζουν «ένα είδος πλαισίου μέσα από το οποίο τα άτομα ερμηνεύουν τις προσωπικές τους εμπειρίες και επιθυμίες [...] και, ακόμη, επηρεάζουν τον τρόπο που τα άτομα ερμηνεύουν τις νέες πληροφορίες»,⁶ η σημασία του συνθηματικού λόγου ενισχύεται.

Τα πολιτικά συνθήματα μπορούν να διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο στην προεκλογική επικοινωνία όταν συλλαμβάνουν το πνεύμα της εποχής, εκφράζουν υποσχέσεις και αποτυπώνουν με επιτυχία συλλογικές επιθυμίες μιας κοινωνίας ή σημαντικής μερίδας της. Στην παραγωγή τους, χρησιμοποιούνται συμβολικά σχήματα και επιδιώκεται η συναισθηματική εμπλοκή του εκλογικού σώματος. Τα πολιτικά συνθήματα, πέρα από το να ενημερώνουν τους ψηφοφόρους γύρω από τους υποψηφίους και τα κόμματα, δημιουργούν δεσμούς ανάμεσα σε αυτά και σε συγκεκριμένες ιδεολογίες, αξίες, πεποιθήσεις, μύθους και στερεότυπα.⁷ Επιστρατεύονται, δηλαδή, κοινά αποδε-

3. R.E. Denton, «The Rhetorical Functions of Slogans: Classifications and Characteristics», *Communication Quarterly*, τχ. 28, 1980, σ. 12.

4. Στο ίδιο, σ. 16.

5. M. McGee, «The "Ideograph": A Link Between Rhetoric and Ideology», *Quarterly Journal of Speech*, τχ. 66, 1980, σ. 1-16.

6. G. Philo, «Political Advertising, Popular Belief and the 1992 British General Election», *Media, Culture and Society*, τόμ. 15, τχ. 3, 1993, σ. 407.

7. D. Nimmo - K. Sanders (επιμ.), *Handbook of Political Communication*, Sage, Λονδίνο 1981· J.M. Wei, «An analysis of the metaphorical usage of campaign slogans in the 1996 presidential campaign in Taiwan», *Journal of Asian Pacific Communication*, τόμ. 10, τχ. 1, 2000, σ. 93-114.

κτές συμβολικές κατασκευές που αποτελούν μέρος της κοινωνικής κουλτούρας όντας, όμως, παράλληλα και αντικείμενα προσωπικής ερμηνείας. Δημιουργούνται έτσι δεσμοί ανάμεσα στο άτομο και το κοινωνικό και πολιτικό του περιβάλλον, μηχανισμοί ταύτισης και συμμετοχής στο συλλογικό όλο.⁸

Η άποψη του Lasswell⁹ είναι ότι τα πολιτικά κόμματα που έχουν τις περισσότερες πιθανότητες να επικρατήσουν είναι εκείνα που κατορθώνουν να σχηματίσουν ένα σύστημα συμβόλων που εκφράζει καλύτερα και ελέγχει αποτελεσματικότερα τα συλλογικά αιτήματα. Είναι, λοιπόν, δυνατόν να υποθέσουμε ότι τα πολιτικά κόμματα, ως μηχανισμοί διεκδίκησης της εξουσίας, επιδιώκουν μέσα από τα συνθήματά τους αυτόν ακριβώς τον στόχο. Αναλύοντας, επομένως, τα συνθήματα των πολιτικών κομμάτων είναι εφικτό να έρθουν στην επιφάνεια και να καταγραφούν αποτελεσματικά τα συλλογικά αιτήματα της εκάστοτε κοινωνίας. Άλλωστε, όπως ισχυρίζεται ο Denton,¹⁰ «αναλύοντας τα σημαντικά συνθήματα διάφορων ομάδων, ο μελετητής αποκτά την ευχέρεια να αναγνωρίζει τα υποδηλούμενα αιτήματα αλλά ακόμη και τις αξίες μιας δεδομένης συλλογικότητας». Αν οι προεκλογικές διαφημίσεις και ιδιαίτερα το λεκτικό τους μέρος είναι, όπως υποστηρίζει η Bertelsen, «συναρπαστικές ενδείξεις»¹¹ της κουλτούρας που τις παράγαγε, τότε τα συνθήματα είναι ίσως λιγότερο συναρπαστικά αλλά πολύ περισσότερο ενδεικτικά αυτής της κουλτούρας και του περιβάλλοντος που τα ανέδειξε.

Στα τριάντα χρόνια που μεσολάβησαν από την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα, το 1974, έως τις εκλογές του 2004 πραγματοποιήθηκαν ένδεκα κοινοβουλευτικές εκλογικές αναμετρήσεις. Η πολιτική επικοινωνία των κομμάτων γνώρισε μεγάλες μεταβολές σε αυτό το διάστημα. Τα πρώτα χρόνια χαρακτηρίζονται από την κυριαρχία μιας πιο προσωπικής επικοινωνίας των πολιτικών προσώπων με τους ψηφοφόρους, είτε ως αποκύημα της πελατειακής σχέσης που παραδοσιακά διατηρούσαν είτε διότι οι δημόσιες συγκεντρώσεις και οι προσωπικές επαφές αποτελούσαν την κορυφαία επικοινωνιακή πράξη της εποχής.¹²

8. D.E. Alger, *The Media and Politics*, Prentice-Hall, Νέα Υόρκη 1989.

9. H.D. Lasswell, *Propaganda Techniques in the World War*, Kegan, Λονδίνο 1927.

10. R.E. Denton, «The Rhetorical Functions of Slogans: Classifications and Characteristics», *ό.π.*, σ. 13.

11. E. Bertelsen, «Selling change: advertisements for the 1994 South African Election», *African Affairs*, τόμ. 95, γχ. 379, 1996, σ. 227.

12. N. Μουζέλης, «Παράδοση και αλλαγή στην ελληνική πολιτική: Από τον Ελευθέριο

Η τηλεόραση άλλωστε, όπως και το ραδιόφωνο, υπήρξαν κρατικό μονοπώλιο μέχρι το 1989 και, στην ουσία, επικοινωνιακό εργαλείο της κυβέρνησης. Η πρακτική αυτή δεν συνιστά καινοτομία στις χώρες της νότιας Ευρώπης: ο Amodia¹³ περιγράφει αντιστοιχίες στη χρήση της ισπανικής κρατικής τηλεόρασης σε προεκλογικές κυρίως περιόδους. Ο Τύπος ο οποίος, στο διάστημα αυτό, είναι το μόνο διαθέσιμο μέσο μαζικής επικοινωνίας των πολιτικών κομμάτων με τους ψηφοφόρους, αρκείται σε μεγάλο βαθμό στο να αναπαράγει αυτούσια τον πολιτικό λόγο και τις ιδεολογικές αναπαραστάσεις των κομμάτων, ιδιαίτερα κατά τις προεκλογικές περιόδους, υιοθετώντας τον διαχωριστικό άξονα «Δεξιά-Αντιδεξιά».¹⁴

Η προτηλεοπτική φάση της ελληνικής πολιτικής επικοινωνίας θα τερματιστεί με την απελευθέρωση της ραδιοτηλεοπτικής αγοράς και την εμφάνιση δεκάδων καναλιών εθνικής και τοπικής εμβέλειας από τις αρχές της δεκαετίας του 1990.¹⁵ Το επίκεντρο του πολιτικού διάλογου μεταφέρεται από τον Τύπο στην τηλεόραση η οποία, όμως, προβάλλει την πολιτική περισσότερο με όρους θεάματος και ψυχαγωγίας.¹⁶ Η επικράτηση της τηλεόρασης ως κυρίαρχου μέσου πολιτικής επικοινωνίας και η ακόλουθη υιοθέτηση των σύγχρονων τεχνικών του πολιτικού μάρκετινγκ, επέφεραν μια σειρά από σημαντικές μεταβολές. Η μετάβαση από τον παραδοσιακό τρόπο πολιτικής επικοινωνίας στον σύγχρονο προκάλεσε δομικές αλλαγές σε όλα τα επίπεδα της πολιτικής διαδικασίας και επηρέασε καθοριστικά και τον πολιτικό λόγο των κομμάτων.¹⁷ Οι εξελίξεις αυτές, που παρατηρούνται στην πλειοψηφία των

Βενιζέλο στον Ανδρέα Παπανδρέου», στο *Η Ελλάδα σε Εξέλιξη*, επιλογή και μτφρ. κειμένων από το *Les Temps Modernes*, τχ. 473, Εξάντας, Αθήνα 1986, σ. 152-153.

13. J. Amodia, «Personalities and Slogans: The Spanish Election of October 1989», *West European Politics*, τόμ. 13, τχ. 2, 1990, σ. 293-298 και ειδικότερα σ. 295.

14. Μ. Κομνηνού, «Κρίση του Τύπου-Κρίση Εξουσίας: Οι Εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1989», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80: Εξελίξεις και Προοπτικές του Πολιτικού Συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 297. Μ. Κομνηνού, «Ο Ρόλος των ΜΜΕ στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 232-235.

15. Σ. Παπαθανασόπουλος, *Η Δύναμη της Τηλεόρασης*, Καστανιώτης, Αθήνα 1997, σ. 195.

16. Μ. Κομνηνού - Μ. Αχείμαστος - Γ. Γρηγοράτος - Γ. Μαυρογένης - Ι. Παπαθανασίου, *Καθολισμός Ημερήσιας Διάταξης στα ΜΜΕ*, αδημοσίευτη έρευνα, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1995. Γ. Μαυρογένης, *Η Ειδопροσομογραφία στα Ελληνικά ΜΜΕ*, αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2000.

17. Σ. Παπαθανασόπουλος, *Η Δύναμη της Τηλεόρασης*, ό.π., σ. 173.

ευρωπαϊκών χωρών, οδήγησαν τελικά σε μια «αμερικανοποίηση» της πολιτικής διαδικασίας.¹⁸ Στη νέα αυτή κατάσταση, η εικόνα επικρατεί του επιχειρήματος, η πολιτική δράση τείνει να προσωποποιείται ενώ, ταυτόχρονα, υποχωρούν τα πολιτικά κόμματα και αυξάνεται ο πολιτικός κυνισμός.¹⁹

Στη διάρκεια της περιόδου που η προεκλογική επικοινωνία γίνεται από τον «εξώστη», το πολιτικό σύνθημα αποτελούσε κυρίαρχο μέσο μεταβίβασης θέσεων, απόψεων και προτάσεων του κόμματος από τον ηγέτη προς το εκλογικό σώμα και συχνά μέσω διαλόγου των δύο πλευρών. Η σημασία του πολιτικού συνθήματος όχι μόνο δεν μειώθηκε αλλά, αντίθετα, ενισχύθηκε στη σύγχρονη εποχή της αφαιρετικής και επιφανειακής εκστρατείας μέσω της τηλεόρασης, η οποία αναζητά συστηματικά και αναπαράγει τον στερεότυπο συνθηματικό λόγο των κομμάτων. Τα πολιτικά συνθήματα είναι σύντομα και απομνημονεύονται εύκολα και έτσι είναι πιο πιθανό να βρεθούν στο επίκεντρο της προεκλογικής διαδικασίας, ειδικά όταν οι ψηφοφόροι απομακρύνονται από την πολιτική και παράλληλα αναζητούν στην επιφάνεια των πραγμάτων γρήγορους τρόπους προσέγγισης και επεξεργασίας του περιβάλλοντός τους.²⁰ Είναι άλλωστε γεγονός ότι, παρά τις δυνατότητες για μεγαλύτερη πληροφόρηση των πολιτών μετά την είσοδο των τηλεοπτικών καναλιών στην πολιτική επικοινωνία, το ενδιαφέρον της τηλεόρασης και του εκλογικού σώματος εστιάζεται κυρίως στις εικόνες, τα πρόσωπα και τα απλοποιημένα συνθήματα των κομμάτων.²¹ Παρά τις όποιες αλλαγές στον τρόπο άσκησης της πολιτικής επικοινωνίας, τα προεκλογικά συνθήματα διατήρησαν τον κεντρικό τους ρόλο στις προεκλογικές εκστρατείες των κομμάτων και παράλληλα εξακολούθησαν να αποτελούν τη συμπυκνωμένη έκφραση της εικόνας τους και του πολιτικού τους προγράμματος.²²

Τα εκάστοτε πολιτικά συνθήματα προέκυπταν παραδοσιακά μέσα από τον κοινωνικό διάλογο, είτε από τον καθημερινό πολιτικό λόγο είτε ως μια ευ-

18. R. Negrine, *The Communication of Politics*, Sage, Λονδίνο 1996, σ. 149.

19. G.E. Lang - K. Lang, *Politics and Television Reviewed*, Sage, Beverly Hills 1984· L. Kaid - C. Holz-Bacha, (επιμ.), *Political Advertising in Western Democracies*, Sage, Λονδίνο 1995.

20. J.M. Wei, «An analysis of the metaphorical usage of campaign slogans in the 1996 presidential campaign in Taiwan», *ό.π.*, σ. 97.

21. A.J. Vidich, «American Democracy in the Late Twentieth Century: Political Rhetoric and the Mass Media», *International Journal of Politics, Culture and Society*, τόμ. 4, τχ. 1, 1990, σ. 26· J. Amodia, «Personalities and Slogans: The Spanish Election of October 1989», *ό.π.*, σ. 294.

22. E. Bertelsen, «Selling change: advertisements for the 1994 South African Election», *ό.π.*

φύσης σύλληψη της στιγμής. Αντίθετα, στη σύγχρονη πολιτική επικοινωνία, τα κόμματα και οι υποψήφιοι επιδίδονται σε μεθοδική και οργανωμένη προσπάθεια να ανασούρουν εκείνα τα θέματα που βρίσκονται ψηλά στις προτεραιότητες του εκλογικού σώματος και, στη συνέχεια, να τα αναδείξουν σε βασική προτεραιότητά τους. Ο τελικός στόχος είναι αυτά τα ζητήματα να αναχθούν σε σημαντική παράμετρο της εκλογικής διαμάχης και να διατηρηθούν στις πρώτες θέσεις της ημερήσιας διάταξης για όλο το απαιτούμενο διάστημα.²³ Η πολιτική επικοινωνία δεν πραγματοποιείται πλέον όπως στο παρελθόν, όπου τα μηνύματα απευθύνονταν αδιάκριτα στο μαζικό κοινό και η μορφοποίησή τους είχε μια ενστικτώδη αφετηρία. Σήμερα επιστρατεύεται το πολιτικό μάρκετινγκ και η έρευνα κοινής γνώμης, καθώς επιδιώκεται η στόχευση συγκεκριμένου κοινού και ο έλεγχος της αποτελεσματικότητας των μηνυμάτων.²⁴ Η σύγχρονη αυτή προεκλογική επικοινωνία θεωρείται ότι έχει παίξει καθοριστικό ρόλο, μαζί με μια σειρά από άλλους παράγοντες, στην πρόκληση δομικών αλλαγών στο σύνολο του πολιτικού φαινομένου, με κύριο σύμπτωμα αυτής της νέας εποχής την τάση απομάκρυνσης των ευρύτερων μαζών από την εκλογική διαδικασία.²⁵

Πέρα από τις όποιες μεταβολές παρατηρούνται στον χρόνο, η παρουσία των πολιτικών συνθημάτων διατηρεί την αρχική της σημασία. Τα πολιτικά συνθήματα και, γενικότερα, ο πολιτικός λόγος, ανεξάρτητα από την ιδεολογία και τις κοινωνικές αξίες που εκπροσωπούν σε κάθε περίπτωση, διαδραματίζουν τελικά παρόμοιο ρόλο και λειτουργίες και παράγουν αντίστοιχα αποτελέσματα.²⁶

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται να εντοπιστεί και να αναδειχθεί το σύνολο της πληροφορίας που εμπεριέχεται στα προεκλογικά συνθήματα των ελληνικών πολιτικών κομμάτων. Ειδικότερα, αναζητείται απάντηση στο ερώτημα κατά πόσον τα προεκλογικά συνθήματα μεταφέρουν πληροφορία για την κοινωνία, έξω από τα όρια του πολιτικού φαινομένου, και ποια είναι αυτή. Ελέγχεται ο βαθμός κατά τον οποίο η μελέτη των πολιτικών συνθημάτων

23. J. Van Den Bulk, «Estimating the Success of Political Communication Strategies: The Case of Political Poster impact in a Belgian Election», *European Journal of Communication*, τόμ. 8, 1993, σ. 485.

24. R. Negrine, *The Communication of Politics*, ό.π.: P. Maarek, *Political Marketing and Communication*, John Libbey, Λονδίνο 1995.

25. R. Negrine, *The Communication of Politics*, ό.π., σ. 166: P. Maarek, *Political Marketing and Communication*, ό.π., σ. 225-226.

26. X. Lu, «An Ideological/cultural analysis of political slogans in Communist China», *Discourse and Society*, τόμ. 10, τχ. 4, 1999, σ. 487-508.

δύναται να συμβάλει στην αποτύπωση και κατανόηση των μεταβολών που πραγματοποιούνται πέρα από το επίπεδο της πολιτικής, στην ιδεολογία, στην κουλτούρα και στις ευρύτερες δομές της κοινωνίας. Σε πρώτο επίπεδο, επιχειρείται η αποτύπωση του πολιτικού αιτήματος που εκφράζουν, ενώ στη συνέχεια, επιδιώκεται η αναψηλάφηση του πνεύματος της εποχής στην οποία εμφανίζονται, μέσα από την αποκωδικοποίησή τους και τη σύνδεση των μηνυμάτων που εμπεριέχουν με τις ανάγκες, τις επιθυμίες, τις αξίες, τις προσδοκίες και τους φόβους του κοινού στο οποίο απευθύνονται καθώς και με τα στερεότυπα της κοινωνίας. Τέλος, επιχειρείται να διαφωτιστεί το ιδεολογικό, πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο παρουσιάζονται τα συνθήματα αυτά.

Τα συνθήματα που αναλύονται αποτελούν την πλειοψηφία των επίσημων και βασικών προεκλογικών συνθημάτων των πολιτικών κομμάτων. Τα περισσότερα από αυτά συνόδευαν τον κύριο όγκο του προεκλογικού υλικού των κομμάτων και αποτελούσαν –για τη συγκεκριμένη περίοδο– την «υπογραφή» του κόμματος σε συνδυασμό με το λογότυπό του. Τα συνθήματα συγκεντρώθηκαν από αφίσες, φυλλάδια και πανό, ενώ ορισμένα αντλήθηκαν από τις κεντρικές προεκλογικές ομιλίες των ηγετών, από αρχειακό υλικό της ΕΡΤ. Τέλος, πολλά ανασύρθηκαν από τον Τύπο της εποχής. Σε κάποιες περιπτώσεις, για νεότερες προεκλογικές περιόδους, το υλικό παραχωρήθηκε από τα ίδια τα κόμματα. Το μεγαλύτερο βάρος της έρευνας δίνεται στα κύρια προεκλογικά συνθήματα της Νέας Δημοκρατίας και του ΠΑΣΟΚ. Παρόλα αυτά, δεν λείπουν οι αναφορές και στα συνθήματα των κομμάτων της Αριστεράς, σε μια προσπάθεια να παραχθεί μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για κάθε περίοδο που εξετάζεται.

Στα τριάντα χρόνια της νεότερης ελληνικής δημοκρατίας, πραγματοποιήθηκαν μεγάλες μεταβολές σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής οργάνωσης. Η Ελλάδα, προερχόμενη από τη δικτατορία των συνταγματαρχών εντάχθηκε μέσα σε λίγα χρόνια ισότιμα στην κοινωνία της Ευρώπης και από την οικονομική αδυναμία οδηγήθηκε, αν λάβουμε υπόψη μας τις μεταβολές σε όλα τα βασικά μεγέθη της οικονομίας και παρά τους περιστασιακούς κλυδωνισμούς, σε μια λίγο-πολύ ισχυρή εθνική οικονομία.

Μέσα από την ανάλυση των πολιτικών συνθημάτων θα παρακολουθήσουμε τις διαφορές φάσεις της μετεξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας.

ΦΛΣΗ ΠΡΩΤΗ: 1974-1977. ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ:
ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΣΙΓΟΥΡΙΑ

Η μετάβαση από τη δικτατορία στη δημοκρατία δεν πραγματοποιήθηκε μέσα από ανατροπές και ρήξεις, αλλά με τρόπο ειρηνικό. Ουσιαστικά στηρίχτηκε στην εγγύηση του συντηρητικού Κ. Καραμανλή και στην αποδοχή των ανθρώπων του προηγούμενου καθεστώτος που βρισκόταν σε δεινή θέση,²⁷ σε βαθμό μάλιστα που πολλοί μιλούν για συμβιβασμό των δύο πλευρών.²⁸ Οι εξελίξεις στην Κύπρο ήταν πρόσφατες και το μέλλον της χώρας επισφαλές. Οι εκλογές του 1974, οι πρώτες ελεύθερες εκλογές της νεοσύστατης τότε δημοκρατίας, έγιναν μέσα σε κλίμα διάχυτης ανασφάλειας για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού.

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής με τη Νέα Δημοκρατία συγκέντρωσε το 54,4% των ψήφων, το μεγαλύτερο ποσοστό που έχει κατακτήσει μεταπολεμικά πολιτικό κόμμα. Τα συνθήματα της Νέας Δημοκρατίας στόχευαν ακριβώς σε αυτή την ανασφάλεια του εκλογικού σώματος και στην εγγύηση που αποτελούσε ο ηγέτης της. Κυρίαρχο στην πρώτη εκλογική αναμέτρηση είναι το σύνθημα «*Καραμανλής ο Εθνάρχης μας*», ανεπίσημα όμως προβάλλεται στις συγκεντρώσεις και διαδίδεται από στόμα σε στόμα το «*Καραμανλής ή Τανκς*»²⁹ που καταφέρνει να μεταδώσει στο εκλογικό σώμα το δίλημμα που προωθεί η Νέα Δημοκρατία.³⁰ Το εντυπωσιακό αποτέλεσμα της Ν.Δ. αποδίδεται στην έντονη ανασφάλεια του εκλογικού σώματος³¹ και αποτελεί αντικείμενο καυστικού σχολιασμού στην πρώτη επέτειο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου από μερίδα των διαδηλωτών, με το σύνθημα «*Λαέ ντροπή σου για την εκλογή σου*»,³² ενώ στο ίδιο πνεύμα κινείται και το ερώτημα «*Γιατί*» που αναγράφεται σε πανό.³³

27. Α. Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», στο *Η Ελλάδα σε Εξέλιξη*, επιλογή και μτφρ. κειμένων από το *Les Temps Modernes*, τχ. 473, Εξάντας, Αθήνα 1986, σ. 29.

28. Π. Μπακογιάννης, *Ανατομία της ελληνικής πολιτικής*, Παπαζήσης, Αθήνα 1977, σ. 228-238.

29. Η πατρότητα της συγκεκριμένης φράσης αποδίδεται από πολλούς στον Μ. Θεοδωράκη· βλ. Κ. Μπαρουτάς, *Η Κραυγή των Ελλήνων*, Σαββάλας, Αθήνα 1992, σ. 229.

30. Α. Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», *ό.π.*, σ. 36.

31. Στο ίδιο.

32. Ο. Τσουνάκος, *Μαύρο στον Μαυρογαλιούρο: μνήμες και αναλώσιμα από όλες τις μεταπολεμικές εκλογές, (1946-2004)*, Ηλιοτρόπιο, Αθήνα 2004, σ. 85.

33. Κ. Μπαρουτάς, *Η Κραυγή των Ελλήνων*, *ό.π.*, σ. 301.

Στην εκλογική αναμέτρηση που ακολουθεί το 1977, η εκλογική δύναμη της Νέας Δημοκρατίας υποχωρεί στο 41,8%, καθώς μεγάλη μερίδα των μεσαίων τάξεων απομακρύνεται απογοητευμένη.³⁴ Στον προεκλογικό της συνθηματικό λόγο η Ν.Δ. επιχειρεί να εκμεταλλευτεί την αδράνεια της προηγούμενης δυναμικής, εξακολουθώντας να απευθύνεται στην υπαρκτή –ακόμην– ανασφάλεια και να προβάλλει, μέσα από τα συνθήματά της, λίγο-πολύ τα ίδια επιχειρήματα: «Καραμανλής: Παρέλαβε Χάος-Έφταξε Κράτος», «Καραμανλής-Η Μεγάλη Εγγύηση», «Νέα Δημοκρατία: Ειρήνη, Τάξη, Ευημερία».

Το ΠΑΣΟΚ πραγματοποιεί, στις πρώτες εκλογές του 1974, την παρθενική του εμφάνιση ως σοσιαλιστικό, στην ουσία όμως, ως κεντροαριστερό κόμμα. Από την ίδρυσή του επιδιώκει να ταυτιστεί με τις έννοιες της εθνικής ανεξαρτησίας και της λαϊκής κυριαρχίας. Με τα συνθήματά του εναντίον του ΝΑΤΟ και της ΕΟΚ: «Έξω για πάντα από το ΝΑΤΟ», «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο», και με την προβολή του οράματος μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας με δημοκρατικούς θεσμούς καταφέρνει να προσελκύσει μεγάλο μέρος της Κεντροαριστεράς και να συγκεντρώσει το 13,58%. Το 1977, πετυχαίνει να εξοβελίσει την Ένωση Κέντρου, να διπλασιάσει τις δυνάμεις του –λαμβάνοντας το 25,3% των ψήφων– και να κάνει σαφές ότι θα αποτελέσει στο μέλλον το αντίπαλο δέος της Νέας Δημοκρατίας. Παρατηρούμε ότι, από την εμφάνισή του, το ΠΑΣΟΚ υιοθετεί μέσα από τα συνθήματά του την τακτική της άρνησης, της απόρριψης μιας δεδομένης πολιτικής κατάστασης και επιλέγει ουσιαστικά να ετεροπροσδιοριστεί σε σχέση με τη «Δεξιά» και το πολιτικό της παρελθόν και παρόν για να μπορέσει να καταστεί πολυσυλλεκτικό κόμμα εξουσίας. Το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου επιτυγχάνει, σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, να εισαγάγει εκ νέου ως κυρίαρχο πολιτικό δίλημμα του τόπου την αντιπαράθεση μεταξύ «Δεξιάς» και «Αντιδεξιάς», τοποθετώντας εαυτόν στη δεύτερη, και να προσελκύσει ένα ετερόκλητο πλήθος ψηφοφόρων, με κύριο χαρακτηριστικό της ταυτότητάς τους τον «αντι-δεξιό» προσανατολισμό.³⁵ Απευθύνεται στα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας που απείχαν από τις διάφορες μορφές εξουσίας για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. Σύμφωνα με τον Μάνεση, πρόκειται κυρίως για τη μικροαστική τάξη των πόλεων, που ενισχύεται σε μέγεθος και δύναμη, αλλά και για ένα μέρος της εργατικής τάξης και του αγροτικού κόσμου, που απέβλεπαν στην ανατροπή της κυριαρχίας της Δεξιάς και των μηχανισμών της και επιζητούσαν

34. Α. Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», *ό.π.*

35. Μ. Κομνηνού, «Ο Ρόλος των ΜΜΕ στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία», *ό.π.*, σ. 233.

μία «αλλαγή» που θα οδηγούσε τελικά στη βελτίωση των συνθηκών ζωής τους.³⁶

Ο Ανδρέας Παπανδρέου, από το 1966, κατά τον «Δεύτερο Ανένδοτο», είχε καθιερώσει το σύνθημα «*Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες*», και σε όλη τη διάρκεια της δικτατορίας το χρησιμοποίησε ως κεντρικό σύνθημα του ΠΑΚ. Τόνισε μάλιστα σε ερμηνευτικό του σχολιασμό σε δημόσια ομιλία στο Άαχεν, τον Ιούλιο του 1972, ότι «ο αγώνας είναι εθνοαπελευθερωτικός» και ότι το σύνθημα αυτό συμβολίζει την απάντηση στο πρόβλημα των Ελλήνων και της Ελλάδας, καθώς αναφέρεται μεταξύ άλλων στον αγώνα ενάντια σε κάθε μορφή καταπίεσης. Παρά το γεγονός ότι η συμπερίληψη του ονόματος της χώρας στα προεκλογικά συνθήματα συνθιζείται από τα κόμματα της παραδοσιακής Δεξιάς, στην Ελλάδα –όπως και σε άλλες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, π.χ., στην Ισπανία³⁷– η χρήση των λέξεων «Ελλάδα» και «ελληνικότητα» από το ΠΑΣΟΚ στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης έχει έναν σοσιαλιστικών αποχρώσεων εθνικιστικό χαρακτήρα. Δεν πρέπει βεβαίως να παραβλέπεται ότι οι περιορισμένοι βαθμού εθνικιστικές αναφορές επιβάλλονταν σε κάποιον βαθμό ώστε η εικόνα του «αριστερού» Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος να μην αποκτήσει στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής απειλητικό χαρακτήρα για τον πολίτη. Το ΠΑΣΟΚ αποστασιοποιείται με αυτόν τον τρόπο από το ΚΚΕ και την παραδοσιακή Αριστερά καθώς και από την προπαγανδιστική ιδεολογική κατασκευή που το κατηγορεί για εξάρτηση από το Σύμφωνο της Βαρσοβίας.

Άλλωστε η απόλυτη διάκριση μεταξύ «εθνοφρόνων» και «μη εθνοφρόνων» αποτέλεσε, επί σειρά δεκαετιών, ένα ιδεολογικό εργαλείο των δεξιών κυβερνήσεων που επικράτησαν μεταπολεμικά στη χώρα, με αποκορύφωμα το «*Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών*», κεντρικό σύνθημα της στρατιωτικής δικτατορίας. Ακόμη επιτακτικότερη ανάγκη τέτοιων αναφορών δημιουργεί το γεγονός της προώθησης του στερεότυπου του «ξένου», του «Αμερικάνου», στην επιχειρηματολογία εναντίον του Α. Παπανδρέου, με συνθήματα που ακούστηκαν στις συγκεντρώσεις της Νέας Δημοκρατίας, όπως: «*Έλληνα πρωθυπουργό όχι Αμερικανό*».³⁸

36. Α. Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», *ό.π.*, σ. 38.

37. J. Amodia, «Personalities and Slogans: The Spanish Election of October 1989», *ό.π.*, σ. 294.

38. Κ. Μπαρουτάς, *Η Κραυγή των Ελλήνων*, *ό.π.*, σ. 300.

ΦΑΣΗ ΔΕΥΤΕΡΗ: 1981-1989. «ΑΛΛΑΓΗ»: ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ

Το ΠΑΣΟΚ οδηγήθηκε στις εκλογές του 1981, τις οποίες και κέρδισε με ποσοστό 48,06%, με κεντρικό άξονα της επικοινωνίας του το σύνθημα «Αλλαγή». Με αυτό, το ΠΑΣΟΚ επιδιώκει και, όπως θα φανεί στην πορεία, κατορθώνει να αποδώσει το πνεύμα της εποχής και να εκφράσει τις βαθύτερες επιθυμίες και προσδοκίες μεγάλου μέρους του ελληνικού λαού. Το σύνθημα της «Αλλαγής» εισάγεται ήδη από την προδικτατορική περίοδο. Στις 9 Φεβρουαρίου 1967, ο Α. Παπανδρέου σε ομιλία του προς τους «Δημοκρατικούς Συνδέσμους» στο Hilton της Αθήνας, κηρύσσει τη «Μεγάλη Αλλαγή» ενώ το 1973, σε λόγο του στο Τορόντο, προετοιμάζει το έδαφος για το σύμβολο του ΠΑΣΟΚ, τον πράσινο ανατέλλοντα ήλιο: «Να ανατείλει ο ήλιος της νέας Ελλάδας» –άλλωστε τι θα ήταν πιο ταυτόσημο με την έννοια της Αλλαγής και του καινούργιου;

Η πολιτική πραγματεύεται το μέλλον.³⁹ Ως εκ τούτου, η «Αλλαγή» αποτελεί έννοια ταυτισμένη με την πολιτική δράση, εντασσόμενη συχνά στην προεκλογική συνθηματολογία διάφορων χωρών.⁴⁰ Σύμφωνα με τον Μάνεση, η προβολή της «Αλλαγής» που ως σύνθημα δεν υποδηλώνει συγκεκριμένη κοινωνικοπολιτική ιδεολογία, κατάφερε να αναγάγει το ΠΑΣΟΚ σε μαζικό κόμμα συγκεντρώνοντας μια «ανομοιογενή και ιδεολογικά ετερόκλητη ταξική βάση»⁴¹ η οποία συγκροτήθηκε κυρίως από τη μικροαστική τάξη των πόλεων, μερίδα του αγροτικού κόσμου και της εργατικής τάξης. Το ΠΑΣΟΚ αναζητώντας τα σχήματα εκείνα που θα το καθιστούσαν πολυσυλλεκτικό κόμμα εξουσίας, οδηγείται στην προβολή του διαχωρισμού Δεξιάς-Αντιδεξιάς και στην υποσχόμενη «Αλλαγή».⁴²

39. P. Dunmire, «Preempting the future: rhetoric and ideology of the future in political discourse», *Discourse and Society*, τόμ. 16, τχ. 4, 2005, σ. 481-513.

40. Ch. Lyrintzis, «PASOK in Power: the loss of the third road to socialism», στο T. Gallagher - A. Williams (επιμ.), *Southern European Socialism, Parties and Challenge of Government*, Manchester University Press, Manchester 1989, σ. 34-56· E. Bertelsen, «Selling change: advertisements for the 1994 South African Election», *ό.π.*, σ. 224-252.

41. Α. Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: αναζητώντας μια δύσκολη νομοποίηση», *ό.π.*, σ. 38-39.

42. Κ. Βεργόπουλος, «Οικονομική Κρίση και Εκουγχρονισμός στην Ελλάδα και στον Ευρωπαϊκό Νότο», στο *Η Ελλάδα σε Εξέλιξη*, επιλογή και μετάφραση κειμένων από το *Les Temps Modernes*, τχ. 473, Εξάντας, Αθήνα 1986· Μ. Κομνηνού, «Ο Ρόλος των ΜΜΕ στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία», *ό.π.*, σ. 233.

Με την προβολή της έννοιας αυτής, ο Ανδρέας Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ κατάφεραν να εκφράσουν το αίτημα εκείνου του τμήματος του ελληνικού λαού που απέβλεπε στην απομάκρυνση της Δεξιάς, η οποία είχε κυβερνήσει τον τόπο για 40 χρόνια, και των κατάλοιπων των κατασταλτικών και ιδεολογικών μηχανισμών του Εμφυλίου και, παράλληλα, στη ριζική αλλαγή των κοινωνικών δομών σε κατεύθυνση πιο ευνοϊκή για τις λαϊκές μάζες.⁴³

Ένα επιτυχημένο σύνθημα, όπως κάθε λεκτικό ή εικονικό κείμενο που επιδιώκει να προκαλέσει κάποια ατομική ή κοινωνική αντίδραση, οφείλει να έχει πολλά επίπεδα ανάλυσης και να κινητοποιεί μια σειρά από συστήματα σημείων.⁴⁴ Η «Αλλαγή» που προέταξε το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981 αποτελεί ίσως το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα τέτοιου συνθήματος. Πρώτα απ' όλα, η λιτή και μονολεκτική αυτή πρόταση λειτούργησε με πολυσήμαντο τρόπο. Αφορούσε την αλλαγή φρουράς, την αλλαγή προσώπων, την αλλαγή της κατεστημένης τάξης πραγμάτων με μια καινούργια. Παράλληλα, υπονοούσε την αλλαγή ιδεών και τρόπων εξουσίας, την αλλαγή μιας κατάστασης που δεν ήταν πλέον επιθυμητή, την τιμωρία μιας παράταξης που δεν εξέφραζε πια την ελληνική κοινωνία και αποτελούσε καθεστώς για πολλές δεκαετίες. Ακόμη, σε δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης, προέτρεπε στην αλλαγή από το παλιό στο καινούργιο. Τέλος, η ίδια λέξη μπορούσε να έχει μια σειρά από προσωπικές αποκωδικοποιήσεις,⁴⁵ όπως μια καινούργια προσωπική αρχή, μια πιο αισιόδοξη σχέση με το μέλλον, μια υπόσχεση για το αύριο ή ακόμη και μια απάντηση σε προσωπικά αδιέξοδα.

Η λέξη «Αλλαγή», στη συνέχεια, εμπλουτίστηκε και πήρε μια σειρά από μορφές όπως «Ο λαός θέλει, το ΠΑΣΟΚ μπορεί να φέρει την Αλλαγή», «Εδώ και Τώρα Αλλαγή», «Ήρθε η ώρα της Αλλαγής», «Αλλαγή Σημαίνει το ΠΑΣΟΚ στην Κυβέρνηση, ο Λαός στην Εξουσία», «Ο λαός απαντά όχι πια στη Δεξιά», «Ναι στην Αλλαγή είναι Ψήφος στο ΠΑΣΟΚ». Ο Ανδρέας Παπανδρέου, στην τελική του προεκλογική ομιλία στην πλατεία Συντάγματος, αναπτύσσει περαιτέρω και ερμηνεύει την έννοια της αλλαγής: «Η αλλαγή είναι όρος επιβίωσης του έθνους», «Η μεγάλη πορεία του έθνους και του λαού προς την αλλαγή», «18 Οκτώβρη, ραντεβού με την Ιστορία», «...στις εκλογές αυτές αντιπαρατάσσονται η Αλλαγή με τη Συντήρηση», «Ο ιστορικός

43. Α. Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: αναζητώντας μια δύσκολη νομοιοποίηση», *ό.π.*, σ. 38.

44. R. Barthes, «Rhetoric of the Image», στο R. Barthes, *Image, Music, Text: Essays*, επιλογή και μτφρ.: S. Heath, Fontana, Λονδίνο 1967, σ. 32-45.

45. Στο ίδιο.

κλήρος, (της αλλαγής), έλαχε στο ΠΑΣΟΚ, [...] το Κίνημα που βγαίνει από τα σπλάχνα του λαού μας, που συγκεντρώνει τις μνήμες τόσων γενεών».

Σε κάθε περίπτωση, αποτέλεσε μια πρόταση που ερχόταν να υποσχεθεί την εκ βάθρων αναδόμηση των εξουσιαστικών δομών της κοινωνίας, μια πρόταση στην ουσία της αρνητική και άρα «ετεροπροσδιοριζόμενη»,⁴⁶ καθώς περιέγραφε το υποσχόμενο καινούργιο ως την πλήρη άρνηση του παλιού. Ουσιαστικά, πρόκειται για μια μεθοδικά οργανωμένη προσέγγιση η οποία, βασισμένη στην πολυσημία της έννοιας «αλλαγή», έρχεται να απαντήσει ανοικτά σε όλες τις επιθυμίες, τις προσδοκίες, τους πόθους και τις ελπίδες μιας μεγάλης πλειοψηφίας του ελληνικού λαού. Η μαζικότητα αυτής της ανάγκης της ελληνικής κοινωνίας, κατά τη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία, επιβεβαιώνεται ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι, στο σύνολο του, ο λεγόμενος προοδευτικός χώρος προβάλλει την «αλλαγή» ως κύριο αίτημά του. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί το σύνθημα του ΚΚΕ, που συγκέντρωσε στις εκλογές του 1981 ποσοστό 10,93% των ψήφων: «ΚΚΕ Αληθινή Αλλαγή», «Ουσιαστική Αλλαγή» και «ΚΚΕ Αλλαγή, Δεύτερη Κατανομή». Το ΚΚΕ αντιπαράθετε με τον λόγο του την «αληθινή» και την «ουσιαστική Αλλαγή» που υπόσχεται το ίδιο, απέναντι στην Αλλαγή του ΠΑΣΟΚ και με τον τρόπο αυτό τη χαρακτηρίζει ως ψεύτικη και επιφανειακή –φαινομενική. Στην κεντρική του ομιλία στην Αθήνα, ο επικεφαλής του κόμματος Χ. Φλωράκης, υποστηρίζει ότι η κυβέρνηση που θα προκύψει πρέπει να στηρίζεται στην «παντοδυναμία όλων των δυνάμεων της αλλαγής και όχι στην αυτοδυναμία ενός κόμματος». Η άποψη αυτή διαφοροποιείται ελαφρώς από τα συνθήματα που υποδεικνύουν ότι η πραγματική αλλαγή δεν μπορεί να έρθει από το ΠΑΣΟΚ και δίνει την απάντηση στη λογική της «χαμένης ψήφου» που ταλανίζει τα μικρά κόμματα.

Το 1985, το ΠΑΣΟΚ ξανακερδίζει τις εκλογές, με ποσοστό 45,82%, στηριζόμενο ουσιαστικά στην αδράνεια της δυναμικής που υπήρχε, επαναφέροντας τα ίδια συνθήματα, «Αλλαγή», «Μαζί με το ΠΑΣΟΚ για την Αλλαγή». Ο κύριος όγκος των συνθημάτων εξηγεί την ανάγκη για ολοκλήρωση του έργου: «Νέα Νίκη, Νέα Τετραετία, για να Προχωρήσει η Αλλαγή», «Μαζί για τη νέα νίκη, μαζί για τη νέα τετραετία, μαζί για την Αλλαγή», «Εμπρός για τη Νέα Νίκη», «Και Τώρα Πάλι ΠΑΣΟΚ: για Ακόμα Καλύτερες Μέρες». Με το σύνθημα «Νέα Νίκη για την Αλλαγή», ουσιαστικά το ΠΑΣΟΚ προβαίνει σε

46. J. Van Den Bulk, «Estimating the Success of Political Communication Strategies: The Case of Political Poster impact in a Belgian Election», *ό.π.*, σ. 478.

ένα σημαντικό σημασιολογικό τέχνασμα, προβάλλοντας την έννοια του καινούργιου και της εξέλιξης, της προόδου και τελικά της αλλαγής, ενώ ουσιαστικά προτρέπει σε μια πράξη επανάληψης και διατήρησης του κόμματος στην εξουσία. Διαπιστώνουμε έτσι ότι ένα σύνθημα είναι ικανό να εμπεριέχει και μια μεταμφιεσμένη αλήθεια.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου, στην ομιλία του στο Σύνταγμα, κάνει λόγο για «βάθεμα» της Αλλαγής και υποστηρίζει ότι «τώρα κρίνονται όλες οι κατακτήσεις». Το κεντρικό επιχείρημα που προβάλλεται είναι ότι η διαδικασία που οδηγεί στη μεγάλη κοινωνικοπολιτική ανατροπή βρίσκεται στο πιο κρίσιμο σημείο της. Έτσι ακούγεται τακτικά στις διάφορες προεκλογικές συγκεντρώσεις το σύνθημα: «Ο Αγώνας Τώρα Δικαιώνεται», σε αντιπαράθεση με εκείνο του ΚΚΕ: «Ο Αγώνας Συνεχίζεται». Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι τα κοινωνικά στρώματα στα οποία απευθύνεται το ΚΚΕ έχουν αποδεχτεί μέσα από τους μακροχρόνιους και επώδυνους αγώνες τους να περιμένουν μια αλλαγή ιδανική που ποτέ δεν έρχεται, ενώ εκείνα στα οποία απευθύνεται το ΠΑΣΟΚ αδημονούν τελικά για μια αμετάθετη ικανοποίηση, στην οποία άλλωστε βρήκε ανταπόκριση το «Εδώ και Τώρα Αλλαγή» του Α. Παπανδρέου.⁴⁷

Το ΚΚΕ δίνει ξανά έμφραση στην ικανότητά του να προσφέρει την «πραγματική» Αλλαγή με τα συνθήματα «Θέλω Αλλαγή Ψηφίζω ΚΚΕ» και «ΚΚΕ για Πραγματική Αλλαγή». Πρόκειται για μια «πραγματική» αλλαγή που όμως δεν είναι άμεσα εφαρμόσιμη και άρα ρεαλιστική για την πλειοψηφία των οπαδών της και ειδικά για εκείνους που βρίσκονται εκτός της παραδοσιακής Αριστεράς. Εδώ γίνεται και πάλι σαφές ότι το ΚΚΕ απευθύνεται σε άλλες λαϊκές μάζες απ' ό,τι το ΠΑΣΟΚ καθώς, όπως παρατηρεί ο Μάνεσης,⁴⁸ «η παραδοσιακή Αριστερά δεν προσφέρει καμία πραγματική προοπτική» στις δυνάμεις που αποτέλεσαν την εκλογική βάση του ΠΑΣΟΚ.

Το ΚΚΕ εξακολουθεί να αποφεύγει τη δημιουργία ανοικτού μετώπου με το ΠΑΣΟΚ, δηλώνοντας δια του γένη του, Χ. Φλωράκη, στην πλατεία Συντάγματος ότι «στην προηγούμενη βουλή [...] υπερασπιστήκαμε τους στόχους της αλλαγής». Ο κύριος αντίπαλος του ΚΚΕ και σε αυτές τις εκλογές εί-

47. Το «Εδώ και Τώρα», ένα από τα πιο γνωστά συνθήματα του ΠΑΣΟΚ παραπέμπει στο «Ici et maintenant» του F. Mitterrand, ενώ παράλληλα αποτελεί σύνθημα που προβάλλεται συχνά από ανατρεπτικά ριζοσπαστικά κινήματα. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και το σύνθημα «We Want the World and we Want it Now», που προβλήθηκε στην Αμερική στα τέλη της δεκαετίας του 1960 στα πλαίσια του γενικότερου ρεύματος αμφισβήτησης.

48. Α. Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», *ό.π.*, σ. 38.

να ο δικομματισμός και η λογική της χαμένης ψήφου –σε αυτό το πλαίσιο κινείται το σύνθημα «Ο Δικομματισμός είναι Εχθρός της Αλλαγής». Όπως γίνεται ορατό, η έννοια της αλλαγής αποτελεί ένα ευρείας χρήσης πολιτικό εργαλείο στον προεκλογικό λόγο των κομμάτων.

Η Νέα Δημοκρατία στις εκλογές του 1981 (36%), με επικεφαλής τον Γ. Ράλλη, προβάλλει ως κύριο σύνθημα τη διατήρησή της στην εξουσία και δεν εκφέρει συγκεκριμένη πολιτική πρόταση. Κύριο σύνθημα είναι το «*Εμπρός*», το οποίο και αναπτύσσει περαιτέρω: «*Εμπρός για Πρόοδο και Ευημερία*», και «*Εμπρός για Συνέχεια του Έργου, Νίκη και Δημοκρατία*» και «*Νέα Δημοκρατία για Πάντα Δημοκρατία*». Συμπληρωματικά επεξηγεί το «*Εμπρός*» με το «*Να μη χάσουμε αυτά που πετύχαμε*», (πηγαίνοντας προς τα πίσω). Ουσιαστικά επιλέγεται η λύση του ετεροπροσδιορισμού, με το «*Εμπρός*» να αντιπαράβalletαι με την οπισθοδρόμηση που θα προκαλούσε στη χώρα η τυχόν επικράτηση του αντιπάλου. Παράλληλα, πρόκειται για ένα σημασιολογικό εύρημα αντιπαράθεσης του «*Εμπρός*» με την έννοια της «*Αλλαγής*». Το «*Εμπρός*», όπως χρησιμοποιείται, υποδηλώνει την εξέλιξη, την πρόοδο, χωρίς όμως την ιδεολογική σημασία της «*Αλλαγής*». Διαπιστώνουμε ότι, τελικά, στον πολιτικό λόγο όλων των κομμάτων επικρατεί η ρητορική του αυτονόητου, καθώς το «*Εμπρός*» παρουσιάζεται να είναι καλύτερο από το *πίσω* και η «*Αλλαγή*» καλύτερη από τη *μη Αλλαγή*.

Στις επόμενες εκλογές, το 1985, στην ηγεσία της Ν.Δ. (40,85%) βρίσκεται πλέον ο Κ. Μητσotάκης. Σε μια προσπάθεια να αρθρωθεί ανταγωνιστικός πολιτικός λόγος, τα συνθήματα του κόμματος επικεντρώνονται γύρω από την πρόταση φιλελεύθερης διακυβέρνησης συνδυαζόμενα με την προτεινόμενη ανάγκη απομάκρυνσης του ΠΑΣΟΚ: «*Ελεύθερη Νέα Ελλάδα*» το οποίο αναπτύσσεται περαιτέρω σε «*Ελεύθερη Νέα Ελλάδα, χωρίς Ακρίβεια, χωρίς Ανεργία*». Παράλληλα, σε μια μετάλλαξή του, το σύνθημα επιστρέφει από το κοινωνικό αίτημα στο άτομο, γίνεται προσωπικό, μέσα από το «*Ψήφισε Ελεύθερα: Νέα Δημοκρατία*».

Με τα συνθήματα αυτά επιδιώκεται η συνειρμική σύνδεση της έννοιας της ελευθερίας με τον φιλελευθερισμό που προτείνει η Νέα Δημοκρατία του Κ. Μητσotάκη. Ακόμη περισσότερο, προβάλλεται ένα ιδεολογικό «μανιφέστο» του κόμματος, μέσα από το σύνθημα «*Φιλελεύθερη Νέα Δημοκρατία: Ελεύθερη Οικονομία Ελεύθερων Ανθρώπων*». Η επικράτηση του φιλελευθερισμού είναι διάχυτη στη Δυτική Ευρώπη, αποτελώντας το αντίπαλο δέος των σοσιαλιστικών κομμάτων που αρχίζουν να δείχνουν σημάδια κόπωσης. Το γεγονός αυτό οδηγεί τη Ν.Δ. στην επιλογή της ταύτισης με τον συγκεκρι-

μένο πολιτικό χώρο, σε μια προσπάθεια να αντιπαραθέσει ένα σαφές πολιτικό στίγμα απέναντι στο ΠΑΣΟΚ. Παράλληλα, η επιλογή αυτή λειτούργησε συμπληρωματικά ως διακήρυξη της επικράτησης του γκέιτ του κόμματος, που προερχόταν από το κόμμα των Φιλελευθέρων. Ουσιαστικά, η Νέα Δημοκρατία παύει να προβάλλει τακτικού χαρακτήρα στόχους και υιοθετεί την τακτική του ιδεολογικού «αυτοπροσδιορισμού», μια τακτική που για πρώτη φορά ακολουθείται προεκλογικά από πολιτικό κόμμα από τη Μεταπολίτευση και μετά. Άλλωστε, η μέθοδος αυτή θεωρείται ότι, εισάγοντας συγκεκριμένες προτεραιότητες και προτάσεις, μπορεί να συμβάλει στην επικοινωνιακή αποτελεσματικότητα μιας προεκλογικής εκστρατείας.⁴⁹ Παράλληλα, στον βαθμό που τα πολιτικά κόμματα δύνανται να ακροάζονται και να μεταφέρουν τα κοινωνικά αιτήματα μέσα από τα συνθήματά τους, η συγκεκριμενοποίηση των προτάσεων της Νέας Δημοκρατίας, πιθανόν να ήταν δυνατό να ερμηνευτεί ως ένδειξη μιας αντίστοιχης τάσης συγκεκριμενοποίησης των αιτημάτων μερίδας του κοινωνικού σώματος. Όμως, η προσπάθεια της Ν.Δ. δεν θα μπορούσε να προσελκύσει σημαντικό μέρος από τα κοινωνικά στρώματα που στήριξαν το ΠΑΣΟΚ και την πρόταση της «Αλλαγής», με αποτέλεσμα να μείνει στην αντιπολίτευση.

ΦΑΣΗ ΤΡΙΤΗ: 1989-1993. «ΚΑΘΑΡΣΗ»: ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Οι προσδοκίες οι οποίες είχαν καλλιεργηθεί στο ετερόκλητο εκλογικό σώμα που στήριξε το ΠΑΣΟΚ σε μεγάλο βαθμό δεν εκπληρώθηκαν. Παράλληλα το ΠΑΣΟΚ επιβαρύνθηκε με κατηγορίες για οικονομικές ατασθαλίες και πολιτικές παρεκτροπές, με κυριότερη την περίπτωση της Τράπεζας Κρήτης, ενώ ο Α. Παπανδρέου αντιμετώπιζε σοβαρό πρόβλημα υγείας. Μέσα σε χρονικό διάστημα μικρότερο των δέκα μηνών πραγματοποιούνται τρεις εκλογικές αναμετρήσεις, με τα προεκλογικά συνθήματα των κομμάτων να παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα και στις τρεις προεκλογικές περιόδους. Οι εκλογές γίνονται σε έντονο κλίμα και όλα τα κόμματα της αντιπολίτευσης προτάσσουν ως κεντρικό προεκλογικό τους άξονα την κυριολεκτική και συμβολική κάθαρση της πολιτικής ζωής του τόπου.

Η Νέα Δημοκρατία αναδεικνύεται πρώτο κόμμα σε όλες τις αναμετρήσεις, αδυνατεί όμως να συγκεντρώσει κοινοβουλευτική πλειοψηφία στις δύο πρώ-

49. J. Van Den Bulk, «Estimating the Success of Political Communication Strategies: The Case of Political Poster impact in a Belgian Election», *ό.π.*, σ. 478.

τες, του 1989. Τα συνθήματα της είναι απαξιώτικα για το ΠΑΣΟΚ και ταπραγμένα της προηγούμενης κυβέρνησης, αποφεύγει όμως να ακολουθήσει ανοικτά την τακτική της αρνητικής επικοινωνίας: «*Αξιζουμε μια Καλύτερη Ελλάδα*», «*Να πάει η Ελλάδα Μπροστά*», «*Νέες Ιδέες για μια Νέα Ελλάδα*», «*Ο Κόσμος Αλλάζει – Εμείς;*», ενώ αναφέρεται τακτικά στην «*Κάθαρση*». Επισημαίνεται εδώ ότι η χρήση της έννοιας της «αλλαγής» που εμφανίζεται στο τελευταίο σύνθημα, την καθιστά ταυτόσημη με την έννοια του «μπροστά» και του «νέου», καθώς πρόκειται ουσιαστικά για την αυτονόητη, «πρακλείτειο», αλλαγή ως εξέλιξη στον χρόνο και όχι την κοινωνική αλλαγή ως αποτέλεσμα ρήξης και ανατροπής, που προτάσσει το ΠΑΣΟΚ. Στο ίδιο πνεύμα κινήθηκε και το σύνθημα «*Ούτε Δεξιά Ούτε Αριστερά, Μόνο Μπροστά*».

Παρατηρούμε ακόμη ότι στα συνθήματα της Νέας Δημοκρατίας περιλαμβάνονται συστηματικά αναφορές στην Ελλάδα, μια τακτική αρκετά προσφιλής για τα κόμματα της παραδοσιακής Δεξιάς.⁵⁰ Παράλληλα επιχειρείται η αποδυνάμωση της πόλωσης που επιδιώκει να δημιουργήσει το ΠΑΣΟΚ, για να μην ανακοπεί η τάση διαρροών ψηφοφόρων από αυτό προς τα κόμματα της Αριστεράς. Έτσι προβάλλονται ενωτικά και ήπια ηγετικά συνθήματα, όπως: «*Ενωμένοι για μια Καλύτερη Ελλάδα*», «*Ενωμένοι-Κερδοσήμενοι*», «*Ελευθερία-Δημιουργία-Κοινωνική Προστασία*» και «*Δημοκρατία-Κάθαρση-Εθνική Συμφιλίωση*».

Το ΠΑΣΟΚ κατορθώνει να διατηρήσει σημαντικό μέρος των δυνάμεων του, παρά τα μεγάλα προβλήματα που αντιμετωπίζει. Ένα από τα βασικά του συνθήματα είναι: «*Το ΠΑΣΟΚ είναι Εδώ*» και «*Το ΠΑΣΟΚ είναι Εδώ, Ενωμένο, Δυνατό*», που επιχειρεί να απαντήσει στην αίσθηση αδυναμίας που πλανάται γύρω από τον άρρωστο γέητ του αλλά και παράλληλα να δώσει την εικόνα ενός ισχυρού πόλου εξουσίας που δεν πρόκειται να καταρρεύσει μπροστά στις αποκαλύψεις και στις κατηγορίες που εκτομίζονται από σύσσωμη την αντιπολίτευση. Ακόμη κάποια από τα συνθήματά του είναι: «*Μαζί για τη Νέα Νίκη και τη Νέα Πορεία*», «*Μαζί Συνεχίζουμε, Δημιουργούμε, Ολοκληρώνουμε*», «*Νέα Νίκη Νέα Πορεία*», που πέρα από τον τακτικό στόχο –της διατήρησης της εξουσίας– τον οποίο υποστηρίζουν, προβάλλουν την εικόνα ενός ΠΑΣΟΚ που δεν επηρεάζεται από τις όποιες εξελίξεις. Παρατηρούμε ότι και στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιείται η έννοια του «νέου» στα συνθήματα του ΠΑΣΟΚ, ενός νέου που αναφέρεται, αφενός, στο παλιό («*Νέα Νίκη*») και προτρέπει στην επανάληψη και, αφετέρου, υπόσχεται μια εσωτε-

50. J. Amodia, «Personalities and Slogans: The Spanish Election of October 1989», *ό.π.*, σ. 294.

ρική αλλαγή και μια αλλαγή στις προτεραιότητες της μέλλουσας κυβέρνησης («*Νέα Πορεία*»). Τα συνθήματα αυτά εισάγουν επιπλέον και το «*Μαζί*», σε μια προσπάθεια δημιουργίας συσπείρωσης μέσω ταυτίσεων, εκφέροντας ανοικτά το αίτημα της υποστήριξης από τους οπαδούς του· κυρίως, όμως, υποσχόνται μια «*νέα πορεία*». Με αυτόν τον τρόπο το ΠΑΣΟΚ επιχειρεί να δεσμευτεί απέναντι στο εκλογικό σώμα ότι, σε περίπτωση εκλογής του, θα προβεί σε εσωτερικές αλλαγές και θα οδηγηθεί σε νέο τρόπο διακυβέρνησης. Αναφέρεται και πάλι, με αυτόν τον έμμεσο τρόπο, στην έννοια της αλλαγής, μόνο που αυτή τη φορά αφορά με τη δεύτερη συνηθέστερη μορφή χρήσης της από την πολιτική επικοινωνία, με τη μορφή της εσωτερικής, κομματικής αλλαγής.⁵¹

Ανάμεσα στον κύριο όγκο των συνθημάτων του ΠΑΣΟΚ που ακολουθούν το κυρίαρχο επικοινωνιακό ύφος, πρωτοεμφανίζεται στις εκλογές αυτές ένα άλλο σύνθημα που κινείται σε τελείως διαφορετική κατεύθυνση. Πρόκειται για το σύνθημα: «*Τώρα Μεταρρύθμιση Παντού: Σταθερότητα, Ανάπτυξη, Εκουγχρονισμός*». Το σύνθημα αυτό εστιάζει σε συγκεκριμένους στόχους, δεν επιχειρεί συναισθηματικές ταυτίσεις και μοιάζει να εισάγει έναν νέο πολιτικό λόγο και, ταυτόχρονα, μια νέα πρόταση πολιτικού χαρακτήρα μέσα από το παλιό ΠΑΣΟΚ. Η έννοια της μεταρρύθμισης είναι εντελώς καινούργια για την ελληνική πολιτική γλώσσα και κουλτούρα. Πρόκειται για μια πρόταση μεταβολής, αλλαγής, αλλά σαφώς αυτοπροσδιοριζόμενης, σε μια πιο ήπια και συγκεκριμένη μορφή η οποία –όπως αναπτύσσεται μέσα από το σύνθημα– αφορά τη σταθερότητα, την ανάπτυξη και τον εκουγχρονισμό. Η κυριαρχία σε επόμενο χρόνο αυτών των αιτημάτων στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ επιτρέπει την υπόθεση ότι επρόκειτο για φαινόμενο «ανιχνευτικού δισταγμού»,⁵² όπου η νέα και «διαφεύγουσα έκφραση» εμφανίζεται αρχικά παράλληλα με το κυρίαρχο ύφος. Σημαντικότερο στοιχείο αποτελεί η εμφάνιση στον προεκλογικό λόγο του ΠΑΣΟΚ του όρου «εκουγχρονισμός» που, με τις τεχνοκρατικές συνδηλώσεις που του προσδίδονται, αποτελεί ήδη τον κεντρικό άξονα της εσωκομματικής αντίρροπης τάσης η οποία θα επικρατήσει στο κίνημα μετά την αποχώρηση του Α. Παπανδρέου.⁵³ Τέλος, το «πα-

51. E. Bertelsen, «Selling change: advertisements for the 1994 South African Election», *ό.π.*, σ. 225-252.

52. Α.-Ι.Δ. Μεταξάς, *Προεισαγωγικά για τον Πολιτικό Λόγο*, Σάκκουλας, Αθήνα 1995, σ. 193.

53. Κ. Σημίτης, *Ανάπτυξη και Εκουγχρονισμός της Ελληνικής Κοινωνίας*, Γνώση, Αθήνα 1989· του ίδιου, *Προτάσεις για μια άλλη πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1992.

ντού» που περιλαμβάνεται, αφορά και το εσωτερικό του κόμματος αλλά, όπως δηλώνει, μπορεί να επεκτείνεται σε όλους τους τομείς της κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Ο Συνασπισμός συγκεντρώνει τον Ιούνιο του 1989 το 13,13% των ψήφων, ποσοστό μάλλον μικρότερο από τις προσδοκίες που είχε δημιουργήσει η μεγάλη υπέρβαση της συμπαράταξης των κομμάτων του αριστερού χώρου. Το βασικό του σύνθημα είναι: «*Ούτε ΠΑΣΟΚ ούτε Δεξιά, ήρθε η ώρα της Αριστεράς*». Ο Συνασπισμός επιχειρεί να εισπράξει τη δυσaréσκεια των προοδευτικών ψηφοφόρων που είχαν απογοητευτεί από το ύφος και το ήθος της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ και να σχηματίσει έναν τρίτο, ισχυρό πόλο που θα καθορίσει τις εξελίξεις. Την προοπτική αυτή προβάλλει μέσα από τα συνθήματα του: «*Τώρα Ήρθε η Ώρα της Αριστεράς*», «*Τώρα με τον Συνασπισμό*», «*Τώρα για τη Νίκη*», «*Ήρθε η ώρα της Αριστεράς*».

Ο Συνασπισμός θα αναδειχθεί ρυθμιστής της κατάστασης και θα συνεργαστεί με τη Νέα Δημοκρατία για τον σχηματισμό κυβέρνησης. Η συνεργασία αυτή, πέρα από τις όποιες αντιδράσεις προκάλεσε σε μεγάλη μερίδα των ψηφοφόρων του Συνασπισμού, αποτελεί μια συμφωνία ιστορικού χαρακτήρα καθώς αίρεται η διαχωριστική γραμμή μεταξύ των δύο χώρων. Αποδυναμώνεται έτσι το ιδεολογικό σχήμα Δεξιάς-Αντιδεξιάς το οποίο, προερχόμενο από τη δεκαετία του 1960, κυριάρχησε στην πολιτική και κοινωνική αντιπαράθεση από την πτώση της δικτατορίας και μέχρι το 1989.⁵⁴

Στις εκλογές του 1993, η Νέα Δημοκρατία –που τελικά θα συγκεντρώσει ποσοστό 39,29%– επιλέγει να αναπτύξει μέσα από τη συνθηματολογία της δύο κεντρικούς άξονες: την αναγκαιότητα διατήρησής της στην εξουσία και την αδυναμία του ΠΑΣΟΚ και του καταβεβλημένου από πλευράς υγείας Ανδρέα Παπανδρέου να χειριστούν τις σημαντικές προκλήσεις της εποχής. Τα συνθήματα που εξυπηρετούν τον πρώτο άξονα είναι: «*Οι Καιροί Είναι Δύσκολοι*», αλλά και «*Η Ελλάδα Δεν Γυρίζει Πίσω*», ένα σύνθημα που ουσιαστικά συνδέει το «κόμμα της Αλλαγής», το ΠΑΣΟΚ, με την οπισθοδρόμηση. Στην κατεύθυνση του δεύτερου άξονα κινούνται τα συνθήματα: «*Η Ελλάδα Χρειάζεται Σταθερά Χέρια*», «*Η Ελλάδα Χρειάζεται Ευθύνη και Δύναμη*» και, σε συνέχεια αυτού, «*Νέα Δημοκρατία: Υπεύθυνη Δύναμη*», με τα οποία υποδηλώνεται ότι η Ελλάδα χρειάζεται ισχυρό ηγέτη και ότι αυτός δεν είναι ο Α. Παπανδρέου.

54. Γ. Μοσχονάς, «Η Διαιρετική Τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990)», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994.

Το ΠΑΣΟΚ επιστρέφει το 1996 στην εξουσία με 46,88% γεγονός που μπορεί να θεωρηθεί ως συμβολικό τέλος της πιο δύσκολης και τραυματικής περιόδου της ιστορίας του και παράλληλα ως αποκατάσταση του ηγέτη του, του Α. Παπανδρέου. Η πράξη αυτή του εκλογικού σώματος ολοκληρώνει –ουσιαστικά και συμβολικά– τον κύκλο της κάθαρσης και ανοίγει τον δρόμο για μια περίοδο επαναοριοθέτησης της πολιτικής. Τα συνθήματα του ΠΑΣΟΚ επικεντρώνονται κυρίως σε στόχους τακτικής. Αφενός υποδεικνύεται η ανάγκη απομάκρυνσης της Νέας Δημοκρατίας του Κ. Μητσοτάκη: «*Επιτέλους Τέλος*», που σημαίνει τέλος της εποχής για την κυβέρνηση αλλά μεταφράζεται και σε ένα τέλος της περιόδου αμφισβήτησης, της περιόδου «τιμωρίας» του ΠΑΣΟΚ. Ακόμη: «*Διώχτε τον Εφιάλτη της Χαμένης Τετραετίας*», που σε πρώτο επίπεδο σχολιάζει τη διακυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας αλλά σε μια δεύτερη ανάγνωση προτρέπει στην απομάκρυνση του Κ. Μητσοτάκη από την πρωθυπουργία. Ο «εφιάλτης» αποτελεί ένα ισχυρό σημασιολογικό εύρημα με διττή λειτουργία: σε πρώτο επίπεδο παραλληλίζει την τριετία της κυβέρνησης της Ν.Δ. με ένα κακό όνειρο με ημερομηνία λήξης, από το οποίο, με τη συμβολή του ΠΑΣΟΚ, σύντομα θα βγει η χώρα. Είναι σαφές εδώ η έμμεση αναφορά στη θεωρία του «συντηρητικού διαλείμματος». Παράλληλα αυτή η διάσταση του συνθήματος απευθύνεται στο συναίσθημα του ψηφοφόρου και πιθανόν σε κάποιον βαθμό προσπαθεί να συνδέσει την αλλαγή διακυβέρνησης με την άρση των προσωπικών αδιεξόδων του. Σε δεύτερο επίπεδο, η χρήση της λέξης «εφιάλτης» παραπέμπει στην έννοια της προδοσίας και στον μυθικό Εφιάλτη με τον οποίο παραλληλίζει τον απερχόμενο πρωθυπουργό. Με τον τρόπο αυτό γίνεται σαφής υπόμνηση της «Αποστασίας» και του ρόλου του Κ. Μητσοτάκη στην πολιτική κρίση του 1965.

Ο στόχος της ανάδειξης της ετοιμότητας του ΠΑΣΟΚ να κυβερνήσει τη χώρα προβάλλεται μέσα από τρεις άξονες. Ο ένας ανατρέχει στα παραδοσιακά συμβολικά σχήματα: «*Ο Λαός Δεν Ξεχνά τι Σημαίνει Δεξιά*», «*Το ΠΑΣΟΚ Είναι Εδώ-Ο Λαός Είναι Εδώ*». Ο δεύτερος επικεντρώνεται γύρω από την προσπάθεια να προσδοθούν στην εικόνα του ΠΑΣΟΚ χαρακτηριστικά κόμματος εξουσίας: «*Δύναμη Ευθύνης και Προοπτικής*», «*Δύναμη-Συνέπεια-Προοπτική*». Ο τρίτος άξονας είναι ο σημαντικότερος, παρά το γεγονός ότι είναι ο λιγότερο τονισμένος: αποτελείται από συνθήματα που φέρουν το σπέρμα του καινούργιου, προϊδεάζουν για τον πολιτικό λόγο που θα ακολουθήσει όταν λήξει η ταραγμένη αυτή περίοδος: «*Και Πάλι ΠΑΣΟΚ, για την Ελπίδα, για τη Δημοκρατία, για την Αναγέννηση*», «*Ναι στην Ελπίδα, ναι στην Ελλάδα, ναι στην Αναγέννηση*», «*Για να Προλάβει η Χώρα το Τραίνο της Α-*

νάπτυξης και του Εκουγχερονισμού». Τα συνθήματα αυτά εισάγουν τον όρο «αναγέννηση», που όπως και εκείνος της «μεταρρύθμισης» που είχε προηγηθεί, έχει τον διαφορούμενο χαρακτήρα της εσωκομματικής και της πολιτικής αλλαγής. Παράλληλα, επανέρχονται οι αναφορές σε έννοιες όπως «μεταρρύθμιση» και «εκουγχερονισμός» που θα κυριαρχήσουν σύντομα στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ. Παρακολουθούμε έτσι τη σταδιακή μετάβαση από τη ριζοσπαστική αλλά πολυσήμαντη και αφηρημένη «Αλλαγή» του 1981 σε έννοιες όπως ο εκουγχερονισμός και η ανάπτυξη, με συγκεκριμένες και εστιασμένες πλέον, κυρίως τεχνοκρατικού τύπου, προτάσεις και συνδυάσεις. Τέλος, η χρήση της λέξης «ελπίδα» επιδιώκει τη δημιουργία συναισθηματικών ταυτίσεων του κοινού με το κόμμα.

ΦΑΣΗ ΤΕΤΑΡΤΗ: 1996-2004. Ο «ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ» ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Στις εκλογές του 1996 οι ηγέτες των δύο μεγάλων κομμάτων έχουν αντικατασταθεί από πρόσωπα που δεν συνδέονται άμεσα με το ταραγμένο πολιτικό παρελθόν των δεκαετιών του 1950 και 1960. Με δεδομένη και την υποχώρηση των προηγούμενων ιδεολογικών σχημάτων και ιδιαίτερα εκείνου της αντιπαράθεσης μεταξύ Δεξιάς και Αντιδεξιάς, ανοίγεται το πεδίο για μια ολική επαναοριοθέτηση του πολιτικού διαλόγου της χώρας που μοιάζει να έχει απεμπλακεί από το παρελθόν. Δημιουργούνται έτσι οι συνθήκες για να εκφραστεί το κοινωνικό αίτημα της εποχής. Παράλληλα, από τις αρχές της δεκαετίας, έχουν αρχίσει να ενσωματώνονται και στην ελληνική πολιτική κουλτούρα οι συνέπειες των μεγάλων διεθνών πολιτικών αλλαγών που προκλήθηκαν από την κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού και της συνεπακόλουθης συρρίκνωσης των ιδεολογικών μηχανισμών παραγωγής ταυτότητας. Η τηλεόραση έχει ήδη από το 1993 καταστεί καθοριστικός παράγοντας της πολιτικής επικοινωνίας, μια τάση που φθάνει στο αποκορύφωμά της στις εκλογές του 1996.⁵⁵ Το γεγονός αυτό κατά πολλούς αναπαρήγαγε και ενίσχυσε τον προϋπάρχοντα πολιτικό κυνισμό και την πολιτική αποξένωση.⁵⁶

55. Σ. Παπαθανασόπουλος, *Η Δύναμη της Τηλεόρασης*, ό.π., σ. 173-195.

56. Ν. Δεμερτζής - Π. Καφετζής, «Πολιτικός Κυνισμός Αλλοτριώση και ΜΜΕ: Η Περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας», και Δ. Χαλαμίπης, «Ανορθολογικά Περιεχόμενα ενός Τυπικά Ορθολογικού Συστήματος», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, ό.π., σ. 174-245 και 289-311 αντίστοιχα.

Οι παραπάνω εξελίξεις ακολουθούν την ευρύτερη ευρωπαϊκή τάση συγκρίκνωσης της πολιτικής σε μια διαχειριστικού τύπου αντιπαράθεση, καθώς όλα τα μεγάλα προβλήματα της εποχής μας παρουσιάζονται σαν να έχουν μία μόνον λύση.⁵⁷ Το φαινόμενο αυτό οδηγεί σε μια κατάσταση όπου οι ιδεολογικές και πολιτικές προτάσεις των κομμάτων εξουσίας «συγκλίνουν», η αντιπαλοτόπητά τους περιορίζεται σε μια «αντιπαράθεση αποχρώσεων», μετατρέποντας τα κόμματα αυτά από «προεχόντως ανταγωνιστικά σε προεχόντως συγκλιτικά».⁵⁸ Η εξέλιξη αυτή, ενώ συνδέεται σε πολλές περιπτώσεις με την αύξηση του πολιτικού κυνισμού και την αποστασιοποίηση των πολιτών από την πολιτική,⁵⁹ στην περίπτωση της Ελλάδας σηματοδοτεί και την απομάκρυνση από τα ιδεολογικά σχήματα και διλήμματα του παρελθόντος. Μετά το ουσιαστικό τέλος της μεταπολιτευτικής περιόδου, τίθενται νέες προτεραιότητες με κυριότερες εκείνες της οικονομικής ανάπτυξης, του εκουγχρονισμού του κράτους, του επαναπροσδιορισμού των εξωτερικών σχέσεων, σε άμεση σύνδεση με την ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας. Ουσιαστικά πρόκειται για μια νέα περίοδο όπου τα δύο κόμματα εξουσίας απευθύνονται πλέον λίγο-πολύ στα ίδια κοινωνικά στρώματα.

Το ΠΑΣΟΚ του Κ. Σημίτη είναι εκείνο που θα αρθρώσει σε πλήρη ανάπτυξη τη νέα αυτή πολιτική πρόταση κάτω από την ομπρέλα που «εκουγχρονισμού» και της «ισχυρής Ελλάδας».⁶⁰ Τα κεντρικά συνθήματα του κόμματος προβάλλουν αυτές τις έννοιες: «*Εκουγχρονισμός, Ανάπτυξη, Σταθερότητα*», «*Ισχυρή, Σύγχρονη Ελλάδα*», «*Ελλάδα Ισχυρή, Σύγχρονη, Δημιουργική*». Σύμφωνα με τον Κ. Σημίτη, το πρόγραμμά του ως υποψήφιος πρωθυπουργός «το περιέγραφε μία μόνο λέξη – εκουγχρονισμός».⁶¹ Παράλληλα προβάλλεται και τονίζεται η αλλαγή ηγεσίας και πολιτικών προσανατολισμών του κόμματος που βρισκόταν ήδη στην κυβέρνηση: «*Νέα Εποχή-Νέο ΠΑΣΟΚ*». Ο εκουγχρονισμός είναι μια έννοια ανοικτή και αρκετά πολυσήμαντη, αλλά στην πλήρη ανάπτυξή της αποτελεί μια αυστηρά αυτοπροσδιοριζόμενη πρόταση που εστίασε στον εκουγχρονισμό των διοικητικών μηχανισμών και των

57. Α.-Ι.Δ. Μεταξάς, *Συγκλιτικά Κόμματα και Αποσυγκλιτικές Αντιστάσεις*, Σάκκουλας, Αθήνα 1998, τόμ. 1, σ. 11.

58. Στο ίδιο, σ. 12-13.

59. A.J. Vidich, «American Democracy in the Late Twentieth Century: Political Rhetorics and the Mass Media», *ό.π.*, σ. 25.

60. Κ. Σημίτης, *Για μια Κοινωνία Ισχυρή για μια Ισχυρή Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 1995.

61. Κ. Σημίτης, *Πολιτική για μια Δημιουργική Ελλάδα: 1996-2004*, Πόλις, Αθήνα 2005, σ. 45.

διάφορων θεσμών, καθώς και στον εκουγχρονισμό της εθνικής οικονομίας. Κύριος στόχος που ενσάρκωσε συμβολικά το όλο εγχείρημα ήταν η ισότιμη ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ.⁶²

Στις εκλογές του 2000, με την ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ να είναι πλέον δεδομένη, τα πολιτικά συνθήματα του ΠΑΣΟΚ εκφράζουν σε μεγαλύτερη έκταση τα ίδια θέματα: «*Για μια Ισχυρή Ελλάδα*», «*Ανάπτυξη και Καλύτερη Ζωή για Όλους Μας*». Παράλληλα, κάποια συνθήματα επιδιώκουν να δημιουργήσουν την πεποίθηση ότι μεγάλο μέρος των στόχων έχουν ήδη επιτευχθεί: «*Όλοι Μαζί Δημιουργούμε τη Νέα Ελλάδα*» και «*Το Μέλλον Ξεκίνησε*», (το οποίο εμφανίζεται σε αφίσες με την ελληνική και την ευρωπαϊκή σημαία μαζί).

Η Νέα Δημοκρατία στις δύο αυτές εκλογικές αναμετρήσεις αντιπαράσσει συνθήματα που βρίσκονται κοντά στο ίδιο πνεύμα. Ειδικά με τα συνθήματά της στις εκλογές του 1996 γίνεται ορατή η σύγκλιση των δύο πολιτικών προτάσεων: «*Ωρα για Δουλειά*», «*Εργα και Υπεύθυνη Δουλειά*», «*Εκουγχρονισμός του Κράτους*», «*Σίγουρη Λύση*». Στις εκλογές του 2000, και με νέα ηγεσία, το κόμμα επιλέγει να ορίσει την ταυτότητά του μέσα από τον ετεροπροσδιορισμό, στοχεύοντας περισσότερο στη φυσική κόπωση που έχει επέλθει στο αντίπαλο στρατόπεδο λόγω της διακυβέρνησης. Τα συνθήματα που θέτει απέναντι στο ΠΑΣΟΚ είναι: «*Νέο Ξεκίνημα-Νέα Δημοκρατία*», «*Όλοι Μαζί για το Νέο Ξεκίνημα*», «*Υπάρχει Καλύτερη Ελλάδα και τη Θέλουμε*», «*Ξεκίνημα Ελπίδας*», «*Για μια Καλύτερη Ελλάδα*».

Το βασικό χαρακτηριστικό της εποχής, όπως προκύπτει και μέσα από τα πολιτικά συνθήματα, είναι η επικέντρωση της όλης πολιτικής δράσης γύρω από την ανάγκη, αφενός, εσωτερικού εκουγχρονισμού και, αφετέρου, της ισοχρωποίησης της διεθνούς θέσης της Ελλάδας. Γίνεται σαφές ότι ο οραματικός και συχνά αφηρημένος και αόριστος πολιτικός λόγος δεν έχει θέση στο καινούργιο σκηνικό που έχει διαμορφωθεί, καθώς έχει αντικατασταθεί από έναν συγκλίνοντα και για τα δύο κόμματα πολιτικό ορθολογισμό ο οποίος συχνά αγγίζει τα όρια του κυνισμού. Θα μπορούσε, μάλιστα, κάποιος να ισχυριστεί ότι, στον βαθμό που ο πολιτικός λόγος επιζητά να εκφράζει και να αντικατοπτρίζει τα κοινωνικά αιτήματα, είναι το κοινωνικό σώμα που πιθανόν να οδηγεί προς αυτή την κατεύθυνση, αναζητώντας συγκεκριμένες λύσεις σε συγκεκριμένα προβλήματα.

62. I. Nicolacopoulos, «Elections and Voters, 1974-2004: Old Cleavages and New Issues», *West European Politics*, τόμ. 28, τχ. 2, 2005, σ. 242-259.

Η τάση αυτή επικρατεί και στις τελευταίες βουλευτικές εκλογές του 2004, με κύριο εκφραστή της, αυτή τη φορά, τη Νέα Δημοκρατία: «*Δύναμη Εμπιστοσύνης*», «*Ανάπτυξη, Δημιουργία, Ίσες Ευκαιρίες*», «*Κυβέρνηση Όλων των Ελλήνων*», «*Επανάδρυση του Κράτους*». Παράλληλα, προβάλλονται συνθήματα που άμεσα ή έμμεσα στρέφονται ενάντια στο ΠΑΣΟΚ και στη διακυβέρνηση της χώρας από αυτό: «*Ο Τόπος Χρειάζεται Πολιτική Αλλαγή*», «*Βάζουμε Τέλος στην Αλαζονεία του Χθες*».

Το ΠΑΣΟΚ επιδεικνύοντας και πάλι έντονα αντανακλαστικά στην προσπάθεια διατήρησης της εξουσίας, οδηγείται σε εκλογές με νέο αρχηγό επιδιώκοντας με αυτόν τον τρόπο να ανατρέψει το εις βάρος του κλίμα. Στην προεκλογική εκστρατεία του κόμματος το 2004, τα «συνθήματα επιχειρημάτων» θα δώσουν τη θέση τους στα «συνθήματα εικόνας». ⁶³ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, εμφανίζεται ένας εναλλακτικός πολιτικός λόγος, εκφραζόμενος από τον νέο ηγέτη του ΠΑΣΟΚ, τον Γ. Παπανδρέου. Στην προσπάθεια να ξεπεραστεί η φυσική κόπωση της μακρόχρονης παραμονής του κόμματος στην εξουσία, η προηγούμενη πολιτική πρόταση του εκουγχρονισμού και της ισχυρής Ελλάδας τίθεται στο περιθώριο ως παρωχημένη. Έτσι ο προεκλογικός λόγος δεν έρχεται ως συνέχεια του προηγούμενου πολιτικού λόγου και έργου και η προβολή των επιτευγμάτων της απερχόμενης κυβέρνησης δεν περιλαμβάνεται στις προτεραιότητές του. ⁶⁴

Η επικοινωνία του κόμματος κινήθηκε σε δύο βασικούς άξονες: πρώτον, επιχειρήθηκε να δοθεί προς τα έξω η εικόνα ότι η αλλαγή ηγεσίας ήταν ένα πολυσήμαντο γεγονός που, πέρα από την απομάκρυνση των φθαρμένων προσώπων, σηματοδοτούσε δομικές αλλαγές μέσα στο κόμμα και κυρίως έναν ριζικό επαναπροσδιορισμό πολιτικών προτεραιοτήτων. Χρονικά προηγήθηκαν, στην αρχή της προεκλογικής περιόδου, τα συνθήματα που παρουσιάζουν τις εσωτερικές αλλαγές, συχνά ασκώντας κριτική στο προηγούμενο εσωκομματικό καθεστώς: «*Ανατροπή*», «*Νέο Υφος-Νέο Ήθος*», «*Τολμάμε, Αλλάζουμε, Προχωράμε*» και το ανεπίσημο, «*Γιώργο Προχώρα, Άλλαξε τα Όλα*». Στη συνέχεια, το ΠΑΣΟΚ επιχειρεί να εκφέρει έναν εναλλακτικό πολιτικό λόγο, μέσα από τον οποίο επιδιώκει να προβάλει τα συστατικά στοιχεία του νέου του πολιτικού προσανατολισμού. Στο ίδιο πλαίσιο και για να τονιστεί η αλλαγή εποχής για το ΠΑΣΟΚ εμφανίζονται στις αφίσες και στα φυλλάδια του κόμματος παραλλαγές στο σχήμα και στο χρώμα του ανατέλλοντος

63. M. Kern, *30-Second Politics: Political Advertising in the Eighties*, Praeger, Νέα Υόρκη 1989, σ. 480.

64. Κ. Σημίτης, *Πολιτική για μια Δημιουργική Ελλάδα: 1996-2004*, ό.π., σ. 606.

ήλιου, του συμβόλου του κόμματος. Σύμφωνα με τον Κ. Σημίτη, επιχειρήθηκε να προβληθεί ένα «ειδυλλιακό νέο ξεκίνημα».⁶⁵ Επιστρατεύεται νέο ύφος στην επικοινωνία και επιχειρείται μια διαφοροποίηση ήπιων τόνων με «αισθητική ευαισθησία» που, σύμφωνα με τη Wei, συμβάλλει στο να προβληθεί μια εικόνα «πολιτικού πολιτισμού».⁶⁶ Το γεγονός του περιορισμένου χρονικού διαστήματος που είχε στη διάθεσή της η νέα ηγεσία είναι πιθανό να αποτελεί μία από τις αιτίες για το ότι η έκφραση αυτή συρρικνώθηκε σε μια προβολή μεμονωμένων προτάσεων και εννοιών και στην τελική αδυναμία άρθρωσης μιας συνολικής και ολοκληρωμένης πρότασης. Τα συνθήματα που αφορούσαν αυτή τη διαδικασία ήταν μεταξύ άλλων: «*Συμμετοχή-Συμμετοχική Δημοκρατία*», «*Πρόσδος Σημαίνει Συμμετοχή*», «*Μέτρο των Δεσμεύσεων μας ο Άνθρωπος*», «*Μαζί στη Νέα Εποχή*», «*Μεγάλη Δημοκρατική Παράταξη*», «*Τεχνολογική Εκτίναξη*», «*Για την Ελλάδα που Θέλουμε*», «*Για μια Ωραία Ελλάδα*», «*Ενώνουμε τους Έλληνες Αλλάζουμε την Ελλάδα*». Στα συνθήματα αυτά παρατηρείται μια μετάβαση από την περίοδο της Ανάγκης –του εκουγχρονισμού και της ισχυροποίησης της Ελλάδας–, στην εποχή της Επιθυμίας, της «*Ελλάδας που Θέλουμε*», της «*Ωραίας Ελλάδας*». Ουσιαστικά, πρόκειται για την εισαγωγή ενός καινούργιου στοιχείου στην ελληνική πολιτική, το οποίο πιθανόν βασίζεται στην πεποίθηση ότι μεγάλο μέρος του πληθυσμού αντιλαμβάνεται πλέον ως παγιωμένο τον «εκουγχρονισμό» της «*Ισχυρής Ελλάδας*». Προτείνεται έτσι ένας νέος συλλογικός στόχος στην ελληνική κοινωνία ο οποίος, μετά την είσοδο στην ΟΝΕ, μοιάζει να αναζητά προσανατολισμό.⁶⁷

Τέλος, καθώς κλιμακώνεται η εκλογική αντιπαράθεση και συνεχίζονται οι αρνητικές για το ΠΑΣΟΚ δημοσκοπήσεις, η επικοινωνιακή τακτική μεταβάλλεται· επιστρατεύονται για άλλη μια φορά παλαιότερα ιδεολογικά σχήματα όπως το «*ΠΑΣΟΚ Αλλαγή με Σιγουριά*», ενώ στην περιοδεία του ο Γ. Παπανδρέου επισημαίνει τους κινδύνους της «επανάδρυσής του κράτους της Δεξιάς».

65. Στο ίδιο.

66. J.M. Wei, «An analysis of the metaphorical usage of campaign slogans in the 1996 presidential campaign in Taiwan», *ό.π.*, σ. 110.

67. C. Lyrintzis, «The Changing Party System: Stable Democracy, Contested Modernisation», *West European Politics*, τόμ. 28, τχ. 2, 2005, σ. 242-259.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα πολιτικά συνθήματα εξετάστηκαν για να διαπιστωθεί σε ποιον βαθμό δύνανται –και στην περίπτωση της Ελλάδας– να μεταφέρουν «σημαντικές πληροφορίες [...] για την ιδεολογία και την κουλτούρα της κοινωνίας που τα παρήγαγε». ⁶⁸ Μέσα από την ανάλυση των προεκλογικών συνθημάτων παρακολουθήσαμε τις διάφορες φάσεις εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας.

Στην πρώτη περίοδο, μετά την πτώση της δικτατορίας, το κυρίαρχο κοινωνικό αίτημα ήταν η κάλυψη της ανασφάλειας, με τα συνθήματα της Νέας Δημοκρατίας να εστιάζουν ακριβώς σε αυτή την κατεύθυνση. Το νέο πολιτεύμα θα παγιωθεί και, μετά το δημοψήφισμα και τη δεύτερη εκλογική αναμέτρηση του 1977, γίνεται ορατό ότι η χώρα έχει εισέλθει σε μια πρωτοφανή για τα ελληνικά δεδομένα περίοδο πολιτειακής ομαλότητας. ⁶⁹ Από το σημείο αυτό και μετά η πολιτική δράση των κομμάτων εμφανίζεται να πραγματεύεται το μέλλον και συνεπώς την εξέλιξη, τη μεταβολή, την αλλαγή. Παρατηρούμε ότι στα πολιτικά συνθήματα των κομμάτων κυριαρχούν η έννοια της αλλαγής και διάφορες παραλλαγές της.

Η δεύτερη περίοδος σηματοδοτείται από την πρόταση του ΠΑΣΟΚ για απομάκρυνση της «Δεξιάς» από την εξουσία, κοινωνικό αίτημα που περιγράφεται από τον Α. Παπανδρέου με την έννοια της πολιτικής και κοινωνικής «Αλλαγής» και εκφράζει τους πόθους της πλειοψηφίας του εκλογικού σώματος. Είναι ενδιαφέρον ότι και σε άλλες χώρες της Ευρώπης εμφανίζονται την ίδια περίοδο συνθήματα σχετιζόμενα με την «Αλλαγή», όπως στην Ισπανία το «*Cambio*» του PSOE, και στη Γαλλία, το «*Changer la Vie*» του σοσιαλιστικού κόμματος. ⁷⁰

Στην τρίτη περίοδο τα κοινωνικά στρώματα που οδήγησαν το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, προδοκώντας μια εκ βάθρων αλλαγή της ελληνικής κοινωνίας, έχουν σε μεγάλο βαθμό απογοητευθεί. Ως έκφραση αυτού του κοινωνικού αιτήματος προβάλλεται από τα αντίπαλα κόμματα και κυρίως από τη

68. X. Lu, «An Ideological/cultural analysis of political slogans in Communist China», *ό.π.*, σ. 499.

69. Α. Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», *ό.π.*

70. Ο Ch. Lyrintzis («PASOK in Power: the loss of the third road to socialism», *ό.π.*) αναζητά την πατρότητα του συνθήματος της Αλλαγής και προβληματίζεται από τη χρονική εγγύτητα της εμφάνισής του στις τρεις χώρες: Γαλλία, Ισπανία και Ελλάδα. Παρόλα αυτά, όπως προαναφέρεται, είναι δεδομένη η αναφορά του Α. Παπανδρέου στη «Μεγάλη Αλλαγή» ήδη από τις 9 Φεβρουαρίου 1967, σε ομιλία του στο Ξενοδοχείο Hilton.

Νέα Δημοκρατία η «Κάθαρση», η τιμωρία, ως ένα μέσο για μια «Καλύτερη / Νέα Ελλάδα», «Για να Πάει η Ελλάδα Μπροστά». Εδώ η αλλαγή, η εξέλιξη, γίνεται πρόταση της Νέας Δημοκρατίας, αλλά πλέον παύει να έχει ιδεολογικό και ανατρεπτικό χαρακτήρα, καθώς περιορίζεται στην έννοια της μετάβασης σε ένα επόμενο στάδιο, αλλά και στην «απαλλαγή» από την προηγούμενη πολιτική εξουσία. Παράλληλα, η «κάθαρση» επιχειρείται μέσα από την ποινική δίωξη της ηγεσίας του ΠΑΣΟΚ, αλλά η μεταφορική, συμβολική διάσταση του αιτήματος αυτού, που είναι και η σημαντικότερη, πραγματοποιείται με την πολιτική καταδίκη του ΠΑΣΟΚ.

Η νέα κοινωνική και πολιτική επιταγή, που ουσιαστικά προσδιορίζει την τέταρτη και τελευταία περίοδο, έχει αρχίσει να διαφαίνεται από το 1989, μέσα από κάποια δευτερεύοντα συνθήματα που εμφανίζονται στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ. Θα μεσολαβήσουν αρκετά χρόνια μέχρι να επικρατήσει η τάση αυτή στο εσωτερικό του κόμματος. Το 1996 το ΠΑΣΟΚ επικρατεί με βασικούς άξονες της πολιτικής του ταυτότητας, όπως συνοψίζεται μέσα από τα προεκλογικά του συνθήματα, τον «εκουγχρονισμό» του κράτους, την «ανάπτυξη» της οικονομίας, τη δημιουργία μιας «ισχυρής Ελλάδας». Τα αιτήματα αυτά θα καταστούν κυρίαρχα στον πολιτικό λόγο και των δύο κομμάτων εξουσίας, καθώς έχουν αρχίσει να αντιπροσωπεύουν τις προσδοκίες μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας, παραμένοντας επίκαιρα μέχρι σήμερα.⁷¹ Στις εκλογές του 2000, η ραγδαία βελτίωση και σταθεροποίηση των δημοσιονομικών δεικτών της χώρας και η διαφανόμενη ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ επιτρέπουν στο κυβερνών ΠΑΣΟΚ να επιχειρήσει, μέσα από τον προεκλογικό του λόγο, μια προκαταβολική κεφαλαιοποίηση της επιτυχίας. Αυτό εκφράζεται και μέσα από το σύνθημα: «Το Μέλλον Ξεκίνησε». Είναι η πρώτη φορά που ένα κόμμα στην εξεταζόμενη περίοδο χρησιμοποιεί τόσο ξεκάθαρα ως κεντρικό άξονα της προεκλογικής του εκστρατείας τον ισχυρισμό ότι έκανε πράξη την «Αλλαγή» που είχε υποσχεθεί, στη συγκεκριμένη περίπτωση, τον «εκουγχρονισμό» της χώρας.

Σταδιακά, και μέχρι τις εκλογές του 2004, τείνει να παγιωθεί σε μερίδα του ελληνικού λαού η πεποίθηση ότι ο στόχος της «Ισχυρής Ελλάδας», έχει πλέον επιτευχθεί και άρα είναι παρωχημένος. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την πιστοποιημένη κόπωση της εξουσίας, οδηγεί τη νέα ηγεσία του ΠΑΣΟΚ στην αναζήτηση νέων στόχων.⁷² Αναζητά τον επόμενο στόχο, επιχει-

71. K. Featherstone, «Introduction: "Modernisation" and the structural Constraints of Greek Politics», *West European Politics*, τόμ. 28, τχ. 2, 2005.

72. Κ. Σημίτης, *Πολιτική για μια Δημιουργική Ελλάδα: 1996-2004*, ό.π.

ρώντας τη μετάβαση από την εποχή της ανάγκης της *«Ισχυρής Ελλάδας»*, στην εποχή της επιθυμίας, στην *«Ελλάδα που Θέλουμε»*.

Τις εκλογές κέρδισε το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας το οποίο, πέρα από τις κατηγορίες για αλαζονική διακυβέρνηση από το ΠΑΣΟΚ, αμφισβήτησε την επίτευξη της ισχυρής, ανεπτυγμένης και εκσυγχρονισμένης Ελλάδας και ευαγγελίστηκε την *«Επανάδρωση του Κράτους»*, προβάλλοντας όμως παράλληλα το σύνθημα *«Ο Τόπος Χρειάζεται Πολιτική Αλλαγή»*. Η προτεινόμενη αλλαγή, στην περίπτωση αυτή, εστιάζεται κυρίως στην αλλαγή προσώπων και επιβεβαιώνει για άλλη μια φορά την τάση σύγκλισης των πολιτικών θέσεων των δύο μεγάλων κομμάτων αλλά και το γεγονός ότι ΠΑΣΟΚ και Νέα Δημοκρατία απευθύνονται πλέον στα ίδια κοινωνικά στρώματα.

Ένα πρώτο γενικό συμπέρασμα που προκύπτει για την ελληνική κοινωνία είναι ότι στην πορεία του χρόνου τα κοινωνικά αιτήματα, στον βαθμό που μπορεί να αντανακλώνται μέσα από τα προεκλογικά συνθήματα που εξετάστηκαν, τείνουν να απομακρύνονται από το αόριστο και το γενικό και παράλληλα παύουν να θέτουν ζητήματα συνολικού επαναπροσδιορισμού των κοινωνικών δομών. Διαπιστώνουμε ότι σταδιακά τα κοινωνικά αιτήματα αρχίζουν να εστιάζονται σε συγκεκριμένες προτάσεις και θέσεις που αφορούν επιμέρους τομείς της κοινωνίας. Η εξέλιξη αυτή επιβεβαιώνεται από την παρατήρηση των δύο εννοιών-συνθημάτων, της *«Αλλαγής»* και του *«Εκσυγχρονισμού»*, που σε μεγάλο βαθμό κυριάρχησαν στο εξεταζόμενο διάστημα και χαρακτήρισαν τις περιόδους που χρησιμοποιήθηκαν.

Παρατηρούμε ότι το 1981, το κοινωνικό αίτημα εκφράστηκε μέσω της *«Αλλαγής»*, ένα σύνθημα που ήταν μεν ανατρεπτικό, αλλά «περισσότερο αρνητικό παρά θετικό και πάντως αόριστο, ασαφές και ελαστικό».⁷³ Επισημαίνεται επίσης ότι η *«Αλλαγή»* ήταν στη βάση της μια ετεροπροσδιοριζόμενη πρόταση, στηριγμένη στην εκ βάθρων αντίθεση με το παρελθόν. Στον αντίποδα, από το 1996 και μετά, επικρατεί η έννοια του *«εκσυγχρονισμού»*, μια αυτοπροσδιοριζόμενη θέση, που με μια σειρά από συμπληρωματικά μηνύματα αναλύεται και ερμηνεύεται ως μια πλήρης και συγκεκριμένη πρόταση αναδιοργάνωσης σχεδόν όλων των τομέων της ελληνικής κοινωνίας.

Το φαινόμενο της συγκεκριμενοποίησης του κοινωνικού αιτήματος που διαπιστώθηκε παρουσιάζει μεγάλη –χρονική τουλάχιστον– συσχέτιση με την τάση σύγκλισης μεταξύ των προγραμματικών θέσεων των δύο κομμάτων ε-

73. Α. Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», *ό.π.*, σ. 39.

ξουσίας. Μια τάση που επιβεβαιώθηκε με την παρακολούθηση των προεκλογικών συνθημάτων, καθώς παρατηρούμε σταδιακά την αντιπαλότητα των δύο κομμάτων να περιορίζεται, όπως υποστηρίζει ο Α.-Ι.Δ. Μεταξάς, «παρά τις όποιες προσπάθειες ρητορικής συγκάλυψης, σε αντιπαράθεση αποχρώσεων».⁷⁴

Σε κάποιες περιπτώσεις, τα συνθήματα πέρα από το να εκφράζουν το περιβάλλον που τα ανέδειξε, κατορθώνουν να επιδρούν καταλυτικά σε αυτό και να επηρεάζουν την κοινωνία και την ιδεολογία.⁷⁵ Χαρακτηριστικότερο τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το σύνθημα της «Αλλαγής», που σχηματοποίησε τους πόθους και τις ανάγκες μιας εποχής και οδήγησε σε μια συγκεκριμένη τυποποίηση της πολιτικής αντιπαράθεσης, από το 1981 μέχρι και το 1989 και αργότερα εκείνο του «εκουγχρονισμού» που, από το 1996, έθεσε νέους στόχους και κατευθύνσεις στην ελληνική κοινωνία.

Μέσα από τα συνθήματα συχνά γίνεται αντιληπτή η εμφάνιση του νέου πολιτικού λόγου που αποτελεί προάγγελο μιας καινούργιας πολιτικής πρότασης. Στην περίπτωση αυτή, η εμφάνιση του καινούργιου χαρακτηρίζεται από έναν «ανιχνευτικό διαταγμό».⁷⁶ Σημαντικότερο τέτοιο παράδειγμα είναι τα συνθήματα που αφορούσαν τον εκουγχρονισμό των δομών του κράτους και την ισχυροποίηση της ελληνικής οικονομίας, που πρωτοεμφανίζονται στον ηγετικό πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ από το 1989, για να επικρατήσουν και να αναδειχθούν σε πρώτη προτεραιότητα της κυβερνητικής πρότασης Σημίτη, το 1996.

Κύριος στόχος της μελλοντικής έρευνας αναδεικνύεται η εξέταση της σχέσης μεταξύ της σύγκλισης του συνθηματικού λόγου των κομμάτων εξουσίας και της σταδιακής συγκεκριμενοποίησης του κοινωνικού αιτήματος, με την τάση της κοινωνίας να οδεύει προς μία κοινωνική ισορροπία.

Ακόμα η παρούσα έρευνα καθιστά σαφές ότι θα ήταν ιδιαίτερα διαφωτισική η κατ' αντιπαράβολή εξέταση των συνθημάτων με τους ηγέτες των πολιτικών κομμάτων.⁷⁷ Άλλωστε, η σύνδεση των συνθημάτων με τους ηγέτες

74. Α.-Ι.Δ. Μεταξάς, *Συγκλιτικά Κόμματα και Αποσυγκλιτικές Αντιστάσεις*, ό.π., σ. 13.

75. X. Lu, «An Ideological/cultural analysis of political slogans in Communist China», ό.π., σ. 499.

76. Α.-Ι.Δ. Μεταξάς, *Προεισαγωγικά για τον Πολιτικό Λόγο*, ό.π., σ. 193.

77. Στην περίπτωση της Ελλάδας, ο δεσποτικός και εσωστρεφής Κ. Καραμανλής προβάλλει ως εκείνος που μπορεί να συγκεντρώσει την ισχύ που απαιτείται για να αντιπαρατεθεί με τα «τανκς». Ο χαρισματικός Α. Παπανδρέου αναλαμβάνει να πραγματοποιήσει το λαϊκό όραμα και να οδηγήσει τη χώρα στην «Αλλαγή». Ο Κ. Μπιστοτάκης, ένας ηγέτης με αμφιλεγόμενο παρελθόν που συμβολικά είναι αντίπαλος του Α. Παπανδρέου αλλά και του πολιτικού και φυσικού του γεννιότορα, επιλέγεται για να τον τιμωρήσει και να φέρει την «Κάθαρον». Ο Κ. Σημί-

των κομμάτων είναι μια πρακτική με μακρά παράδοση στον χώρο της πολιτικής καθώς έχει από καιρό παρατηρηθεί ότι αυξάνει την επικοινωνιακή αποτελεσματικότητα και των δύο.⁷⁸

Τέλος, ενδιαφέρον θα παρουσίαζε μια μελέτη που θα εστίαζε σε αυτά που δεν λέγονται, σε αυτά που δεν αναφέρονται στα συνθήματα και όχι στα συνθήματα που τελικά παράχθηκαν, καθώς μηνύματα αποτελούν και εκείνα που λέγονται αλλά και εκείνα που δεν λέγονται.⁷⁹ Μηνύματα τα οποία μπορεί να έχουν μεγάλη σημασία, καθώς δύνανται να δρουν καθοριστικά στην ιεράρχηση των προτεραιοτήτων και τελικά «στη συγκρότηση και κατεύθυνση της πολιτικής κουλτούρας».⁸⁰

της, ένας μεθοδικός οικονομολόγος και ακαδημαϊκός δάσκαλος, εκφράζει την απομάκρυνση από τις ιδεολογίες και τις συναισθηματικές αναφορές στο παρελθόν και υπόσχεται τον συστηματικό εκσυγχρονισμό των κοινωνικών δομών και την οικονομική ανάπτυξη της χώρας βάσει συγκεκριμένου σχεδίου. Βλ. και τη σχετική μελέτη του J. Amodia, «Personalities and Slogans: The Spanish Election of October 1989», *ό.π.*, για αντίστοιχη κατ' αντιπαραβολή εξέταση των συνθημάτων με τους ηγέτες των κομμάτων στην Ισπανία.

78. C. Hernandez, «Apuntes en Torno a la Psicología del Lema», *Revista de Ciencias Sociales*, τόμ. 8, τχ. 1, MAR, 1964, σ. 15-25.

79. Κ. Ναυρίδης, *Ψυχολογία των Ομάδων*, Παπαζήσης, Αθήνα 2005.

80. Μ. Σπουρδαλάκης, *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, Εξάντας, Αθήνα 1990, σ. 128.

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

Πηγή: <http://www.carglecartoons.com>.

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ.
ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΛΙΟ ΣΤΟ ΝΕΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ;

*Νίκος Μουζέλης**

Το άρθρο του Γιάννη Βούλγαρη «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;»¹ συνιστά σημαντική συμβολή στην πολιτική κοινωνιολογία της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Η κριτική που ασκεί στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, σε ό,τι αφορά το κράτος και την κοινωνία των πολιτών, βασιζέται σε βαθιά γνώση των σχετικών θεμάτων. Είμαι σίγουρος πως θα οδηγήσει σε έναν σημαντικό διάλογο στον χώρο των πολιτικών επιστημών.

Από την άλλη μεριά, όμως, σε μια προσπάθεια υπέρβασης της συμβατικής πολιτικής ανάλυσης, ο συγγραφέας υπεραπλουστεύει τα πράγματα –σε βαθμό που μερικά από τα συμπεράσματά του είναι προβληματικά.

Η βασική θέση του Βούλγαρη είναι πως το δίπολο «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών» –δίπολο επάνω στο οποίο στηρίζονται οι περισσότερες αναλύσεις του ελληνικού πολιτικού συστήματος– είναι ξεπερασμένο. Τονίζει στο άρθρο του πως μια έννοια όπως η κοινωνία πολιτών μπορεί να ορισθεί μόνο «στο πλαίσιο του θεωρητικού λόγου εντός του οποίου χρησιμοποιείται και της στρατηγικής δράσης την οποία καλείται να υπηρετήσει».² Συμφωνώ απόλυτα. Μόνον που ο συγγραφέας δεν λαμβάνει υπόψη του αυτή τη διαπίστωση όταν κρίνει έννοιες που συνδέονται με το δίπολο «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών». Το επιχείρημα που θα αναπτύξω είναι πως, για να εξετάσουμε το παραπάνω δίπολο, πρέπει να το εντάξουμε στον συγκεκριμένο προβληματισμό βάσει του οποίου αναπτύχθηκαν οι έννοιες της υπερτροφικότητας και της ατροφικότητας. Αυτός ο προ-

* Ο Νίκος Μουζέλης είναι Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο London School of Economics.

1. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, 2006, σ. 5-33.

2. Στο ίδιο, σ. 18.

βληματισμός αναφέρεται σε μια μακρο-ιστορική συγκριτική ανάλυση της ελληνικής αναπτυξιακής τροχιάς σε σχέση με εκείνη των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών που ξεκίνησαν την εκβιομηχάνισή τους πολύ νωρίτερα.

Βέβαια, πολλές από τις μελέτες που βασίζονταν σε μια νεο-μαρξιστική πολιτική οικονομία είχαν διάφορες αδυναμίες. Μία εξ αυτών ήταν πως η σύγκριση «ελληνική ημιπεριφέρεια-καπιταλιστικό κέντρο» γινόταν κατά έναν ι-δεοτυπικό, αφηρημένο τρόπο. Οι μακρο-συγκρίσεις δεν στηρίζονταν ούτε σε συστηματική ιστορικο-εμπειρική έρευνα ούτε ήταν απαλλαγμένες από τυποποιημένες φόρμουλες όπως η «ανάπτυξη της υπανάπτυξης», ο «δύσμορφος καπιταλισμός» κ.λπ.

Για να ασκήσει όμως κανείς σωστή κριτική αυτών των θεωριών σε ό,τι αφορά το κράτος και την κοινωνία πολιτών, δεν είναι δυνατόν να περιοριστεί σε μια ελληνοκεντρική προσέγγιση, όπως αυτή του Βούλγαρη. Πιο συγκεκριμένα, δεν είναι δυνατόν να αξιολογήσει κανείς αν το κράτος είναι υπερτροφικό ή όχι, αν η κοινωνία πολιτών είναι αδύναμη ή ισχυρή, εκτός ενός θεωρητικού πλαισίου μακρο-ιστορικής σύγκρισης. Η αποτελεσματική κριτική των νεο-μαρξιστικών αναλύσεων στην Ελλάδα και σε άλλες ημι-περιφερειακές κοινωνίες προϋποθέτει να λάβει κανείς υπόψη του συστηματικές διαφορές μεταξύ της πρώιμης και της ύστερης ανάπτυξης. Τέτοιου είδους σοβαρές αναλύσεις υπάρχουν στην ιστορική μακροκοινωνιολογία, παρότι δεν είναι πια της μόδας. Σε ό,τι αφορά τη χώρα μας, το σχετικό υλικό είναι φτωχό σε αντίθεση με άλλες χώρες για τις οποίες η βιβλιογραφία είναι πιο πλούσια.

Αν λάβουμε υπόψη μας τα παραπάνω, το δίπολο «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών» δεν είναι τόσο ξεπερασμένο όσο υποστηρίζει ο Βούλγαρης. Πιο συγκεκριμένα:

1. Η ΚΡΑΤΙΚΗ «ΥΠΕΡΤΡΟΦΙΑ»

Ο Βούλγαρης αμφισβητεί, τουλάχιστον εν μέρει, την έννοια της υπερβολικής διόγκωσης της δημόσιας διοίκησης στον 19ο αιώνα. Στηριζόμενος, για παράδειγμα, σε μια μελέτη του Κ. Κωστή, υποστηρίζει πως «κάθε νέο κράτος, όπως ήταν τότε το ελληνικό, έχει ένα “κόστος εγκατάστασης” και αυτό λειτουργεί ως έκτακτη και αιτιακή σχέση διόγκωσης».³

Αλλά, κατά τη γνώμη μου, δεν είναι τόσο το «κόστος εγκατάστασης» που

3. Στο ίδιο, σ. 28.

μπορεί να εξηγήσει τον κρατικό γιγαντισμό. Είναι μάλλον η εμπορικοποίηση της γεωργίας και η ραγδαία αστικοποίηση σε ένα πλαίσιο όπου η καπιταλιστική βιομηχανία ήταν εξαιρετικά καχεκτική. Σε αυτό το πλαίσιο, η διόγκωση της κρατικής μηχανής ήταν ο μόνος τρόπος απασχόλησης του κόσμου που συνέρρεε στα αστικά κέντρα: «Στην Ελλάδα, κατά τη δεκαετία του 1870 η αναλογία δημοσίων υπαλλήλων σε κάθε 10.000 πληθυσμού ήταν σχεδόν επαπλάσια σε σύγκριση με το Ηνωμένο Βασίλειο».⁴ Την ίδια βέβαια κρατική διόγκωση βλέπουμε σχεδόν σε όλες τις κοινωνίες της ύστερης ανάπτυξης. Και τη βλέπουμε να εντείνεται μέχρι σήμερα, αφού κάθε κυβέρνηση, για να εξασφαλίσει ψήφους, προσλαμβάνει υπαλλήλους ανεξάρτητα από τις ανάγκες της δημόσιας διοίκησης.

2. ΟΙ ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΕΣΠΟΤΙΚΕΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Στο τελευταίο μέρος του άρθρου του, ο Βούλγαρης προσπαθεί να ασκήσει κριτική σε ένα άλλο «στερεότυπο» του παλαιού παραδείγματος: στη διαπίστωση πως το κράτος είναι υπερτροφικό και συγχρόνως υπερβολικά αδύναμο. Έτσι, κατά τον συγγραφέα, το ελληνικό κράτος έχει μεν «περιορισμένη ικανότητα συντονισμού της κοινωνίας» αλλά, και συγχρόνως, έχει τη «δεσποτική ικανότητα» (δεσποτική όχι με την έννοια της αντιδημοκρατικής) να κατευθύνει τη χώρα αποτελεσματικά σε «κρίσιμες συγκυρίες».⁵

Ο διαχωρισμός όμως μεταξύ της συντονιστικής και δεσποτικής ικανότητας είναι προβληματικός. Πρώτον, πολύ συχνά η συντονιστική ανικανότητα συνδέεται με τη δεσποτική ανικανότητα. Για παράδειγμα, το φιάσκο του ελληνο-τουρκικού πολέμου στα τέλη του 19ου αιώνα οφείλονταν σε συντονιστική ή σε δεσποτική ανικανότητα; Προφανώς είχε σχέση και στις δύο διαστάσεις της κρατικής αδυναμίας. Δεύτερον, πώς μπορεί να αξιολογήσει ποιοτικά ή ποσοτικά τον βαθμό της κρατικής δεσποτικής ικανότητας; Προφανώς στις επιτυχίες (π.χ. ο ελληνο-αλβανικός πόλεμος) θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει παταγώδεις αποτυχίες, όπως τη Μικρασιατική Καταστροφή. Και, τρίτον, από μια συγκριτική σκοπιά, στη βάση της σχετικής βιβλιογραφίας γύρω από τη συγκρότηση και ανάπτυξη του κράτους σε χώρες ύστερης

4. Νίκος Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημπεριφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 42.

5. Γιάννης Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση», *ό.π.*, σ. 33.

ανάπτυξης, φαίνεται ξεκάθαρα πως το κράτος στην ημιπεριφέρεια, σε σχέση με το κράτος στο κέντρο, είναι εξαιρετικά αδύναμο και στη συντονιστική και στη δεσποτική του διάσταση. Και αυτό οφείλεται στον τρόπο αλλά και στο timing της εκβιομηχάνισης των πρώτων.⁶

3. Η ΑΤΡΟΦΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ

Α. Ο Βούλγαρης μας δίνει τέσσερις ορισμούς της κοινωνίας πολιτών: του Άνταμ Σμιθ, του Τοκβίλ, του Χέγκελ και του Γκράμσι. Δεν αναφέρεται όμως στον ορισμό που κυριαρχεί σήμερα στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, και στη χώρα μας και στο εξωτερικό. Ο ορισμός αυτός εννοιολογεί την κοινωνία πολιτών σαν έναν τρίτο χώρο μεταξύ κράτους και αγοράς. Ως χώρος που δεν λειτουργεί ούτε στη βάση της κομματικοκρατικής λογικής ούτε σε εκείνη της αγοράς. Έτσι μπορεί να λειτουργήσει σαν αντίβαρο στον κομματικοκρατικό σύστημα αλλά και σαν αντίβαρο στις δυσλειτουργίες της αγοράς.⁷

Αφού ο παραπάνω ορισμός είναι τόσο κεντρικός στη σχετική βιβλιογραφία, γιατί δεν αναφέρεται από τον Βούλγαρη; Νομίζω για δύο λόγους: πρώτον, ο συγγραφέας υποστηρίζει πως οι κοινωνικές επιστήμες στη χώρα μας ακολουθούν την τοκβιλιανή παράδοση. Επικεντρώνουν την προσοχή τους στη σχέση «κοινωνία πολιτών-κράτος» και όχι στη σχέση «κοινωνία πολιτών-αγορά». Εναντίον αυτής της μονομερούς προσέγγισης, ο Βούλγαρης υποστηρίζει πως η κοινωνία πολιτών «δεν μπορεί να εννοιολογηθεί και να αναλυθεί έξω από τις σχέσεις με το κράτος και την αγορά».⁸ Αυτή η διαπίστωση, όμως, ανοίγει ήδη ανοικτές πόρτες –αφού ο ορισμός του τρίτου χώρου μας οδηγεί αναγκαστικά στο να εξετάσουμε τις σχέσεις της κοινωνίας πολιτών και με το κράτος και με την οικονομία.

Ο δεύτερος λόγος για τη μη αναφορά του συγγραφέα στην κοινωνία πολιτών ως τρίτου χώρου έχει να κάνει με την προσπάθειά του να δώσει μεγάλη έμφαση στις «κακές», σκοτεινές πλευρές της κοινωνίας των πολιτών,

6. Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημιπεριφέρεια*, ό.π., σ. 29-134.

7. Βλ. Νίκος Μουζέλης, *Από την Αλλαγή στον Εκουγχρονισμό. Κριτικές παρεμβάσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002.

8. Γιάννης Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση», ό.π., σ. 30.

πλευρές που την καθιστούν λιγότερο καχεκτική. Έτσι, τα διάφορα οικονομικά συμφέροντα δεν εντάσσονται στη σφαίρα της αγοράς αλλά στη σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών.

Β. Αυτό μας οδηγεί σε μια άλλη διάσταση της ανάλυσης του Βούλγαρη. Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως στην ελληνική βιβλιογραφία η κοινωνία πολιτών αναφέρεται ως «καλή» ενώ το κράτος ως «κακό». Έτσι ξεχνάμε τα διάφορα συντεχνιακά και οικονομικά συμφέροντα που διαβρώνουν και ιδιοποιούν διάφορες κρατικές λειτουργίες.

Το πρόβλημα εδώ είναι πως υπάρχουν, όπως σωστά τονίζει ο Βούλγαρης, πολλές εννοιολογήσεις της κοινωνίας πολιτών και πως καθεμιά συνδέεται με συγκεκριμένη προβληματική. Από αυτή την σκοπιά, δεν μπορεί να πε κανείς πως η μία είναι πιο σωστή από κάποια άλλη –εξαρτάται σε ποιον προβληματισμό εντάσσεται η κάθε μία. Όσοι αναφέρονται μόνο στη θετική πλευρά της κοινωνίας των πολιτών κινούνται σε ένα καθαρά κανονιστικό πλαίσιο. Βλέπουν την κοινωνία πολιτών σαν ένα όραμα για το οποίο αξίζει κανείς να αγωνιστεί. Από την άλλη μεριά, μπορεί να τη δει κανείς σαν έναν εμπειρικά καθορισμένο χώρο όπου υπάρχουν οργανώσεις που, από τη μία πλευρά, δεν ακολουθούν μια κρατικοκομματική ή αγοραία λογική, από την άλλη, όμως, έχουν έναν «κακό» προσανατολισμό (π.χ. ρατσιστικές οργανώσεις). Σε αυτό το σημείο ο Βούλγαρης μιλάει για λογικές που έχουν ως κριτήριο «τη δυνατότητα δημοκρατικής γενίκευσης» (η φτωχή πλευρά της κοινωνίας των πολιτών) και αντιμαχόμενες λογικές που λειτουργούν στη βάση δημοκρατικής συνείδησης.

Προσωπικά, όταν χρησιμοποιώ τον μη κανονιστικό ορισμό, προτιμώ τον διαχωρισμό μεταξύ οργανώσεων που έχουν ένα επιμεριστικό προσανατολισμό και οργανώσεων που έχουν ένα μη επιμεριστικό καθολικό χαρακτήρα.⁹ Η προτίμησή μου για την τελευταία διάκριση στηρίζεται στο ότι μπορούμε να μιλάμε για οργανώσεις (επιμεριστικές ή μη) που λειτουργούν σε προδημοκρατικά/προκοινοβουλευτικά πλαίσια. Για παράδειγμα, στην απολυταρχική Ευρώπη υπήρχε μια σχετικά αυτόνομη αριστοκρατία που λειτουργούσε, κυρίως στην Αγγλία, σαν αντίβαρο στις δεσποτικές τάσεις του μονάρχη. Αυτή η ισορροπία μεταξύ αριστοκρατίας και θρόνου, ισορροπία που δεν υπήρχε, λόγω χάρη, στην οθωμανική επικράτεια, ήταν ένας από τους βασικούς

9. Βλ. Νίκος Μουτζέλης, «Το νόημα της κοινωνίας των πολιτών», στο Α. Μακρυδημήτρης, *Κράτος και κοινωνία των πολιτών. Ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη*, Μεταμεσοονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2002.

παράγοντες που οδήγησαν στη διαμόρφωση μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών στη Δυτική Ευρώπη.¹⁰

4. Ο ΓΚΡΑΜΣΙΑΝΟΣ ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ

Από τους τέσσερις ορισμούς που αναφέρει στο άρθρο του ο Βούλγαρης, προτιμά την γκραμσιανή εννοιολόγηση. Κατά τον συγγραφέα, ο Γκράμσι «εξετάζει την κοινωνία των πολιτών ως ένα σύμπλεγμα θεσμών, διαδικασιών και πρακτικών μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η ηθικο-πολιτική ηγεμονία των διευθυντικών τάξεων και εξασφαλίζεται η συναίνεση των κυριαρχούμενων, πέρα και πριν από τη στενά καταπιεστική λειτουργία του κράτους. Ταυτόχρονα και αντίρροπα, η κοινωνία πολιτών είναι ένας τόπος οργάνωσης μιας εναλλακτικής ηγεμονίας, της δύναμει ηγεμονίας των κυριαρχούμενων τάξεων». Έτσι «συνυπάρχουν ανταγωνιστικά η κυριαρχία και η χειραφέτηση, η αναπαραγωγή και η μεταρρύθμιση».¹¹

Το πρόβλημα με τον παραπάνω ορισμό είναι πως αυτή η έννοια της κοινωνίας των πολιτών είναι τόσο ευρεία που περιλαμβάνει όλων των ειδών τις πρακτικές και συμφέροντα. Και αυτό γιατί η λογική της ηγεμονίας των κυρίαρχων τάξεων και η λογική της αμφισβήτησής της υπάρχει σε όλους τους θεσμικούς χώρους της νεωτερικής και μετανεωτερικής κοινωνίας. Είτε πρόκειται για τον οικονομικό, τον πολιτικό (με την ευρεία έννοια του όρου), τον θρησκευτικό, τον εκπαιδευτικό –παντού υπάρχουν πρακτικές που στοχεύουν στην αναπαραγωγή της ηγεμονίας καθώς και πρακτικές που στοχεύουν στην ανατροπή της. Έτσι, η έννοια της κοινωνίας των πολιτών συμπεριλαμβάνει όλα και τίποτε. Και είναι ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο που στο κείμενο του Βούλγαρη δεν είναι ποτέ σαφές τι ακριβώς ανήκει στην κοινωνία των πολιτών και τι όχι.

Παράδειγμα: «Στις κοινωνίες της εποχής εκείνης [19ος αιώνας] τα κόμματα και οι παρατάξεις αποτελούσαν ασφαλώς θεσμούς και υποκείμενα της κοινωνίας των πολιτών».¹² Αλλά αν τα κόμματα στον 19ο αιώνα αποτελούσαν υποκείμενα της κοινωνίας των πολιτών, τι γίνεται σήμερα; Είναι και τα σημερινά κόμματα υποκείμενα της κοινωνίας των πολιτών; Και αν τα κόμματα

10. Βλ. Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, 1974 και Verso, Λονδίνο 1979.

11. Γιάννης Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς εξερεύνηση», *ό.π.*, σ. 19.

12. Στο ίδιο, σ. 24.

τα είναι μέρος της κοινωνίας των πολιτών, τι γίνεται με τα οικονομικά συμφέροντα; Αν, όπως φαίνεται να υποστηρίζει ο Βούλγαρης, και τα κόμματα και τα οικονομικά συμφέροντα είναι μέρος της κοινωνίας των πολιτών, τι μένει απέξω;

5. ΠΕΛΑΤΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Όσο για τις πελατειακές σχέσεις, ο Βούλγαρης τονίζει πως δεν είναι δυνατόν, όπως γίνεται στο δίπολο «υπερτροφικό κράτος-αδύναμη κοινωνία πολιτών», να εξηγήσει κανείς τις σχέσεις του πρώτου με τη δεύτερη στη βάση των πελατειακών δικτύων. Συμφωνώ με αυτό. Υπάρχουν όντως δομικά προσδιορισμένοι διαχωρισμοί και ρήγματα που έχουν λιγότερο να κάνουν με πελατειακά μορφώματα και περισσότερο με ταξικές συγκρούσεις και κοινωνικές αντιπαλότητες. Αλλά αυτή η διαπίστωση δεν έχει καμιά πρωτοτυπία.¹³

Πιο συγκεκριμένα, υπάρχουν δύο ακραίες προσεγγίσεις στο θέμα των πελατειακών σχέσεων. Η πρώτη είναι αυτή της κλασικής εργασίας του Κ.Ρ. Legg¹⁴ που προσπαθεί να εξηγήσει τα πάντα στην ελληνική σκηνή βάσει δικτύων πάτρωνα-πελάτη. Στο άλλο άκρο, έχουμε διάφορες μαρξιστικές προσεγγίσεις που θεωρούν τις πελατειακές σχέσεις ως επιφαινόμενα ταξικών αγώνων. Ο Βούλγαρης υποστηρίζει πως, στην ελληνική περίπτωση, η έννοια των πελατειακών δικτύων σε ό,τι αφορά τις σχέσεις κοινωνία πολιτών-κράτος, προσεγγίζει την ακραία περίπτωση του Legg. Διαφωνώ με αυτό. Νομίζω πως οι περισσότερες μελέτες βρίσκονται κάπου στη μέση.

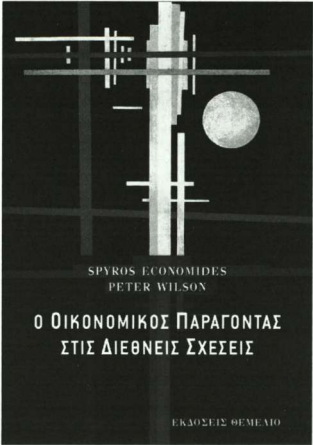
Όλα τα παραπάνω δεν αμφισβητούν τη διαπίστωση πως οι πελατειακές σχέσεις εξακολουθούν να παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στον ελληνικό πολιτικό χώρο. Ούτε ακυρώνουν την επισήμανση ότι τα κόμματα στην αντιπολίτευση μαζικοποιήθηκαν χωρίς να αμβλύνουν τα πελατειακά και λαϊκιστικά χαρακτηριστικά τους. Βέβαια, υπάρχει και το σύνθετο επιχείρημα πως η διαφθορά και οι πελατειακές σχέσεις δεν χαρακτηρίζουν μόνο τις ημιπεριφερειακές κοινωνίες αλλά και τις δυτικοευρωπαϊκές, ανεπτυγμένες κοινωνίες. Όμως, από συγκριτική σκοπιά, μπορεί κανείς να διαπιστώσει πως υπάρχουν ποιοτικές διαφορές. Στη Δυτική Ευρώπη, η εκβιομηχάνιση και η ανάπτυξη ισχυρών εργατικών οργανώσεων οδήγησαν στην περιθωριοποίηση της εκτε-

13. Βλ. Ν. Mouzelis, «Class and Clientistic Politics: The case of Greece», *Sociological Review*, Νοέμβριος 1978.

14. Keith R. Legg, *Politics in Modern Greece*, Stanford University Press, Stanford 1969.

ταμένης διαφθοράς και των πελατειακών σχέσεων του ancien regime. Στην Ελλάδα, παρά την εκβιομηχάνιση, αυτό δεν συνέβη.

Συμπερασματικά, από μια μακρο-ιστορική, συγκριτική σκοπιά, νομίζω πως στην Ελλάδα το κράτος είναι υπερτροφικό, η κοινωνία πολιτών (σαν ένας τρίτος χώρος που δεν λειτουργεί ούτε στη βάση της κομματικοκρατικής λογικής ούτε στη βάση οικονομικών συμφερόντων) είναι ατροφική και οι πελατειακές σχέσεις εξακολουθούν να παίζουν κεντρικό ρόλο στο πολιτικό σύστημα. Αν υπάρξει νέο παράδειγμα στην ελληνική πολιτική κοινωνιολογία, αυτό θα επιτευχθεί μέσω μιας συγκριτικής μακρο-ανάλυσης του πολιτικού γίνεσθαι.

SPYROS ECONOMIDES
PETER WILSON

**Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ
ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Μόλις κυκλοφόρησε

SPYROS ECONOMIDES
PETER WILSON

**Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ
ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ
ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ
ΣΧΕΣΕΙΣ**

ISBN 978-960-310-328-8
Σελίδες 320

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
 Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
(Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ)

Αντώνης Μακρυδημήτρης*

I

SPEAKING TRUTH TO POWER

«Η τέχνη πετά γύρω από την αλήθεια αποφασισμένη να μην καεί», γράφει σε έναν από τους αφορισμούς του ο Franz Kafka. Ισχύει άραγε το ίδιο ή κάτι ανάλογο για την επιστήμη και τη διανόηση; Πετούν γύρω από την αλήθεια αποφασισμένες να μην καούν απ' αυτήν; Ιδού το ερώτημα που μας απασχολεί. Δεν ξέρω αν καίγεται ή όχι, αλλά θα υποστηρίξω ότι ο ρόλος του διανοουμένου στη σύγχρονη ανοιχτή και δημοκρατική κοινωνία είναι «να λέγει την αλήθεια στην εξουσία». Είτε γίνεται αρεστός ή αποδεκτός είτε όχι, αυτό είναι το καθήκον, αυτή είναι η καταστατική υποχρέωσή του. Αυτή είναι η κεντρική ιδέα που διατρέχει τους συλλογισμούς που θα αναπτυχθούν στη συνέχεια.

Στο πέμπτο κεφάλαιο του βιβλίου του για τις μορφές της διανόησης και των διανοουμένων,¹ ο Edward Said αναφέρεται στη θεμελιώδη λειτουργία και υποχρέωσή τους να λένε την αλήθεια στην εξουσία —«*speaking truth to power*». Το καθήκον αυτό σχετίζεται προφανώς με το κατά πολύ ευρύτερο ζήτημα της σχέσης ή των πιθανών διασυνδέσεων της επιστημονικής ανάλυσης και της συστηματικής σκέψης με την άσκηση της εξουσίας και τα συστήματα της διακυβέρνησης.

Ο σχετικός προβληματισμός αφορμάται από τη διαπίστωση ότι, όχι σπάνια, η σκέψη και η επιστήμη, αλλά και η ελεύθερη διανόηση, χρησιμοποιούνται για πολιτικούς ή άλλους σκοπούς —προκειμένου, λόγου χάριν, να καταστεί πιο αποτελεσματική η άσκηση της εξουσίας και η ισχύς της διακυβέρνη-

* Ο Αντώνης Μακρυδημήτρης είναι Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Edward Said, *Representations of the Intellectual*, The 1993 Reith Lectures, Vintage, Λονδίνο 1994.

σης. Το ζήτημα, ωστόσο, είναι εάν κατά τούτο χάνουν ολοσχερώς ή εν μέρει η επιστήμη και η διανόηση την αναλυτική τους ακρίβεια και την αξιοπιστία των πορισμάτων τους. Πολλώ δε μάλλον, στο μέτρο που η ανάλυση και ο στοχασμός γίνονται υποχέρια της πολιτικής σκοπιμότητας και της λογικής διαχείρισης της εξουσίας αντί να στέκονται ισότιμα ή, εν πάση περιπτώσει, κριτικά απέναντί της.

Ο κόσμος της επιστήμης και ο κόσμος της πολιτικής είναι δύο διακριτοί χώροι. Αναφέρονται σε δύο διαφορετικές σφαίρες του κοινωνικού πράττειν και της ζωής. Στη μία, στον χώρο της επιστήμης, πρυτανεύει η αναζήτηση της αλήθειας, στην άλλη, στον χώρο της πολιτικής, πρυτανεύει η αποφασιστικότητα της πράξης, η έγκυρη κατανομή των αξιών και των αγαθών σε μια κοινωνία. Το ζήτημα είναι εάν και κατά πόσον η θεμιτή και αναγκαία ίσως απόσταση, η αξιακή ουδετερότητα και ψυχραιμία στον χώρο της επιστήμης ισοδυναμεί και επιφέρει αξιακή αδιαφορία, πνευματικό μιθριδατισμό ή και υποτέλεια για τα τεκταινόμενα στον απέναντι χώρο, εκείνον της πολιτικής.

Αξίζει ίσως να σημειωθεί ότι η τάση ή η «αδυναμία» (ο «πειρασμός») της επιστήμης και της διανόησης να συνδέονται ενίοτε υπερβολικά και να εξαρτώνται υπέρμετρα από την εξουσία και την πολιτική ή οικονομική ισχύ, δεν είναι κάτι που περιορίζεται σε αυτή μόνον τη σφαίρα της πνευματικής δραστηριότητας. Όπως είχε υποστηρίξει σε προγενέστερο έργο του ο Said,² κάτι ανάλογο φαίνεται πως συνέβη και σε πιο καλλιτεχνικούς ή αισθητικούς τομείς της πνευματικής καλλιέργειας κατά τη νεότερη εποχή στη Δύση. Με συνέπεια οι αναπαραστάσεις από μέρους δυτικών συγγραφέων και διανοητών, ανθρώπων του πνεύματος και της κουλτούρας, τμημάτων ή όψεων της ιστορικής και πολιτισμικής εμπειρίας της Ανατολής να μην είναι όσο θα έπρεπε αποσυνδεδεμένες ή ανεπηρέαστες από πολιτικές σκοπιμότητες και αντίστοιχες ιδεολογικές αφετηρίες. Όπως, φέρ' ειπείν, η διευκόλυνση ή και η δικαιολόγηση της πολιτικής, οικονομικής και πολιτιστικής διεξόδου της Δύσης στην Ανατολή με το πρόσχημα της ρυμούλκυσής της προς τον «εκουγχρονισμό». Διαμορφώθηκε, όμως, έτσι μια κοσμοεικόνα και αντίληψη στη «Δύση» για την «Ανατολή» που, αφενός, εμφάνιζε τη δεύτερη να υστερεί σε ποσότητα και αξία, αφετέρου δε, δικαιολογούσε εμμέσως πλην σαφώς την πρώτη στο διαφωτιστικό ή εκπολιτιστικό έργο και την αποστολή της –περιλαμβανομένου του εκ-χριστιανισμού, του εκ-δημοκρατισμού και του εκ-συγχρο-

2. Edward Said, *Orientalism, Western Conceptions of the Orient*, Penguin Books, Harmondsworth 1995.

ομού της πιο καθυστερημένης, υποτίθεται, Ανατολής έναντι της πιο εξελιγμένης, σύμφωνα με τα παραπάνω κριτήρια και δείκτες, Δύσης.

Κοντολογίς, και στη μία και στην άλλη περίπτωση, της τέχνης και της διανόησης, εμφανίζεται κατά το γενικό ερμηνευτικό σχήμα της επιχειρηματολογίας του Said, μια τάση εξάρτησης –αν όχι υποτέλειας– μιας πνευματικής δραστηριότητας (των διανοουμένων, στην προκειμένη περίπτωση) για σκοπούς εξυπηρέτησης της πολιτικής εξουσίας και προώθησης συναφών σκοπιμοτήτων. Τούτο συμβαίνει διότι αντί να παρουσιάζουν οι διανοητές τα πράγματα ως έχουν, τείνουν αντιθέτως να προσαρμόζουν και να παραμορφώνουν την αλήθεια πάνω στην προκρούστεια κλίνη της πολιτικά στρατευμένης και ελεγχόμενης θεωρίας τους για την πραγματικότητα και την πολυπλοκότητα που ενδεχομένως τη χαρακτηρίζει.

Στις στιγμές αυτές, αντί ο διανοητής να λέγει την αλήθεια στην εξουσία με το αναγκαίο θάρρος, την παρηγορία και την πειθώ της ελευθεροφροσύνης του –είτε ακούγεται είτε όχι–, μεταστρέφεται σε απολογητή της εξουσίας και των μεθόδων που αυτή διαχειρίζεται απέναντι στα πράγματα και τους ανθρώπους. Χάνει έτσι την ελευθερία και την αυτονομία του απέναντι στα συστήματα εξουσίας, κοσμικά, εκκλησιαστικά, ιδεολογικά ή άλλα.

Ακόμη χειρότερη και πιο δυσάρεστη ίσως είναι η περίπτωση που ο διανοητής εγκλωβίζεται τόσο πολύ στο κέλυφος των προκαταλήψεων και προιδεασιών του, μέσα στον παραμορφωτικό φακό της πολιτικής ή ιδεολογικής σκοπιμότητας, ώστε εκλαμβάνει κι ο ίδιος το ψευδές και κατασκευασμένο ως αληθές και κανονιστικά ορθό, το δε αληθές και ισχύον ως ψευδές και καταδικαστέο.

Ούτως ή άλλως, προδίδει την καταστατική ευθύνη που έχει να στέκει κριτικά, σε κάποια απόσταση, απέναντι στα πράγματα –και μάλιστα αυτά που συνδέονται με την άσκηση της εξουσίας–, διατηρώντας την ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης. Σε ακόμη βαθύτερο επίπεδο, παύει να στέκει κριτικά απέναντι στον ίδιο του τον εαυτό υποβάλλοντας και τις δικές του σκέψεις στη βάση του κριτηρίου της αληθείας.

II

ΚΡΙΣΗ ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑΣ

Τούτο ισοδυναμεί με ένα είδος κρίσης αξιοπιστίας, αλλά και αποτελεσματικότητας στο σύστημα και τις διαδικασίες της διακυβέρνησης. Όχι μόνο διότι αίρεται και ακυρώνεται σε ανάλογο βαθμό η λειτουργική ιδιαιτερότητα της ε-

πιστημονικής αυτοπειθαρχίας, που οφείλει, κατά τους κώδικες της ιδιαίτερης εξέλιξής της, να αναπαράγεται με βάση τα δικά της κριτήρια, τις μεθόδους και τις αξίες της ελεύθερης σκέψης και ανοιχτής διερεύνησης. Μεταμορφώνεται, επιπλέον, και ο τρόπος συμβολής της στην κοινή ζωή –περιλαμβανομένης και της πολιτικής δραστηριότητας.

Αντί, δηλαδή, η επιστημονική σφαίρα και η κοινότητα των επιστημόνων και αναλυτών να προσφέρει στην πολιτική κοινότητα τα πορίσματα και τις αναλύσεις προς εφαρμογή, διάψευση ή και επιβεβαίωση, συμβαίνει το αντίστροφο. Επιστήμονες και αναλυτές επιλέγονται από πολιτικούς (ή και επιχειρηματίες) για να επενδύσουν επιστημονικά προεπιλημμένες αποφάσεις και επιλογές. Αυτές γίνονται στη συνέχεια αποδεκτές ως αξιακές προκείμενες και μείζονες προτάσεις του εντεύθεν συλλογισμού μη υποκείμενες σε ενδεχόμενη διάψευση ή τροποποίηση, ακόμη και αν τα δεδομένα της επιστημονικής ανάλυσης συνηγορούσαν προς τούτο.

Στο τέλος αυτής της διαδικασίας παρουσιάζεται ως επιστημονική και αναλυτικά τεκμηριωμένη μία επιλογή ή πολιτική θέση, μία κανονιστική ή ιδεολογική προτίμηση, από την οποία ωστόσο απουσιάζουν οι ανάλογες προϋποθέσεις. Επενδύεται εκ των υστέρων και τεχνηνώς το κύρος της επιστημονικής αξιοπιστίας και της αναλυτικής τεκμηρίωσης –δίχως όμως τούτο να συμβαίνει εντελώς στην πράξη.

Τότε είναι που η εμπιστοσύνη όχι μόνο στην πολιτική αλλά και την επιστημονική διαδικασία κλονίζεται σοβαρά και καταρρέει. Παρασύροντας, πιθανόν, μαζί της και το αίτημα της κυριαρχίας του λόγου στις ανθρώπινες και κοινωνικές συμπεριφορές. Και μάλιστα εκείνες που αφορούν τις κοινές υποθέσεις, για τις οποίες αναμένεται κοινή φροντίδα και ίσως μεγαλύτερη ευθύνη, διαφάνεια, αμερόληπτη διερεύνηση και εν τέλει ευθυκρισία.

Από μια γενικότερη, εξάλλου, σκοπιά, θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι η διαφορά ανάμεσα σε μια σύγχρονη, ανοιχτή και δημοκρατική κοινωνία, από τη μία πλευρά, και σε μια προνεωτερική, κλειστή και αυταρχική κοινωνία, από την άλλη, έγκειται ακριβώς στη σημασία και την αξία που αποδίδουν στην καταστατική αρχή της αλήθειας.

Ο λόγος είναι ότι, στην πρώτη, η αλήθεια λειτουργεί ως ο ύπατος «ρυθμιστικός κανόνας». Γίνεται, δηλαδή, κάθε φορά αποδεκτό εκείνο που είναι αληθές, εκείνο που στέκει και αντιστοιχεί στα δεδομένα της κριτικής σκέψης, της επιστημονικής ανάλυσης και διερεύνησης.³ Αντιθέτως, σε μια κλειστή και

3. Εξού και ο ρόλος των διανοουμένων, αλλά και η αποστολή των πανεπιστημίων, ως συ-

μη δημοκρατική κοινωνία η αναζήτηση της αλήθειας καταλαμβάνει δευτερεύουσα θέση στην κλίμακα των πνευματικών αξιών. Σχετικοποιείται και υποτάσσεται σε άλλες σκοπιμότητες.⁴

Θα μπορούσε, συναφώς, να παρατηρηθεί ότι η επιδίωξη του αληθούς και η επιδίωξη του αγαθού, μακροπρόθεσμα τουλάχιστον, δεν αποκλίνουν, αλλά μάλλον συγκλίνουν. Όστε δεν μπορεί να επιτευχθεί το καλό και το αγαθό για μια κοινότητα δίχως τη συμβολή και του αληθούς. Και ότι τελικά το αγαθό και το αληθές αντιπροσωπεύουν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Κάποιοι, ωστόσο, θαρρούν πως αυτά είναι διαφορετικά. Ίσως είναι, αλλά αλληλοεπηρεάζονται. Γιατί υπάρχει μια αλληλουχία μεταξύ των σφαιρών της αλήθειας, της ηθικής και της αποτελεσματικότητας στην οργάνωση και λειτουργία των κοινωνικών συστημάτων. Τουλάχιστον μακροπρόθεσμα.

Υπ' αυτό το πρίσμα θα έπρεπε ενδεχομένως να εκληφθεί και να εκτιμηθεί αναλόγως η φιλοσοφημένη και διορατική ρήση του Διονυσίου Σολωμού ότι «*το έθνος θα πρέπει να μάθει να θεωρεί εθνικόν το αληθές*» –και όχι το αντίστροφο, όπως ίσως κάποτε συμβαίνει.

DANS LE VRAI

Θα μπορούσε, λοιπόν, να διατυπωθεί ο ισχυρισμός ότι ένα ηθικού τύπου κριτήριο στην άσκηση της διακυβέρνησης αναφέρεται οπωσδήποτε και συνδέεται με την υποχρέωση της αλήθειας, το δικαίωμα και το καθήκον της παρρησίας. Μπορεί να γενικεύσει, συνεπώς, κάποιος λέγοντας πως ηθική και αλήθεια τέμνονται, ώστε δεν μπορεί να είναι κανείς ηθικός ή να εγείρει αξίωση ηθικής εγκυρότητας ενόσω δεν λέγει την αλήθεια.

Το σχετικό καθήκον προϋποθέτει, φυσικά, αφενός την πρόσβαση σε ή την κατάκτηση μιας γνώσης που διεκδικεί να είναι αληθής –τουτέστιν, να μην έχει υποστεί διάψευση ή επιλάθευση, κατά το ποπεριανό κριτήριο– και αφετέρου την εντιμότητα και τη διάθεση της δημόσιας υποστήριξής της, έ-

ντελεστών της «*προσπάθειας ορθολογικής σύλληψης του κόσμου*» –βλ. Π. Γέμος, «Πανεπιστήμια, επιστήμη και ελεύθεροι θεομοί», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 17-18, 2007, σ. 289-306. Οπότε, το μεν πανεπιστήμιο σταδιακά εξελίσσεται σε «*οίκο ελευθερίας*» [atrium libertatis], ο δε ερευνητής και διανοητής σε «*εραστή της επιστήμης*» [amor sciendi].

4. Karl Popper, *The Open Society and its Enemies*, Routledge, Λονδίνο 1966· Δ. Δημητράκος, *A Vision of Liberty in Praise of Isaiah Berlin*, Επίσημοι Λόγοι, 31ος τόμος, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002.

στω και σε ότα μη ακουόντων ή ακόμη και υπό αντίξοες συνθήκες. Ιδίως έχει σημασία η τόλμη του διανοητή να εκφράσει τη γνώμη που θεωρεί ως αληθή «*με άτρεμη καρδιά*» —«*αληθείς ευκυκλούς ατρεμές ήτορ*»— κατά το γνωστό απόσπασμα του Παρμενίδη.

Ακόμα και αν, ίσως ιδίως τότε που οι συνθήκες δεν μοιάζει να είναι ιδιαίτερα δεκτικές και ευοίωνες. Δοκιμάζεται, τότε, όχι μόνο το ψυχικό σθένος αλλά και το πνευματικό ήθος του διανοητή, που λαμβάνει το θάρρος της γνώμης του και προωθεί την κριτική σκέψη και ανάλυση ενώπιον εκείνων που ασκούν την εξουσία είτε πρόκειται για πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά ή πολιτιστικά και ιδεολογικά συμφέροντα, συστήματα και οργανώσεις.

Ο παρρησιαστής στην προκειμένη περίπτωση αποκτά, όπως έχει δείξει ο Foucault,⁵ ιδιαίτερη ηθική αξία στο μέτρο που απευθύνεται με τόλμη και ευθυκρυσία όχι μόνο απέναντι σε ίσους ή «κατωτέρους» του, αλλά ιδίως σε εκείνους που ασκούν την εξουσία. Δεν αρκεί, δηλαδή, να απευθύνεται με το σθένος της αλήθειας ο δάσκαλος προς τον μαθητή, όσο ιδίως ο μαθητής προς τον δάσκαλο, και ο δεύτερος να μην ενοχλείται από αυτό, αλλά να το ενθαρρύνει και να το καλλιεργεί. Γιατί δεν αξίζει τόσο, ούτε εκπλήσσει ιδιαίτερα, να μιλά ελεύθερα ο πατέρας προς το παιδί ή ο κυβερνών προς τον σύμβουλο και τον αναλυτή, όσο το παιδί προς τον πατέρα, ο σύμβουλος και ο διανοητής προς τον αποφασίζοντα ή τον κυβερνώντα.

Σημειώνεται, λοιπόν, μια διαφθορά των ηθών —και μάλιστα του ήθους της αλήθειας—, όταν δεν το πράττουν αυτό οι διανοούμενοι και οι αναλυτές που ασχολούνται με τα δημόσια πράγματα και τις υποθέσεις κοινού ενδιαφέροντος. Γιατί στέκουν τότε όπως οι δούλοι και οι υπηρέτες απέναντι στον κύριο ή τον «πελάτη», όποιος και αν είναι αυτός. Αφού πρώτα υποταχθούν οι ίδιοι στη «λογική της σκοπιμότητας» και απομακρυνθούν αναλόγως από τη «σκοπιμότητα της λογικής», περιπίπτουν στην κατάσταση εκείνου που υπηρετεί την «αλήθεια του συμφέροντος» και όχι το «συμφέρον της αλήθειας». Και τούτο διότι συμβουλεύουν και υποστηρίζουν όχι αυτό που νομίζουν και κρίνουν οι ίδιοι ως αληθές και πρόπον, αλλά εκείνο που εμφανίζεται να θέλγει και να ευχαριστεί ή να συμφέρει τους κρατούντες.

Με τον τρόπο, όμως, αυτό ο διανοητής, εν τέλει, ούτε στους χρήστες των λόγων και των ιδεών του προσφέρει κάποια ουσιαστική βοήθεια ούτε τον εαυτό του ωφελεί. Οι διανοητές αυτού του είδους, όπως και οι υπηρέτες πολιτικών αφεντάδων, περιπίπτουν αργά ή γρήγορα σε καθεστώς δυσμένειας ή

5. Μεταξύ άλλων και στο M. Foucault, *Fearless Speech*, Semiotext (E), L.A., ΗΠΑ 2001.

αδιαφορίας από την πλευρά των ηγητόρων, που τους αλλάζουν όπως τα πουκάμισα που φορούν.

Η τέχνη της συμβουλής και της ευθυκρισίας στην ανάλυση της αλήθειας γίνεται μια τέχνη συνηγορίας και υπεράσπισης του ισχύοντος και του δεδομένου. Δεν τολμά να συλλογιστεί και να εκφράσει κάτι που ίσως ενοχλεί εγκατεστημένες αντιλήψεις, νοοτροπίες και συμφέροντα –έστω και αν τούτο είναι αληθές. Ο ανεξάρτητος διανοητής μετατρέπεται τότε σε υποτελή και ευπροσάρμοστο υπηρέτη του ηγήτορα και του εξουσιαστικού ηγεμόνα.

Αυτό είναι και το κύριο πρόβλημα της αξιοπιστίας των διανοουμένων, των αναλυτών και των επιστημόνων. Η εξάλειψη της ελευθερίας της σκέψης και της έκφρασης των ιδεών από την οποία πάσχουν όσοι εντάσσονται άνευ όρων και ορίων σε συστήματα διαχείρισης της εξουσίας και καθίστανται άκριτοι απολογητές του ισχύοντος και του δεδομένου, ακόμη και αν τούτο έπαισε να είναι αληθές ή παράγει τα αντίθετα από τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Ποιος όμως ελεύθερος και χεράφων άνθρωπος θα δεχόταν με τη δική του θέληση –εκουσίως– να μετατραπεί σε δούλο και υπηρέτη; Και πώς μπορεί εύκολα κανείς να παραιτηθεί από την αυτονομία της σκέψης του, να εγκαταλείψει την ελευθερία για τη δουλοπρέπεια και την υποκρισία; Πόσο ισχυρά πρέπει να είναι, άραγε, τα σχετικά κίνητρα, τα ανταλλάγματα και οι άλλες ικανοποιήσεις;

Καταλήγει, λοιπόν, ενίοτε ο διανοητής να εγκλωβίζεται σε αυτή την κατάσταση της ιδιότυπης αιχμαλωσίας του στα αόρατα δεσμά των κατασκευασμένων εννοιών και των προκαταλήψεων, που είναι αναληθείς αλλά δεν προβάλλονται ως τέτοιες στη σκέψη και την έκφρασή του. Τούτο ίσως οφείλεται εν πολλοίς στο γεγονός της «στράτευσης» ή έμμισθης απασχόλησής του σε συστήματα διαχείρισης της εξουσίας –κυβερνήσεις, υπουργεία, κόμματα, επιχειρήσεις, εκκλησίες ή άλλες οργανώσεις, ακόμα και αυτές της κοινωνίας των πολιτών. Περιπίπτει όμως τότε σε μια κατάσταση «εθελόδουλείας», όπως θα έλεγε ο La Boetie, που δεν αρμόζει αλλά προδίδει και υπονομεύει το πνεύμα που δίδει την κοινωνία των πολιτών ως ελευθέρων, ίσων και λογικών ανθρώπων.

III

ΟΙ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΔΙΑΝΟΗΣΗΣ

Για τους σκοπούς της παρούσας ανάλυσης θα χαρακτηρίσουμε ως *διανοητές* [*intellectuals*], ακολουθώντας κατά τούτο τον R.K. Merton (στο ένατο κεφά-

λαιο του μνημειώδους έργου του *Κοινωνική Θεωρία και Κοινωνική Δομή*),⁶ εκείνα τα πρόσωπα που αφιερώνονται στην καλλιέργεια και τον σχηματισμό της γνώσης, του γνωστικού κεφαλαίου σε μια κοινωνία.

Πρόκειται, φυσικά, για έναν κοινωνικό ρόλο, σπεύδει να διευκρινίσει ο Merton, και όχι για μια αποκλειστική και σταθερή ιδιότητα του συγκεκριμένου προσώπου. Πολλοί καθηγητές και δάσκαλοι, λόγου χάριν, συγκαταλέγονται μεταξύ των διανοουμένων. Κάποτε, μάλιστα, τα πανεπιστήμια και οι σχολές ήταν οι τόποι της διάνοησης *par excellence*. Τούτο δεν σημαίνει όμως κατ' ανάγκην ότι όλοι οι καθηγητές και οι δάσκαλοι, με βάση αυτό και μόνο το κριτήριο της επαγγελματικής-επιστημονικής τους ενασχόλησης, είναι και διανοούμενοι. Αν αυτοί περιορίζονται στη μετάδοση ή τη μηχανιστική αναπαραγωγή των περιεχομένων ενός βιβλίου ή ενός τομέα της γνώσης δίχως περαιτέρω ερμηνευτικές απόπειρες και δημιουργικές εφαρμογές, μάλλον δεν θα πρέπει να συγκαταλέγονται μεταξύ των διανοουμένων. Διότι μοιάζουν τότε με τους εκφωνητές του ραδιοφώνου ή της τηλεόρασης που δεν γράφουν ούτε διαμορφώνουν οι ίδιοι το περιεχόμενο του κειμένου που αναμεταδίδουν.

Ιδίως ενδιαφέρει εδώ μια ειδική κατηγορία διανοουμένων και αναλυτών στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Εκείνοι που λειτουργούν, για ένα τουλάχιστον διάστημα, και ως σύμβουλοι και αναλυτές ή συνεργάτες ανθρώπων που χειρίζονται συστήματα εξουσίας στη διοίκηση, την πολιτική, την οικονομία, τον πολιτισμό κ.λπ.

Στο μέτρο μάλιστα που γίνεται λόγος για εξειδικευμένα συστήματα οργάνωσης –τις σύγχρονες «γραφειοκρατίες»– είναι προφανές, τούτο άλλωστε έδειξε ο Max Weber⁷ πριν από 100 περίπου χρόνια, ότι αυτές λειτουργούν με βάση την ειδική γνώση και την τεχνική αρμοδιότητα. Ακριβώς αυτό το χαρακτηριστικό είναι που τους προσφέρει συγκριτική υπεροχή και τις καθιστά ασυναγώνιστα συστήματα αποτελεσματικής διαχείρισης στους τομείς της λειτουργικής τους εξειδίκευσης.

Συνάμα, οι σύγχρονες γραφειοκρατίες χρειάζονται ως μια κυριολεκτικά *sine qua non* συνθήκη έναν νέο τύπο εργαζομένου που έχει ενσωματωμένη, μέσω της αντίστοιχης εκπαίδευσης ή και επαγγελματικής του εμπειρίας, μια ειδική κατηγορία τεχνικής ή επιστημονικής γνώσης, την οποία εφαρμόζει με συνέπεια, αρμοδιότητα και επιτυχία. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα διανοητικά

6. R.K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1968.

7. M. Weber, *Economy and Society, An Outline of Interpretative Sociology*, University of California Press, Berkeley 1978.

και επιστημονικά εξειδικευμένο προσωπικό, που απασχολείται ολοένα και περισσότερο στις σύγχρονες πολιτικές, οικονομικές και διοικητικές –για να μην πω επιπροσθέτως και πολιτιστικές ή κοινωνικές– γραφειοκρατίες και οργανώσεις. Σύμφωνα με μια κάπως διαφορετική ορολογία, πρόκειται για την κατηγορία των «οργανικών διανοουμένων», όπως την χαρακτήρισε ο Ιταλός πολιτικός και διανοητής Antonio Gramsci.

Σημειώνεται εξάλλου, συναφώς, ότι η μετατροπή του ανεξάρτητου διανοητή σε «τεχνοκράτη-επιστήμονα» από τη στιγμή που υπεισέρχεται σε ένα οργανωμένο σύστημα διαχείρισης πολιτικής, οικονομικής ή διοικητικής εξουσίας είναι περίπου αναπόφευκτη. Εκείνη που συμβαίνει καταρχάς είναι η μεγαλύτερη εξοικείωσή του με τις τεχνικές λεπτομέρειες, τις προδιαγραφές και τις εσωτερικές διαδικασίες λειτουργίας του συστήματος. Ο αναλυτής αποκτά εν προκειμένω μια ειδική μορφή γνώσης που είναι απροσπέλαστη στους outsiders. Μια γνώση την οποία ο Max Weber χαρακτήριζε προσφυώς ως *Dienstwissen* –γνώση των δεδομένων της διαδικασίας στη λειτουργία των οργανωτικών λαβυρίθων–, αντιδιαστέλλοντάς την προς τη γενικότερη και πιο διάχυτη *Fachwissen* –γνώση ενός αντικειμένου του επιστητού.

Συνάμα, τείνει να εστιάζει την προσοχή και τα ενδιαφέροντά του στα μέσα και όχι στους σκοπούς ή τις απώτερες συνέπειες των ενεργειών του και της λειτουργίας του συστήματος. Γίνεται, έτσι, ένας τεχνικός, ένας ειδήμων στη λειτουργία του εν λόγω συστήματος. Το ζήτημα είναι αν και σε ποιο βαθμό διατηρεί παράλληλα ή δεν αποβάλλει ολότελα και την ιδιότητα ή, μάλλον, την ικανότητα του διανοητή που εξετάζει τα πράγματα στην ολότητά τους και από σφαιρικότερη σκοπιά.

Ο *μήνας του μέλιτος* του διανοούμενου με την εξουσία είναι «*nasty, brutish and short*», έγραφε στο έργο του περί κοινωνικής δομής ο Merton.⁸ Και τούτο διότι όταν κάποιος επιστρατεύεται επαγγελματικά, ως μέρος της έμμισθης απασχόλησής του, σε κάποιο σύστημα εξουσίας είναι περίπου αναμενόμενο ότι θα λειτουργεί με υψηλότερο βαθμό αυτοελέγχου και αυτολογοκρισίας ως προς την ανεξαρτησία της σκέψης του και της κριτικής του ικανότητας απέναντι σε αυτό. Οπότε κάμπτεται, ως έναν βαθμό τουλάχιστον, η ελευθερία του πνεύματός του και αντί να κρίνει κατά το δυνατόν αντικειμενικά, τείνει να δικαιολογεί τα κρατούντα και ισχύοντα ή εκείνα που αποφασίζονται ως τέτοια. Η ελάττωση, εν τέλει, της ηθικής και πνευματικής του αυτοσυνείδησης και ανεξαρτησίας αποτελεί το αναπόφευκτο ίσως κόστος της

8. R.K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, ό.π.

ένταξης του διανοητή σε κάποιον χώρο επαγγελματικής απασχόλησης που συνδέεται με ένα σύστημα εξουσίας.

Πλιν ελαχίστων εξαιρέσεων εντελώς ανένταχτων διανοουμένων σε οιαδήποτε σφαίρα ή πεδίο πολιτικής, οικονομικής, ιδεολογικής ή πολιτιστικής στράτευσης και εμπλοκής, τούτο είναι κάτι που κανείς ίσως δεν μπορεί να αποφύγει παντελώς στο πλαίσιο της επαγγελματικής και επιστημονικής του σταδιοδρομίας στις ολοένα και περισσότερο γραφειοκρατικοποιούμενες κοινωνίες της εποχής μας και πολύ περισσότερο του αύριο. Ιδίως δε στο μέτρο που αυτές δείχνουν σαφή προτίμηση στους «τεχνο-επιστήμονες» παρά στην ανεξάρτητη διάνοηση και στους μη εντελώς τεχνο-επιστημονικά εξειδικευμένους αναλυτές και «τεχνοκράτες».

Το δίλημμα είναι οξύ και καίριο: αν πρόκειται να αποφύγει κανείς τον ερασιτεχνισμό στην καλλιέργεια της γνώσης και την επιστημονική του παραγωγή δεν μπορεί παρά να λειτουργεί στο πλαίσιο κάποιου συστήματος οργάνωσης της γνώσης και της εξουσίας (λ.χ., ο οικονομολόγος στην επιχείρηση, ο νομικός στη διοίκηση ή τη δικαιοσύνη, ο πολιτικός επιστήμονας στα κόμματα ή το κράτος, ο κοινωνιολόγος σε κάποιες κοινωνικές οργανώσεις κ.ο.κ.).

Αυτή η ένταξη έχει όμως ως ενδεχόμενη ή και παρεπόμενη συνέπεια, μαζί με τον ερασιτεχνισμό, να εξαφανίζεται ή να απορροφάται σε ανάλογα ποσοστά και η αναλυτική κρίση και η ελευθερία σκέψης του διανοουμένου. Φτάνει έτσι να αντιμετωπίζει ένα «φραουστικό» αδιέξοδο. Ό,τι κερδίζει σε ειδική γνώση και αρμοδιότητα, ό,τι αποκτά σε πρόσβαση στα ενδότερα της λειτουργίας του συστήματος (την ικανότητα να κινηθεί μέσα στον λαβύρινθο), το χάνει από την άλλη πλευρά στην καθαρότητα της ηθικής του συνείδησης, την ακεραιότητα και την ελευθερία της κριτικής του σκέψης και της αναλυτικής του ματιάς.

Αρκούν, λοιπόν, αυτά τα ανταλλάγματα για την απώλεια εν όλω ή εν μέρει της κριτικής σκέψης και της ηθικής συνείδησης; Και για να το θέσουμε διαφορετικά, με πιο θετική διάσταση: πώς μπορεί κανείς να διατηρήσει και να καλλιεργήσει περαιτέρω την πνευματική του αυτονομία, την κριτική του σκέψη και συνείδηση; Πώς μπορεί να διατηρήσει ή και να επαυξήσει τη δύναμη της παρρησίας να λέγει την αλήθεια στην εξουσία, όπως αυτός την αντιλαμβάνεται εν τόπω και χρόνω; Ποια αλήθεια απέναντι σε ποιον και πότε; Αυτό είναι το ερώτημα.

IV
ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΡΡΗΣΙΑΣ

Φυσικά ο διανοητής δεν είναι παρά ένας άνθρωπος, όπως όλοι οι άλλοι. Δεν διαθέτει κάποια προνομιακή πρόσβαση εξ αποκαλύψεως ή λόγω προσωπικού χαρίσματος προς την αντικειμενική και υπερτοπική ή καθολική αλήθεια. Το μόνο που ίσως διαθέτει, και αυτό υπό όρους και μετά από συστηματική άσκηση και καλλιέργεια, είναι το όπλο της συστηματικής, κριτικής ανάλυσης και σκέψης. Καθώς και την ανάλογη ελευθερία στην έκφραση και διατύπωση απόψεων και συλλογισμών προάγοντας έτσι τον διάλογο, τη συναίνεση όσο και τη διαφωνία ή την ενδεχόμενη διάψευση.

Ακριβώς αυτή η διάθεση, η πνευματική στάση της διαρκούς διερώτησης και απορίας, της αναζήτησης και της ασίγαστης διερεύνησης των ζητημάτων, της επίγνωσης για την ενδεχόμενη επισφάλεια των επιλογών είναι ίσως εκείνο που κατά βάση θα χαρακτηρίζαμε ως το θεμελιωδέστερο γνώρισμα του διανοητή. «*Speaking truth to power is no Panglossian idealism*», θα πει εν προκειμένω ο Said.⁹ «*It is careful weighing the alternatives, picking the right one, and intelligently representing it where it can do the most good and cause the right change*».

Πρόκειται, λοιπόν, για μια κριτική, αναλυτική και απροκατάληπτη στάση απέναντι στα προβλήματα και τις αποφάσεις και όχι τόσο για μια αμετακίνητη και προνομιακή κατοχή από τον ίδιο τον διανοητή μιας οριστικής και απόλυτης αλήθειας που ισχύει καθολικά και αιώνια για όλους. Η αναζήτηση και η αμφιβολία μάλλον, παρά η ανάπαυση και η βεβαιότητα χαρακτηρίζουν την πεμπτούσια της στάσης του διανοητή απέναντι στην αλήθεια.

Έτσι κι αλλιώς, στην πραγματικότητα της κοινωνικής συμβίωσης οι όποιες αλήθειες «κατασκευάζονται» εν τόπω και χρόνω από τα υλικά των ιδεών, των προθέσεων και αξιών των κοινωνικών υποκειμένων και των συλλογικοτήτων. Δεν προέρχονται από τη φύση ούτε από τον «ουρανό».

Το ζήτημα είναι πώς στέκει κανείς απέναντι σε αυτές τις κοινωνικά προερχόμενες πνευματικές κατασκευές, που ίσως πέτυχαν κάποτε σε κάποιους κοινωνικούς σκοπούς ή λειτουργίες, αλλά δεν επιτυγχάνουν πλέον σε όλους ή σε άλλους. Πνευματικές κατασκευές που ίσως επιδεινώνουν κάποια πράγματα ή κοινωνικές λειτουργίες που εξουδετερώνουν ενδεχομένως κάποιες άλλες εναλλακτικές αλήθειες ή υποθέσεις περί του πραγματικού, που ίσως

9. E. Said, *Representations of the Intellectual*, ό.π., σ. 75.

έκρυβαν ή κρύβουν ακόμη κάποια ερμηνευτική αξία και δυνατότητα.

Πώς στέκει, λοιπόν, ο διανοητής απέναντι σε αυτές τις πνευματικές κατασκευές, που αναπαράγονται από τα αντίστοιχα οργανωμένα συστήματα κοσμικής ή μη εξουσίας; Αυτή είναι μια παράπλευρη όψη της γενικότερης αποστολής του διανοητή να λέγει την αλήθεια στην εξουσία [*speaking truth to power*].

Όταν ο John Stuart Mill, λόγου χάριν, για να αναφερθώ σε έναν από τους κορυφαίους διανοητές και συνηγόρους της ελεύθερης και απροκατάληπτης σκέψης, συμπέρανε ότι οι ιδέες του πολιτικού και κοινωνικού φιλελευθερισμού, που ο ίδιος ασπαζόταν πλήρως και έκανε αγώνα για την επικράτησή τους στη Βρετανία, δεν ήταν συμβατές με την κατάσταση των Ινδιών, ότι δεν ήταν εκεί αναγκαίες, τι συμβαίνει άραγε και πώς αυτό ερμηνεύεται;

Οφείλεται στο ότι είχε ο ίδιος υπηρετήσει επαγγελματικά επί μακρόν στο India Office; Πρόκειται άραγε για πολιτική σκοπιμότητα που τον οδήγησε σε αυτό το συμπέρασμα; Μήπως η ελάττωση της κριτικής του ματιάς ως προς το σημείο αυτό είχε να κάνει με την υποστήριξη της ηγεμονικής πολιτικής της Μεγάλης Βρετανίας για τον ευρύτερο εκουγχρονιστικό και διαφωτιστικό της ρόλο και την αποστολή στο σύγχρονο κόσμο; Ή άλλο τι; Μήπως οφείλεται, ενδεχομένως, στη διαπίστωση ότι οι πολιτικές αξίες και αρχές δεν έχουν όλες καθολική ισχύ και σημασία και ότι, ίσως, πρέπει να προσαρμόζονται στις ιδιαίτερες συνθήκες και περιστάσεις ενός τόπου και ενός λαού; Αν πρόκειται, όμως, για θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα και βασικούς κανόνες ή αρχές ελευθερίας, πώς μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι δεν έχουν καθολική ισχύ, παρά αξίζουν και εφαρμόζονται επιλεκτικά και περιορισμένα; Πότε και πώς κρίνεται αυτό;

Η «σιωπή των διανοουμένων» είναι κάποιες στιγμές παραπάνω από εύγλωττη ως έκφραση μιας λογικής ανοχής –αν όχι και υποστήριξης– των συστημάτων εξουσίας με κορυφαίο εξ αυτών την ίδια τους τη χώρα. Η κάμψη της ενότητας, της συνέπειας και της καθολικότητας των ηθικών κριτηρίων ίσως αποτελεί όμως ενίοτε δείγμα όχι μόνο της σιωπής αλλά και της «προδοσίας» των διανοουμένων έναντι της θεμελιώδους –καταστατικής στο λειτούργημά τους– αρετής να λένε πάντα την αλήθεια απέναντι στην εξουσία –*speaking truth to power*–.

Βεβαίως, δεν μπορεί ούτε πρέπει να μιλά κανείς διαρκώς και επί παντός του επιστητού. Η πολυλογία και η πολυπραγμοσύνη («η φλυαρία των διανοουμένων») ακυρώνει εν τέλει την εγκυρότητα και την αξιοπιστία του λόγου. Όπως και η υπερβολική έκθεση και προβολή στην αγορά μειώνει την

αξία και την ποιότητα ενός προϊόντος. Όμως για κάποια ουσιώδη ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος και σημασίας, ο διανοστής δεν μπορεί να σιωπά. Ιδίως αν η διαχείρισή τους από τα συστήματα εξουσίας υπερβαίνει κάποια ελάχιστα όρια ορθολογισμού, ηθικής συνέπειας και ανοχής. Η αποχή και η απόσταση από τη διακεκαυμένη ζώνη των κρίσιμων διακυβεύσεων, όταν οι απόψεις και οι αξίες συγκρούονται και οι συνέπειες από τις επιλογές μοιάζει να είναι πολύ σημαντικές, δεν αντιστοιχεί στις προϋποθέσεις του καθήκοντος της παρρησίας που διέπει τον διανοστή. Η ιδιότητα και η σιωπή δεν ουσιολογούν την πιο ενδεδειγμένη στάση.

Ακριβώς τότε είναι που πρέπει να μιλήσει κανείς και να πει την αλήθεια –όπως φυσικά αυτός την αντιλαμβάνεται. Αποφεύγοντας όμως τη φθορά της δικής του κριτικής αυτοσυνείδησης, την υπερβολική αυτολογοκρισία για την υπεράσπιση της εξουσίας. Τούτο είναι έργο άλλων. Των υπαλλήλων και των απολογητών της διαχείρισης. Όχι της διανοστής και της επιστήμης που αποζητά με τον μικρό φακό της κριτικής σκέψης και συνείδησης την ελάχιστη έστω διάθλαση και διεύρυνση της ζώνης της αλήθειας. Τη μείωση, δηλαδή, έστω και για λίγο της ψευδούς απεικόνισης, της αυταπάτης της αντίληψης του είναι, που αφήνουν στη συνείδηση τα ίχνη της νύχτας του νου.

Η παρρησία του διανοστή που γίνεται αντιληπτή ως καθήκον και ήθος της ελευθερίας της σκέψης και της έκφρασης προϋποθέτει, φυσικά, την από μέρους του ανάλογη διάθεση. Ότι, δηλαδή, αισθάνεται και εκείνος την ανάγκη να μιλήσει ελεύθερα και το πράττει τούτο δίχως πιέσεις ή εξαναγκασμούς της μιας ή της άλλης μορφής. Γιατί η παρρησία δεν μπορεί να είναι αποτέλεσμα έξωθεν πίεσης και εκβιασμού. Εκείνο που προέχει πάντως είναι η αίσθηση της ηθικής αυτοσυνείδησης, του καθήκοντος να λέγει κανείς την αλήθεια με τρόπο αμερόληπτο, αντικειμενικό και ανιδιοτελή, δίχως να φοβάται ή να αδιαφορεί –*sine ira ac studio*, για να θυμηθούμε την αξιομνημούνητη προσαγή του Max Weber. Γιατί, τελικά, η αλήθεια εξαρτάται κατά πολύ από εκείνον που την εγγυάται, όπως μας θύμισε πρόσφατα ο Vaclav Havel.

V

ΤΟ ΔΙΛΗΜΜΑ ΤΗΣ ΠΡΑΞΗΣ

Η τραγικότητα της μοίρας του διανοστή στη μετα- ή, μάλλον, την προ-ορθολογική εποχή μας, παρά την υποτιθέμενη πρωτοκαθεδρία του λόγου και της αναλυτικής σκέψης στην πορεία των ανθρώπινων πραγμάτων, έγκειται στο ότι

μπορεί αυτός να θεωρείται χρήσιμος και να αποζητείται η συνδρομή του για το ένα ή το άλλο ζήτημα. Σπάνια, όμως, θεωρείται ως απολύτως αναγκαίος και η συμβολή του ως *sine qua non* συνθήκη για την ποιότητα των αποφάσεων και τον καθορισμό των επιλογών. «*He is on call but seldom regarded as indispensable*», θα παρατηρήσει συναφώς ο Merton.¹⁰ Τα πορίσματα της ανάλυσης του δεν χρησιμοποιούνται όσο θα έπρεπε και θα μπορούσε στη λήψη των αποφάσεων και ο ίδιος τίθεται στο περιθώριο, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο.

Στο μέτρο που η συμβουλή του δεν εισακούεται και δεν επηρεάζει αναλόγως την τροπή των πραγμάτων, ο διανοητής αντιμετωπίζει ξανά ένα ακόμη δίλημμα. Να συνεχίσει να προσφέρει τις αναλύσεις και τις συμβουλές του έστω και εις ώτα μη ακουόντων ή να επιστρέψει εκεί από όπου προήλθε. Στο καθαρτήριο του σπουδαστηρίου, της βιβλιοθήκης και του εργαστηρίου του. Στη μοναξιά του γραφείου του [scriptorium] εκκολάπεται η ελευθεροφροσύνη του διανοητή.¹¹ Για τον αναλυτή και τον συστηματικό επιστήμονα υπάρχει πάντοτε αυτή η επιλογή. Η απομάκρυνση από τα κέντρα εξουσίας, εκεί όπου πολλές φορές η σκέψη και ο συλλογισμός διεξάγονται «με το πιστόλι στον κρόταφο», και η επιστροφή στον χώρο της απουσίας πιέσεων και σκοπιμοτήτων. Μια επιστροφή που συνοδεύεται ίσως και από μια αίσθηση πικρίας και απογοήτευσης, γιατί ξαναγυρίζει στον κόσμο της ασάφειας και της απροσδιοριστίας, στον νεφελώδη κόσμο των αναλύσεων και των θεωριών που ελάχιστα επηρεάζουν τα πράγματα και τις εξελίξεις.

Όσο για τον άλλο κόσμο, τον κόσμο της πρακτικής εφαρμογής με τις μεγαλύτερες βεβαιότητες και τις λιγότερες αμφιβολίες, τον κόσμο που αππλάγνυ πια από τον ενοχλητικό διανοούμενο με τα ερωτήματα και τις απορίες, τα πράγματα δεν ξέρω αν είναι καλύτερα ή χειρότερα δίχως εκείνον. Ίσως είναι μεγαλύτερη η αποφασιστικότητα και η ταχύτητα των επιλογών, ίσως γίνεται όμως συνάμα φτωχότερη η ανάλυση και ο στοχασμός. Ενδεχομένως επειδή γίνεται ατελέστερη και η ίδια η πράξη. Διότι, όπως έλεγε ο Καρτέσιος, «για να πράττει κανείς ορθά, πρέπει να μπορεί να σκέπτεται και να κρίνει ορθά». Εξαρτάται από τα προβλήματα και τις περιστάσεις ποιο από τα δύο είναι πιο χρήσιμο και αναγκαίο: η συστηματική ανάλυση ή η αποφασιστικότητα της πράξης. Ο χρόνος θα το δείξει. Έτσι κι αλλιώς, «η αλήθεια είναι του χρόνου θυγατέρα» [veritas filia temporis].

10. R.K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, ό.π., σ. 265.

11. Εκεί, στη μοναξιά του εργαστηρίου και της βιβλιοθήκης του, «ο διανοητής είναι περισσότερο κι από πρίγκιπα, περισσότερο κι από βασιλιάς». Ζ. Λε Γκοφ, *Οι διανοούμενοι στο Μεσαίωνα*, Κέδρος, Αθήνα 2002, σ. 181.

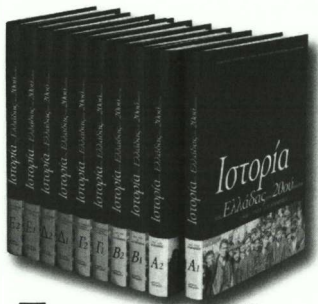
Στην περίφημη ομιλία του για την «Επιστήμη ως Λειτουργήμα», ο Max Weber, απευθυνόμενος σε φοιτητές στο πανεπιστήμιο του Μονάχου, λίγο μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, υπενθύμισε στο ακροατήριό του την αποστροφή του Tolstoy απέναντι στο μεγάλο δίλημμα της επιλογής ανάμεσα στην επιστήμη και την πολιτική, την πράξη ή τη θεωρία. Ο μεγάλος ρώσος συγγραφέας υποστήριζε πως, τελικά, η επιστήμη είναι άνευ σημασίας, γιατί δεν δίδει απάντηση στο κρίσιμο ερώτημα. Και το κρίσιμο ερώτημα είναι πώς να ζήσει κανείς και πώς να λαμβάνει τις καλύτερες αποφάσεις. Μόνον η πίστη και η απλή ζωή σώζουν. Τα λοιπά είναι περιττά, κατά τον Tolstoy. Εκθέτοντας αυτόν τον συλλογισμό, ο Weber παρατήρησε πως, πράγματι, η επιστήμη και η θεωρητική ενασχόληση δεν προσφέρουν ξεκάθαρους ή μονοσήμαντες απαντήσεις ή συνταγές πώς να ζήσει κανείς και τι αποφάσεις να λάβει στη ζωή του. Ίσως όμως βοηθούν στην καλύτερη γνωστική προετοιμασία και προπαρασκευή του ανθρώπου να αντιμετωπίσει με τρόπο κατά το δυνατόν λογικό τα μεγάλα διλήμματα στη ζωή του.

Πολλά εξαρτώνται από τη διάθεση και το ύφος των ανθρώπων που εμπλέκονται στην ανάλυση και την εφαρμογή. Εξαρτώνται ακόμη από το γενικότερο πνευματικό και πολιτιστικό κλίμα της εποχής –εν θέλει να αποδέχεται στους κόλπους της αυτό το ενοχλητικό ον, που σαν την αλογόμυγα αναστατώνει κάπως την ηρεμία και τη χαλαρότητα της αντίληψης. Κάτι ανάλογο δεν συνέβη με τον Σωκράτη στην εποχή του; Γνωρίζουμε, βέβαια, όλοι την κατάληξή του. Αναγκάστηκε να πει το κώνειο. Αλλά και πόσο μετανόησαν μετά οι συμπολίτες του για την άφρονα ενέργειά τους.

Ο διανοούμενος, ο ελεύθερος διανοητής δεν γίνεται εύκολα αποδεκτός όχι μόνο από το σύστημα της εξουσίας, αλλά ούτε και από τον απλό λαό προς τον οποίο κατά βάθος απευθύνεται. Η μοίρα του, όχι σπάνια, είναι το κώνειο, η πυρά, η εξορία. Η ποιότητα και η ελευθερία μιας κοινωνίας, λοιπόν, κρίνεται και αποτιμάται και από τον βαθμό που αυτή αποδέχεται στους κόλπους της και αποδίδει αξία στην ελεύθερη σκέψη και την έκφραση των διανοουμένων.¹²

12. Συμπληρωματικά, εκτός από τα έργα που αναφέρονται στις προηγούμενες σημειώσεις, βλ. επίσης: Κ. Καστοριάδης, *Ο Πολιτικός του Πλάτωνα*, Επίτ. Σεμινάρια στην EHESS, Πόλις, Αθήνα 2001· Αντ. Μακρυδημήτρης, *Προσεγγίσεις στη Θεωρία των Οργανώσεων*, Καστανιώτης, Αθήνα 2004· Δ. Θ. Τσάτσος, *Πολιτικός και Επιστημονικός Λόγος, Στοχασμοί για μια διαλεκτική αντίθεση που θέτει σε δοκιμασία τη σύγχρονη δημοκρατία και τον συγγραφέα*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2005· Κ. Ψυχουαΐδης, *Ο Φιλόσοφος, ο Πολίτης και ο Τύραννος, Για την πολιτική σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη*, Πόλις, Αθήνα 2001.

Η Ιστορία συνεχίζεται...

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

τόμοι Α1, Α2:

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ, 1900-1922

τόμοι Β1, Β2:

Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ, 1922-1940

τόμοι Γ1, Γ2:

**Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ,
ΚΑΤΟΧΗ-ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ, 1940-1945**

ΥΠΟ ΕΚΔΟΣΗ

τόμοι Δ1, Δ2:

ΕΜΦΥΛΙΟΣ, 1945-1949

τόμοι Ε1, Ε2:

Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Ιστορία

της Ελλάδας του 20ού αιώνα

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ

Τόμοι Γ1, Γ2

Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

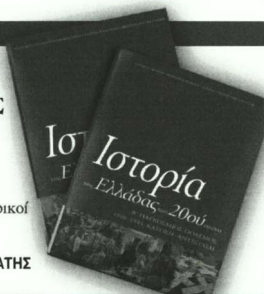
ΚΑΤΟΧΗ-ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

1940-1945

Γράφουν 17 κορυφαίοι Έλληνες και ξένοι Ιστορικοί

Επιστημονική Επιμέλεια:

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΚΩΣΤΑΣ - ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ

Βιβλιόραμα
εκδόσεις

ΣΤΟΥΡΝΑΡΗ 51, 10432 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210 5221112
FAX: 210 5221466, E-mail: info@bibliorama.gr
www.bibliorama.gr

Η ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ ΩΣ ΕΧΕΓΓΥΟ ΟΡΘΟΤΗΤΑΣ; ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟΝ *ΕΧΘΡΟ ΤΟΥ ΛΑΟΥ* ΤΟΥ ΙΨΕΝ

Κώστας Σταμάτης*

Α. Νεότεροι στοχαστές με καντιανές καταβολές, προπάντων οι Karl-Otto Apel, Jürgen Habermas και Robert Alexy, κρίνουν εν γένει ότι η ορθότητα μιας πρακτικής αρχής, ενός κανόνα, μιας απόφασης εξαρτάται καταρχήν από τη δυνατότητα να γίνει αποδεκτή από όλους, εφόσον τηρηθούν οι απαιτούμενες διαδικαστικές προϋποθέσεις που επιβάλλει η ηθική του διαλόγου [Diskursethik]. Η θέση αυτή εκκινεί από μια συναινετική αντίληψη περί αλήθειας και ορθότητας.

Ήδη, ωστόσο, η αφετηρία της αυτή ελέγχεται ως προβληματική. Διότι κρίνεται την αλήθεια ή την ορθότητα μιας πρότασης αποκλειστικά βάσει της συναίνεσης που αυτή είναι σε θέση να προκαλέσει. Διαφορετικά από τη συναινετική αντίληψη περί αλήθειας, *αυτό που ιδρύει την αλήθεια ή την ορθότητα μιας πρότασης είναι η αντιστοιχία του περιεχομένου της προς τις ουσιώδεις πτυχές του ανακύπτοντος προβλήματος*. Αυτό όμως είναι κάτι που ξεπερνά τα τυπικά πλαίσια λόγου και σκέψης. Υπερβαίνει δηλαδή τις διαδικαστικές προϋποθέσεις του διαλόγου, στις οποίες και εξαντλείται εν τέλει η λεγόμενη ηθική θεωρία του διαλόγου.

Η αλήθεια και η ορθότητα των θέσεών μας είναι κάτι διαφορετικό από την πιθανότητα σύμπτωσης απόψεων επ' αυτών. Η αυξημένη συναίνεση αποτελεί πιθανώς ένδειξη μιας *εύλογης* πρότασης ή ερμηνείας. Αυτή καθ' εαυτή, όμως, δεν εξασφαλίζει τον *ελλογο* χαρακτήρα μιας πρότασης ή ερμηνείας. Δεν καθιερώνει καν ένα μαχητό τεκμήριο ορθότητας. Άλλο θέμα είναι φυσικά η αναγκαιότητα λήψης ορισμένων αποφάσεων βάσει της αρχής της πλειοψηφίας, καθώς επίσης η αναγκαιότητα ορισμένες αποφάσεις να αφήνονται έξω από την ακτίνα δράσης διαδικασιών πλειοψηφικού χαρακτήρα.

* Ο Κώστας Σταμάτης είναι καθηγητής Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Τμήμα Νομικής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Οι διάλογοι περί του πρακτέου γίνονται γύρω από ορισμένο αντικείμενο προς συζήτηση, ως προς το οποίο οι ενδιαφερόμενοι καλούνται να εκθέσουν και να εκθεθούν σε επιχειρήματα τόσο διαδικαστικά όσο και ουσιαστικά. Επομένως, η ορθολογικότητα των πρακτικών κρίσεων καθόλου δεν μπορεί να εφελκείται μονάχα από τις διαδικαστικές προϋποθέσεις του διαλόγου. Σε τελευταία ανάλυση, *κρίνεται από τις θέσεις των ενεχόμενων μερών επί της ουσίας του συζητούμενου προβλήματος, βάσει επιχειρημάτων που πρέπει να ζυγισθούν ως προς το περιεχόμενό τους.*¹

Η ορθολογικότητα των νομικών, των ηθικών και των πολιτικών κρίσεων έχει να κάνει, πριν απ' όλα και αν μη τι άλλο, με τη γενικευσιμότητα των προστατεύσιμων συμφερόντων. Αυτό όμως θα είναι πάντοτε ζήτημα κρινόμενο σε συνάρτηση με την ιστορική κατάσταση των προς ικανοποίηση αναγκών και των αντιμαχόμενων ερμηνειών ως προς αυτές.

Και αν ακόμη κανείς είναι πεπεισμένος για την ακλόνητη ορθότητα ή την αλήθεια των ισχυρισμών του, η προσωπική αυτή γνώμη του μπορεί να εκτιμηθεί, εφόσον υποβληθεί στη δοκιμασία *δημόσιας* διαβούλευσης, στον έλεγχο των άλλων. Εάν αυτή εξέλθει από τούτη τη δοκιμασία επιτυχώς, τότε η προσωπική γνώμη δεν είναι πλέον «υποκειμενική». Είναι πρόταση που *μπορεί να γίνει διυποκειμενικά αποδεκτή χάρη στην υπεροχή της επιχειρηματολογίας που τη στηρίζει.* Μέσα από τη δοκιμασία αυτή η προσωπική γνώμη δεν είναι πια ιδιωτική υπόθεση καθενός ομιλούντος, αλλά έχει επικυρωθεί.

Με αυτή την έννοια, η αναζήτηση ορθότητας στις προτάσεις ερμηνείας αξιών, αρχών και κανόνων *προϋποθέτει πάντως τη δημόσια και ακώλυτη χρήση του πρακτικού Λόγου.* Ιδίως σε δημοκρατικό πολίτευμα με αναπτυγμένο πολιτισμό δημόσιου διαλόγου προσδοκάται έτσι ο αμοιβαίος διαφωτισμός των συνειδήσεων των ανθρώπων, ώστε με πολυμερή και αχειραγώγητη πληροφόρησή τους να μπορούν να λειτουργούν ως ώριμοι και υπεύθυνοι πολίτες.²

Β. Ότι η ορθότητα των κρίσεων περί του πρακτέου είναι κάτι που υπερακοντίζει τις διαδικαστικές προϋποθέσεις του απαιτούμενου διαλόγου μπορεί να φανεί από το ακόλουθο παράδειγμα. Στο θεατρικό έργο του Ερρίκου Ίβsen *Ο εχθρός του λαού* πρωταγωνιστεί ένας έντιμος ιατρός, υπεύθυνος των δημοτικών λουτρών μιας νορβηγικής πόλης, στα τέλη του 19ου αιώνα. Ο ια-

1. Βλ. Albrecht Wellmer, *Ethik und Dialog*, Suhrkamp V., Φρανκφούρτη 1986, σ. 72 κ.ε.

2. Βλ. Παύλου Σούρλα, «Διαφωτισμός και δημοκρατία: μία καντιανή προσέγγιση», *Ισοπολιτεία*, τόμ. VI, τχ. 1, 2002, σ. 47-81.

τρός Στόκμαν ανακαλύπτει ότι το νερό των λουτρών έχει μολυνθεί από παθογόνους μικροοργανισμούς που προκαλούν λοιμώδεις νόσους. Οπότε τα δημοτικά λουτρά κανονικά πρέπει να κλείσουν, ως επικίνδυνα για τη δημόσια υγεία.

Αρχικά, ο ιατρός προσεταιρίζεται την κοινή γνώμη στον αγώνα για τη δημοσιοποίηση της αλήθειας και για την προστασία της δημόσιας υγείας. Ο δήμαρχος της πόλης, ωστόσο, κατορθώνει βαθμιδόν να μεταστρέψει την κοινή γνώμη του τόπου, με επιχειρήματα σκοπιμότητας και όχι αρχών. Επισείει τον κίνδυνο να χάσει η τοπική κοινωνία σοβαρούς οικονομικούς πόρους προς όφελος ανταγωνιστικών λουτροπόλεων. Με το φόβητρο αυτό πείθει τους πολίτες ότι η συγκάλυψη της επικινδυνότητας των δημοτικών λουτρών είναι προτιμότερη. Διασπείρεται έτσι μια συλλογική συνενοχή, με αδιαφορία για τη δημόσια υγεία ιδίως των επισκεπτών της πόλης.

Ο ευσυνείδητος ιατρός παίρνει την πρωτοβουλία να καλέσει σε συνέλευση τους συμπολίτες του, για να ανακοινώσει την αλήθεια και την αντίθεσή του στη συνέχιση της λειτουργίας των λουτρών, με την ελπίδα ότι θα ληφθεί η πρόπουσα απόφαση. Η συνέλευση όμως αποτελείται από ένα ακροατήριο ήδη προκατειλημμένο εναντίον αυτής της γνώμης. Στη συνέλευση προσέρχονται και οι επιφανέστεροι αντίπαλοι της άποψης του ιατρού, πρωτίστως ο δήμαρχος και τοπικοί δημοσιογράφοι, δηλαδή διαμορφωτές της κοινής γνώμης.

Αυτοί ζητούν καταρχάς η δημόσια συζήτηση να διεξαχθεί βάσει ορισμένων διαδικαστικών κανόνων. Εκλέγεται, λοιπόν, κάποιος για να διευθύνει τη συζήτηση, ο οποίος έχει προαποφασίσει να δώσει πρώτα τον λόγο στον δήμαρχο της πόλης. Εκείνος δε πετυχαίνει να γίνει δεκτή η δική του πρόταση, δια βοής των παρόντων, χωρίς καν να δοθεί δικαίωμα λόγου στον ιατρό. Ο τελευταίος παρουσιάζεται δημαγωγικά από τους άλλους περίπου ως ταραξίας της κοινότητας, ότι δεν επιθυμεί το καλό της. Κατηγορείται ότι μόνος αυτός προτάσσει ένα δήθεν αφηρημένο συμφέρον, σε αντίθεση προς το συγκεκριμένο υλικό συμφέρον που προασπίζονται οι προύχοντες της πόλης. Ένα συμφέρον που έχει ασπασθεί η μεγάλη πλειονότητα της συγκεκριμένης τοπικής κοινωνίας, συνενωμένη γύρω από μια στάση συλλογικού εγωισμού. Ο ιατρός διαπομπεύεται έτσι από «αγανακτισμένους πολίτες» και τελικά στιγματίζεται ως «εχθρός του λαού»,³ απ' όπου και ο τίτλος του περίφημου έργου.

3. Σε άλλα ιστορικά περιβάλλοντα και σε διαφορετικά πολιτικά συμφραζόμενα, η «τυραννία της κοινής γνώμης» θα μπορούσε να οδηγήσει σε χαρακτηρισμούς παραπλήσιους δημαγωγικής τύφλωσης, όπως «εθνικά μειοδότης», «προδότης του έθνους», «ελιτιστής αντίθετος στο λαϊκό συμφέρον» –ακόμη και μέσα σε φιλελεύθερο και δημοκρατικό καθεστώς, σε συνθήκες

Με τον τρόπο αυτό, βεβαίως, παραβιάσθηκε κατάφωρα μια βασική διαδικαστική προϋπόθεση ενός δημόσιου διαλόγου, που είναι η ισηγορία, τουλάχιστον ανάμεσα στις δύο αντιτιθέμενες απόψεις. Ας υποθέσουμε, εν τούτοις, χάριν του επιχειρήματος, ότι στην κρίσιμη λαϊκή διαβούλευση είχαν τηρηθεί οι κανόνες μιας διαδικαστικής ηθικής του διαλόγου –πλην ίσως της ειλικρίνειας και της νηφαλιότητας κρίσης που οφείλουν να έχουν οι συμμετέχοντες στον διάλογο. Ο ιατρός θα είχε ομιλήσει κανονικά, προβάλλοντας όλα τα κρίσιμα πραγματικά και ηθικο-πολιτικά επιχειρήματα της άποψής του. Η έκβαση της ψηφοφορίας θα ήταν άραγε διαφορετική;

Δεν αποκλείεται να αναγνωριζόταν η ισχύς της δικής του τοποθέτησης για κλείσιμο των δημόσιων λουτρών. Δεν αποκλείεται, όμως, και το αντίθετο. Ενδέχεται ο ιατρός να είχε επαναφέρει στο ορθό ένα μέρος απλώς των συμπολιτών του. Πιθανότατα η πλειοψηφία να προτιμούσε και πάλι την κοινότοπια ιδιοτελή για τα συμφέροντα του πληθυσμού της πόλης θέση του δημάρχου, όπως φαίνεται να υπονοεί και ο ίδιος ο Ίψεν. Διότι το πεδίο λύσης των αποφάσεων ακουμπά σε κατεστημένες και μάλιστα ασύμμετρες σχέσεις συμφερόντων και εξουσίας, κάτι που συχνά παρακωλύει την επιλογή λύσεων που διαταράσσουν τις σχέσεις αυτές.

Αυτό συνιστά φυσικά απλή εικασία εκ των υστέρων, άρα όχι αποφασιστικό επιχείρημα. Σπουδαιότερο ασφαλώς είναι ένα ζήτημα ουσίας που ανακύπτει εν προκειμένω. Ανεξάρτητα από την παρωδία λαϊκής συνέλευσης που έλαβε χώρα, ποια από τις δύο απόψεις ήταν ορθότερη στο περιεχόμενό της; Αυτό ακριβώς είναι ζήτημα που μόνο με πρόσφορα επιχειρήματα ουσίας και με μία –αξιακά ορθολογική– ηθικο-πολιτική θεμελίωση βάσει γενικεύσιμων αρχών μπορεί να κριθεί.

Εδώ, ως συμφέρον δεκτικό γενίκευσης εμφανίζεται η προστασία της δημόσιας υγείας όλων. Τα όποια οικονομικά οφέλη θα σημειώνονται εφεξής αποδεικνύονται αισχυντπλά, διότι θα προκύπτουν με αναξιοπρεπή και εγκλη-

χειραγώγησης των όρων διαμόρφωσης κοινής γνώμης περί του πρακτέου. Κάπως έτσι δεν σπληνεύονταν, σχετικά προσφάτως μάλιστα, όσοι είχαν αντίθετη γνώμη π.χ. στην αδιέξοδη πολιτική του ελληνικού κράτους στο λεγόμενο μακεδονικό ζήτημα; Ή ακόμη όσοι αντιτάχθηκαν και δη με ουσιαστικά επιχειρήματα στην ανάληψη της πανάκριβης διοργάνωσης Ολυμπιακών Αγώνων από μία αντικειμενικά μικρή χώρα, με εθνική οικονομία που μαστίζεται από χρόνια διαρθρωτικά προβλήματα; Για να μην αναφερθούμε σε άλλες, όχι αυστηρώς οικονομικές και όχι λιγότερο σπουδαίες παραμέτρους του ζητήματος αυτού, όπως η συστηματική, τεχνητή (φαρμακευτική) υποβολή του υψηλού πρωταθλητισμού, η υποβάθμιση της περιφερειακής ανάπτυξης, οι κακές περιβαλλοντικές επιλογές, οι περιορισμοί ατομικών ελευθεριών κ.λπ.

ματική έκθεση αυτών που χρησιμοποιούν τα δημόσια λουτρά σε σοβαρό κίνδυνο της υγείας τους.⁴ Ακόμη και αν τα προβλεπόμενα οικονομικά οφέλη από τη συνέχιση της κατάστασης θα κατανέμονταν ισομερώς μεταξύ των κατοίκων της πόλης –πράγμα απίθανο–, το αντίστοιχο συμφέρον θα παρέμενε ιδιοτελές και επιζήμιο για την υγεία των άλλων. Θα απέβαινε προς όφελος μονάχα των άμεσα ή έμμεσα ωφελουμένων, άρα ανεπίδεκτο γενίκευσης.

Σημειώτεον ότι και η πλευρά του δημάρχου προσκόμισε κάποια επιχειρήματα επί της ουσίας. Αλλά αυτά ήταν σταθμίσεις σκοπιμότητας και σύνεσης, του τύπου: «αν θέλουμε να επιτύχουμε τη διατήρηση κάποιας ευημερίας για την πόλη, πρέπει να μετέλθουμε τα ακόλουθα μέσα, έστω και αν αυτό θέτει σε κίνδυνο την υγεία κάποιων». Σε αυτή τη συσχέτιση, όμως, τεχνηέντως τίθεται πέραν συζητήσεως η αποτίμηση της ορθότητας του προτεινόμενου σκοπού. Και υποκαθίσταται από τη λαϊκιστική θέση ότι η προστασία της δη-

4. Διερωτάται κανείς τι θα έκρινε άραγε επ' αυτού η καλούμενη –αμερικανικής κοπής– οικονομική ανάλυση του δικαίου, η οποία προσανατολίζεται στην εύρεση λύσεων τις οποίες θα αποφάσιζαν τα οικονομικά υποκείμενα ορισμένου τύπου δοσοληψίας σε συνθήκες ελεύθερης αγοράς. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι αποφασίζοντες θα όφειλαν ασφαλώς να λάβουν υπ' όψη τους και την αντιουμβιλλόμενη πλευρά των εν δυνάμει χρηστών των λουτρών. Σε ποια δικαιολογητική βάση όμως; Η «οικονομική ανάλυση του δικαίου», στην καλύτερη περίπτωση, θα έκρινε εν προκειμένω ότι η τοπική κοινωνία νομιμοποιείτο μεν να λάβει μια απόφαση οικονομικά επωφελή γι' αυτήν, αλλά θα όφειλε εφεξής, απλά, να γνωστοποιεί στους χρήστες των λουτρών ότι δεν εγγυάται την ποιότητα του προσφερόμενου νερού. Θα αφηνόταν, έτσι, στους πελάτες να αποφασίσουν για τη χρήση ή μη των λουτρών, αναλαμβάνοντας οι ίδιοι τον κίνδυνο και προφανώς πάντοτε με την καταβολή του σχετικού αντιτίμου. Γίνεται φανερό, ωστόσο, ότι σε παρόμοια τοποθέτηση δύσκολα μπορεί να τεθεί καν ζήτημα κοινής *ηθικής ευθύνης* των μελών της τοπικής κοινωνίας για την αποτροπή παρόμοιου κινδύνου, χωρίς αυτός να μετακυλιέται στην πλευρά των τυχόν αφελών ή ανεπαρκώς πληροφορημένων πελατών, των οποίων η υγεία θα ετίθετο σε κίνδυνο. Όσο για τη συνέχιση της όποιας οικονομικής ευημερίας της περιοχής, είναι και πάλι ηθικά ανεπίτρεπτο αυτή να επιδιώκεται εις βάρος της υγείας, και πολύ λιγότερο με κίνδυνο ζωής, άλλων ανθρώπων. Παρόμοια ανάπτυξη δεν θα ήταν καθόλου «βιώσιμη», με κριτήρια ποιοτικά και περιβαλλοντικής ευαισθησία, όπως π.χ. αυτά που έχει εκπονήσει με εξαιρετή ερμηνευτική επινοητικότητα η νομολογία του ελληνικού Συμβουλίου της Επικρατείας. Παρόμοια «ανάπτυξη» δεν θα ήταν καν σύνομη σε μια σύγχρονη συνταγματική έννομη τάξη, στην οποία η προστασία της δημόσιας υγείας και του περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση τόσο του κράτους όσο και των ίδιων των πολιτών. Οπότε, κανονικά, θα έπρεπε είτε να διακοπεί τελείως η λειτουργία των δημόσιων λουτρών είτε να γίνει σοβαρή, έστω και δαπανηρή, προσπάθεια για την αποκατάστασή τους. Τέτοιες ηθικονομικές εκτιμήσεις, εν τούτοις, εκλαμβάνονται από τους φρονταμενταλιστές της «ελευθερίας της αγοράς» ως αθέμιτες παρεμβάσεις στην ιερή –γι' αυτούς μονάχα– ελευθερία του κερδοσκοπεῖν, κατά προτίμηση μέσα σε έναν απορρυθμισμένο νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό που επιβάλλεται σε ολόκληρη την υδρόγειο.

μόσιας υγείας είναι τάχα συμφέρον αφηρημένο και άπιαστο, σε σύγκριση με το από συμφέρον της διατήρησης ορισμένου εισοδήματος για τους κατοίκους της πόλης.

Γ. Κατόπιν τούτων, μπορούμε να αντλήσουμε δύο βασικά συμπεράσματα. Καταρχάς, αξίζει να διερωτηθούμε: είναι θεμιτή μια απόφαση έστω και πλειοψηφικά σχηματισμένη, όταν αυτοί που την πήραν είναι απρόθυμοι να προσανατολίσουν την κρίση τους με γνώμονα ένα καλώς νοούμενο γενικό συμφέρον; Αλλά η απαίτηση αυτή δεν είναι απλώς μια διαδικαστική προϋπόθεση του απαιτούμενου διαλόγου. Είναι μια *ηθική* δέσμευση που συναρτάται με τη *δημόσια αρετή* αυτών που αποφασίζουν.

Επιπλέον, αποδεικνύεται ότι *η ορθότητα μιας γνώμης περί του πρακτέου είναι ουσιαστικό και όχι διαδικαστικό ζήτημα*. Ασχέτως αν το κριτήριο ορθότητας που υιοθετούμε *περαιτέρω* είναι φορμαλιστικό ή περιεκτικό. Στη συνέχεια του κειμένου, παρά ταύτα, θα υποστηρίξουμε ότι το αναζητούμενο κριτήριο δεν μπορεί να είναι απλώς τυπικό. Οι δημοκρατικές διαδικασίες διευκολύνουν οπωσδήποτε την εξεύρεση ορθών λύσεων, με τη διαφώτιση της σκέψης όσων αποφασίζουν, χωρίς όμως να τις εγγυώνται κιόλας. *Ακόμη και αν σε μια διαβούλευση τηρηθούν σχολαστικά οι κανόνες ηθικής του διαλόγου, η απόφαση θα είναι ορθή ή μη, όχι διότι τηρήθηκαν οι κανόνες αυτοί, αλλά διότι συντρέχουν ουσιαστικοί λόγοι, διεπόμενοι από αρχές δικαιοσύνης.*⁵

Υπάρχει όμως και μια δεύτερη, εξίσου σπουδαία, πηγή ενστάσεων εναντίον διαδικαστικών θεωριών περί ορθότητας. Τι, επιτέλους, στις ιστορικά υπαρκτές κοινωνίες παρακωλύει όχι μόνο τη λήψη ορθών πολιτικών αποφάσεων, αλλά και την ίδια την καταγραφή προς συζήτηση των πραγματικά σπουδαίων θεμάτων, μολοντί κατά τα φαινόμενα τηρείται ένα τελετουργικό δημόσιου διαλόγου και η εξωτερική όψη της δημοκρατικής διαδικασίας;⁶

Η διερώτηση αυτή ωθεί την κανονιστική ηθική και πολιτική θεωρία προς το πεδίο των κοινωνικών επιστημών, δηλαδή πρακτικά σε σοβαρό στοχασμό πάνω στις δομικές διαρθρώσεις των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών και τις ενδοφυείς σχέσεις εξουσίας, κοινωνικής ανισότητας και εκμετάλλευ-

5. Μία πολύ ευόνοητη εξαγγελία τους επιχειρείται στο Κ. Σταμάτης, *Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων. Ένα κριτικά πρακτικό πρότυπο ερμηνείας του δικαίου*, 7η έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2006, σ. 226-242.

6. Βλ. προχείρως τη μελέτη «Δημόσιος χώρος και δημοκρατία στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα», στο Κ. Σταμάτης, *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2000, σ. 42-79.

σης μέσα σε αυτές.⁷ Δίχως παρόμοιο, κριτικό γνωστικό ενδιαφέρον και αντίστοιχη κίνηση της σκέψης, οι διαδικαστικές θεωρίες, αλλά και μέρος των θεωριών περί διαβουλευτικής δημοκρατίας, κατατούν αφελές, καίτοι συμπαιθές, κήρυγμα από του άμβωνος.⁸

Ζητήματα κοινωνικής πραγματικότητας συνήθως υποτιμώνται ή παραβλέπονται τελείως από τις λεγόμενες διαβουλευτικές θεωρίες δημοκρατίας. Αφήνεται δηλαδή ανεξέταστο από αυτές τι και γιατί στην πραγματικότητα των σύγχρονων αστικών κοινωνιών ανθίσταται στην επιλογή ορθών λύσεων, στην υλοποίηση αρχών δικαιοσύνης, με την επικράτηση στάσεων εγωισμού, με τη διαιώνιση σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας των μεν επί των δε, και ούτω καθ' εξής. Με αποτέλεσμα ένα πρόδηλο *κριτικό έλλειμμα*, έναν αυτοακρωτηριασμό της ίδιας της θεωρίας, αν μη τι άλλο, σε παρόμοιες προσεγγίσεις. *Στον βαθμό που η κανονιστική θεωρία δεν θεματοποιεί καν όρους δυνατότητας εφαρμογής της, αποκόπεται από το ζήτημα του έμπρακτου σεβασμού της από τους δρώντες, απεμπολώντας τη δυνατότητα εφαρμογής της στην ιστορική πραγματικότητα.* Καθίσταται, δηλαδή, ανώδυνα διανοητικό παιγνίδι ή ακίνδυνο ηθικό εκκρόνημα.

Το ιδεώδες της διαβουλευτικής δημοκρατίας δεν μπορεί να μένει αδιάφορο για την προαγωγή δημοκρατικών κοινοτήτων με κοινωνική συνοχή, από το τοπικό και το εθνικό μέχρι και το περιφερειακό και το κοσμοπολιτικό επίπεδο –για τη διάπλαση, δηλαδή, κοινοτήτων από ελεύθερους και ίσους πολίτες, άνδρες και γυναίκες, ως συνδιαμορφωτές της ίδιας τους της κοινής ύπαρξης στο σύνολό της, κάτω από συνθήκες αλληλεγγύης και αξιοπρεπούς ζωής για όλους. Υπό το πρίσμα αυτό η *διαιώνιση της κοινωνικής ανισότητας καθίσταται ασύμβατη με τον δημοκρατικό αυτοκαθορισμό του λαού.*

Μια καλή πολιτεία οφείλει να πασχίζει να διασφαλίζει για όλους ένα θεμελιώδες δικαίωμα στις θεσμικές και τις υλικές προϋποθέσεις για την ουσιαστική απόλαυση της ατομικής και συλλογικής αυτονομίας. Άπαξ και δεχθούμε με αυτό ως *αίτημα του πρακτικού Λόγου*, έχουμε ήδη μετακινήθει πέρα από τη διόπτρα των διαδικαστικών και φορμαλιστικών θεωριών δικαιοσύνης.

Κατά πόσον οι λόγοι για τη λήψη αποφάσεων είναι ορθοί ή όχι, αυτό είναι ερώτημα ουσίας, η απάντηση στο οποίο εξαρτάται από μία λογικός

7. Τούτο αποπειράται το Κ. Σταμάτης, *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική. Μία κριτική θεωρία δικαιοσύνης*, εκδ. Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1995, ιδίως κεφ. 2.

8. Βλ. Constantin Stamatis, «The Idea of Deliberative Democracy. A Critical Appraisal», *Ratio Juris*, τόμ. 14, τχ. 4, 2001, σ. 390-405.

προηγούμενη θεώρηση αρχών δικαιοσύνης. Μια *κριτική* θεωρία δικαιοσύνης⁹ υποστηρίζει ότι τέτοιες αρχές αναφέρονται στη διατήρηση και τη βελτίωση των φυσικών, κοινωνικών και δικαιοπολιτικών παραμέτρων της αναπαραγωγής του κοινού βίου, κάτι που είναι απολύτως επάναγκες για την ενάσκηση της αυτονομίας των προσώπων.

Η *ικανότητα κρίσης* των δρώντων υποκειμένων μπορεί να εκπονήσει τύπους πρακτικής εφαρμογής των αρχών μέσα σε ιστορικά περιβάλλοντα που δεν συνάδουν –επαρκώς ή και καθόλου– προς τις αρχές της ίσης ελευθερίας. Αυτό διενεργείται κατά μία *τελεολογική* κίνηση των κοινωνικών πραγμάτων,¹⁰ μέσα από μία σύνθετη διαλεκτική θέσης ορθών ενδιάμεσων σκοπών και εύρεσης πρόσφορων μέσων από έναν κρίσιμο συνασπισμό πολιτών αποφασισμένων να πάρουν τον κοινό βίο στα χέρια τους. Με επίγνωση ότι τούτο γίνεται εν μέσω αντιτιθέμενων συμφερόντων, άρα και με την προβολή αντιστάσεων ιδίως εκ μέρους όσων επωφελούνται από την ανισότητα και την ανελευθερία των άλλων.

Η εγγενής στον πρακτικό βίο πολλαπλότητα αξιακών επιλογών και η αίσθησή της σχετικότητάς τους μετριάζονται, μόλις οι απόψεις περί του πρακτέου αναμετρηθούν γύρω από συγκεκριμένο θέμα δημόσιου ενδιαφέροντος, μέσα στη δημόσια σφαίρα μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Εφόσον οι δρώντες εννοούν να προβάλλουν πειστικούς δικαιολογητικούς λόγους για όσα προτείνουν, παραιτούμενοι από προθέσεις ωμής επιβολής της δικής τους θέσης επί των άλλων,¹¹ το φάσμα των εναλλακτικών λύσεων περιορίζεται πολύ. Η ορθότητα της τελικής επιλογής θα αποτελεί και αυτή αντικείμενο κριτικής εξέτασης.

Αυτό, σε τελευταία ανάλυση, θα κριθεί αναλόγως με το εάν η λύση που επιλέχθηκε προάγει, περισσότερο ή λιγότερο, τους όρους αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής. Όχι όμως με οποιονδήποτε τρόπο, αλλά υπό συνθήκες ουσιαστικής ισότητας και πραγματικής ελευθερίας των ανθρώπων, σε ένα διε-

9. Το φιλοσοφικό στίγμα της οποίας δίδεται στο Constantin Stamatis, «The Philosophical Status of a Critical Theory of Justice», στο *Festschrift für Kostas Beys*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα και Ευνομία, Αθήνα 2003, σ. 1649-1667.

10. Όπως έχει θεματοποιηθεί κατεξοχήν στην καντιανή κριτική της πράξης. Βλ. μια καλή εποπτική εισαγωγή σε αυτή στο Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1997, σ. 85-103. Του ιδίου, «Η αναγκαιότητα των τελεολογικών κρίσεων στην Κριτική της κριτικής δύναμης», *Υπόμνημα*, τχ. 1, 2003, σ. 65-86.

11. Το ζήτημα αυτό εξετάζεται ειδικά για ένα ενδεχόμενο εγχειρήματος δημοκρατικού σοσιαλισμού, στη μελέτη «Δημοκρατικός σοσιαλισμός –συμβιβάζεται με περιορισμούς των ελευθεριών;», στο Κ. Σταμάτης, *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, ό.π., σ. 80-125.

θνές περιβάλλον ειρηνικό και οικολογικά ασφαλές. Σε αυτή την κατεύθυνση αξίζει να αναζητηθεί το έσχατο κριτήριο ορθότητας στα πολιτικά και νομικά ζητήματα του κοινωνικού βίου.¹²

Βεβαίως, η ορθολογικότητα μιας διαβούλευσης που οργανώνεται και διεξάγεται βάσει δικαίων διαδικαστικών κανόνων δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Έστω και αν οι δημόσιες συζητήσεις που λαμβάνουν χώρα στην πραγματικότητα αναπαράγουν κατ' αποτέλεσμα υφιστάμενες δομικές ανισότητες, ο στόχος μιας εύλογης συναίνεσης παραμένει έγκυρος και ενεργός. Η ιδέα μιας διαβουλευτικής δημοκρατίας διαθέτει ένα κριτικό δυναμικό, επιτρέποντας τους πολίτες να αναπτύξουν δυνατότητες δημιουργικής θεσμογένεσης και δικαιοπαραγωγής. Μέσα από την πρακτική ενάσκηση της αυτονομίας τους ελπίζεται η προαγωγή ενάρετης πολιτικής αγωγής, ικανής να μεταβάλει το ίδιο το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εκτυλίσσονται οι διαβουλευτικές διαδικασίες. Η διαβουλευτική δημοκρατία, σε αντιδιαστολή προς τον απλό ανταγωνιστικό πλουραλισμό,¹³ υπογραμμίζει ορθώς τη διάσταση της επικοινωνιακής ορθολογικότητας του *forum* έναντι της στρατηγικής συμπεριφοράς των υποκειμένων στην αγορά.¹⁴

Ωστόσο, ενόσω διατηρείται το κεφαλαιοκρατικό υπόβαθρο των νεωτερικών κοινωνιών, ορθώνονται εξ αντικειμένου σοβαροί, έμπρακτοι αλλά ενίοτε και θεσμικοί, περιορισμοί τόσο στην άσκηση των δικαιωμάτων των ανθρώπων όσο και στην παρεμπόδιση της κοινωνικής προόδου. Εκτός των άλλων λόγων, διότι η κοινωνική και οικονομική ισχύς της άρχουσας τάξης προσλαμβάνει εξωθεσμικές μορφές. Έτσι, *ενόσω η διαβουλευτική διαμόρφωση της λαϊκής θέλησης κρατείται μακριά από τη λήψη αποφάσεων ως προς την παραγωγή και την κατανομή του κοινωνικού πλούτου, το ιδεώδες του δημοκρατικού αυτοκαθορισμού μένει ανενεργό ή διαστρέφεται στην κοινωνική πρακτική.*

Μόνον υπό τον όρο του πρωτείου της λαϊκής κυριαρχίας, δηλαδή της πολιτικής δημοκρατίας έναντι της οικονομίας αγοράς, μπορεί να προασπίζε-

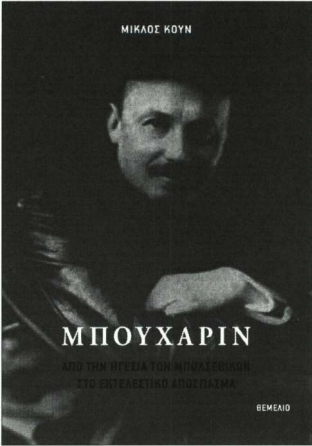
12. Για το πρόβλημα της ορθότητας των πολιτικών αποφάσεων, των πολιτικών θεσμών και των κανόνων δικαίου σε σύγχρονες κανονιστικές θεωρήσεις της δημοκρατίας των Habermas, Rawls και Dworkin, βλ. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1999, σ. 530-574.

13. Θεωριών δημοκρατίας όπως αυτές των Schumpeter ή Downs, περί των οποίων βλ. μία έξοχη κριτική ανάλυση στο *ίδιο*, σ. 515-518.

14. Βλ. μεταξύ πολλών άλλων, James Bohman, «The Coming of Age of Deliberative Democracy», *The Journal of Political Philosophy*, 1998, σ. 400-425, ιδίως σ. 418 και 423.

ται μέχρι τέλους και με συνέπεια το ιδεώδες του δημοκρατικού αυτοκαθορισμού. Διότι, όχι μόνον αξιοποιείται ως αξιακό κριτήριο για τα κακώς κείμενα, αλλά ακόμη επιτάσσεται η γενίκευσή του στο σύνολο της αναπαραγωγής του κοινωνικού βίου. Αξιώνεται, δηλαδή, η αρχή του δημοκρατικού αυτοκαθορισμού να εισχωρήσει και στη σφαίρα της παραγωγής του κοινωνικού πλούτου, με την ανακατανομή των ίδιων των όρων της παραγωγής του.

Δίχως κοινωνική και οικονομική δημοκρατία, οι όποιες διαβουλεύσεις πολιτικής δημοκρατίας θα εξαντλούνται στον στενό και προδιαγραφμένο ορίζοντα επιλογών που αφήνεται από τον συστατικό χωρισμό κοινωνίας και οικονομίας, δηλαδή από τον χωρισμό των πραγματικών παραγωγών του κοινωνικού πλούτου από τα μέσα της διαβίωσής τους, που προσιδιάζει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής.

Μόλις κυκλοφόρησε

ΜΙΚΛΟΣ ΚΟΥΝ

ΜΠΟΥΧΑΡΙΝ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΓΕΣΙΑ ΤΩΝ ΜΠΟΛΣΕΒΙΚΩΝ
ΣΤΟ ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ

ISBN 978-960-310-329-5
Σελίδες 424 + 16 εικ.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΟΙ, ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΟΙ «ΑΛΛΟΙ»:
ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ

Γιώργος Αγγελόπουλος*

Το διεθνές συμπόσιο «Αναθεωρήσεις του πολιτικού» (Μυτιλήνη, 8-11 Νοεμβρίου 2007), που πραγματοποιήθηκε με αφορμή τη συμπλήρωση των 20 χρόνων λειτουργίας του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, υπήρξε μια εξαιρετική ευκαιρία αναστοχασμού της πορείας της ανθρωπολογίας και της ιστορίας στην Ελλάδα με δεδομένο ότι η ακαδημαϊκή αποκατάσταση της κοινωνικής ανθρωπολογίας στην Ελλάδα συντελείται σχετικά καθυστερημένα στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης και δεν ακολουθεί τους ρυθμούς ανάπτυξης άλλων κλάδων των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών επιστημών. Παράλληλα, η επικέντρωση του συμποσίου στο πολιτικό φαινόμενο, αντικείμενο με ιδιαίτερο συμβολικό βάρος στον βαθμό που αποτελεί ιδρυτικό ερευνητικό ενδιαφέρον της ελληνικής εθνογραφίας και τόπο συγκρότησης του ιστορικά κυρίαρχου ιστοριογραφικού παραδείγματος στην Ελλάδα, επέτρεψε να καταγραφούν τόσο οι μεθοδολογικές και θεωρητικές ανακατατάξεις που έχουν συμβεί στις δύο επιστήμες τα τελευταία χρόνια όσο και οι ευρύτερες συνέπειές τους στην κατανόηση του πολιτικού.

Οι εργασίες του συμποσίου περιέλαβαν 53 ανακοινώσεις και δύο στοργυλά τραπέζια με τη συμμετοχή ανθρωπολόγων, ιστορικών και πολιτικών επιστημόνων που προέρχονταν από πανεπιστήμια και ερευνητικά ιδρύματα της Ελλάδας και του εξωτερικού. Ανάμεσα στους συμμετέχοντες υπήρχαν αρκετοί από τους πρωτοπόρους της ανθρωπολογικής έρευνας στην Ελλάδα, οι μαθητές τους και οι επίγονοί τους. Η κοινή τους παρουσία έδωσε αφορμή για αναδειχθούν οι συνέχειες και ασυνέχειες της ανθρωπολογικής και ιστο-

* Ο Γιώργος Αγγελόπουλος είναι επίκουρος καθηγητής Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

ρικής έρευνας στην και για την Ελλάδα τις τελευταίες τρεις δεκαετίες.

Οι εργασίες του συμποσίου ξεκίνησαν με στρογγυλό τραπέζι που είχε θέμα «Οι πολιτικές της ανθρωπολογικής και ιστοριογραφικής γνώσης». Ο Κ. Τσουκαλάς έδωσε τον τόνο του συμποσίου υποστηρίζοντας ότι η ανθρωπολογία στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης διατήρησε τον κριτικό και ριζοσπαστικό λόγο της σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι η πολιτική επιστήμη, η κοινωνιολογία και τα οικονομικά. Οι Ε. Αβδελά, ο Μ. Herzfeld, η Ρ. Μπενβενίστε, η Ε. Παπαγαρουφάλη και η Ν. Σκουτέρη σχολίασαν όψεις των πολιτικών ανάπτυξης της ανθρωπολογίας και της ιστορίας κυρίως στην πανεπιστημιακή περιφέρεια και σε σχέση με το διεθνές περιβάλλον.

Οι εργασίες του συμποσίου είχαν οργανωθεί σε επτά θεματικές ενότητες. Οι δύο πρώτες θεματικές εστίασαν στο κράτος και στις πολιτικές σχέσεις (Χ. Λυριντζής, Γ. Γιαννιτσιώτης, Δ. Σταματοπούλος, Ε. Καλπουρτζή) στην μετατόπιση από το ζήτημα της πατρωνίας σε αυτό της κοινωνίας των πολιτών (Ρ. Just, Δ. Σωτηρόπουλος, Κ. Ροζάκου, Α. Μπακαλάκη) και στη συλλογική και ατομική βία (Ε. Αβδελά, Π. Βόγλης, Ρ. βαν Μπουσχότεν, L. Danforth, T. Gallant, Ρ. Αστρινάκη, Α. Τσαντηρόπουλος, Π. Παπαλιά). Οι ανακοινώσεις αυτές, στη συγκυρία των όσων διαδραματιζόνταν εκείνες τις ημέρες στην ορεινή Κρήτη, έδωσαν αφορμή για μια γόνιμη συζήτηση σχετικά με τον ρόλο των ανθρωπολόγων ως «διαμεσολαβητών».

Οι τρεις επόμενες ενότητες αφορούσαν όψεις του εθνικισμού και των πολιτικών παραγωγής της διαφοράς. Ορισμένες από τις εργασίες που παρουσιάστηκαν αναφέρονταν στην εθνική συγκρότηση στο μακρο-επίπεδο (Χ. Εξερτζόγλου, Γ. Αγγελόπουλος, Δ. Θεοδοσόπουλος, Μ. Herzfeld, Λ. Βεντούρα), ενώ άλλες διαπραγματεύονταν συγκεκριμένες μελέτες περίπτωσης (Β. Γιακουμάκη, Α. Καρακασίδου, Γ. Μάνος, Φ. Τοιμπρίδου, T. Kelly, R. Bryant, Ο. Δημητρίου, Ε. Παπαταξιάρχης, L.K. Hart, Μ. Ρόμπου-Λεβίδη, S. Green, Ε. Παπαγαρουφάλη, Κ. Γιαννακόπουλος, Α. Χατζούλη) συσχετίζοντας τη μικροθεώρηση του τοπικού με τη διερεύνηση του κρατικού και διακρατικού. Τέλος, κάποιες από τις μελέτες που παρουσιάστηκαν σε αυτές τις ενότητες αφορούσαν τις συνέπειες των προσφυγικών και μεταναστευτικών μετακινήσεων στα υποκείμενα, στο κράτος και στις διεθνείς σχέσεις (J. Cowan, Ε. Βουτυρά, Π. Τοπάλη).

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες ήταν οι εργασίες που συγκρότησαν την ενότητα με τίτλο «πολιτικές του πολιτισμού και η έννοια της “πολιτιστικής κληρονομιάς”». Ο C. Stewart, η Κ. Γκουγκουλή και η Ε. Γιαλλούρη κινήθηκαν στο παράδειγμα των μελετών του υλικού πολιτισμού. Η Ε. Δέλτσου, ο D. Sutton,

η Β. Μουτάφη, η Α. Θεοδοσίου και ο Π. Πανόπουλος εστίασαν σε εκδοχές του συμποσιασμού, των τοπικών «πολιτιστικών δραστηριοτήτων» και τη σχέση τους με τοπικές, εθνικές και υπερεθνικές πολιτικές. Η τελευταία ενότητα του συμποσίου εξέταξε την ιδιότητα του πολίτη από τη σκοπιά του φύλου και του σώματος. Οι ανακοινώσεις της Ε. Φουρναράκη, της Α. Αθανασίου, της Β. Καντοά και της Π. Χαντζαρούλα αναζητούσαν την κριτική ανασηματοδότηση της ιδιότητας του πολίτη που επιχειρούν αποκλεισμένα υποκείμενα ενώ η Α. Χαλκιά, η Ε. Georges και η Α. Μπρούσκου χρησιμοποιώντας γλαφυρά εθνογραφικά παραδείγματα αναφέρθηκαν σε ζητήματα βιοπολιτικής και αναπαραστάσεων της συγγένειας σε ρητορικό και θεσμικό επίπεδο.

Στο καταληκτικό στρογγυλό τραπέζι η J. Cowan, ο T. Gallant, ο N. Μουζέλης και ο Ε. Παπαταξιάρχης συζήτησαν για τη συμβολή της ελληνικής ανθρωπολογικής και ιστοριογραφικής εμπειρίας στις αναθεωρήσεις του πολιτικού και ειδικότερα επιχείρησαν να διακρίνουν τη συμβολή των εργασιών του συνεδρίου στην κατανόηση του πολιτικού στη σύγχρονη Ελλάδα από την επιρροή των διεθνών θεωρητικών αναζητήσεων και κοινωνικών ανακατατάξεων. Ο N. Μουζέλης τόνισε την ανάγκη ύπαρξης μη ουσιοκρατικών ολιστικών θεωριών του πολιτικού και κοινωνικού γίνεσθαι ενώ ο T. Gallant συνέδεσε τις εργασίες του συμποσίου με τρέχουσες αναθεωρήσεις της έννοιας του πολιτικού στις ΗΠΑ, αναθεωρήσεις που προέκυψαν από τον πιο στενό διάλογο της ανθρωπολογίας με την ιστορία. Τέλος οι J. Cowan και Ε. Παπαταξιάρχης κατέγραψαν ορισμένες από τις διαπιστώσεις του συνεδρίου και τις συνέδεσαν με τις μελλοντικές προοπτικές της έρευνας.

Πολλές από τις ανακοινώσεις χρησιμοποίησαν εργαλεία τόσο της ανθρωπολογίας όσο και της ιστορίας και ορισμένοι ομιλητές επιχείρησαν επιστημολογικές υπερβάσεις κινούμενοι ανάμεσα στη συγχρονία και τη διαχρονία και ανάμεσα στο τοπικό, κρατικό και διακρατικό επίπεδο. Οι περισσότερες ανακοινώσεις εστίαζαν στις γεωγραφικές περιοχές της Θράκης, της Μακεδονίας, της Ηπείρου και των νησιών του Αιγαίου αλλά δεν έλειψαν και οι μελέτες που εξέταζαν φαινόμενα του αστικού χώρου (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη). Το συγκριτικό πλαίσιο που επέλεξε η πλειοψηφία των ομιλητών αναφέρονταν στις όμορες κοινωνίες (Μεσόγειος, Βαλκάνια, Ευρώπη) αλλά υπήρξαν και τολμηρές προσπάθειες σύγκρισης με τα τεκταινόμενα στην Ταϊλάνδη και την Καραϊβική. Η πλειοψηφία των ανακοινώσεων βασιζόνταν στο υπόβαθρο των ανθρωπολογικών και ιστορικών μελετών για τις ταυτότητες φύλου στη δεκαετία του 1980 αλλά και στις μελέτες μειονοτικών και εθνοτικών ταυτοτήτων της δεκαετίας του 1990. Σε κάθε περίπτωση έφεραν μια αύ-

ρα ανανέωσης στη μελέτη του πολιτικού διευρύνοντας τη θεματολογία και δείχνοντας πώς η κριτική απόσταση από τα κυρίαρχα κανονιστικά σχήματα είναι παραγωγική ιδιαίτερα όταν συνοδεύεται από τον συνδυασμό της μακρομε τη μικροθεώρηση ή της ερμηνευτικής, αναστοχαστικής με πιο συμβατικές προσεγγίσεις της πολιτικής συμπεριφοράς.

Η οργάνωση του συμποσίου ήταν υποδειγματική. Το επίπεδο των ανακοινώσεων ήταν πολύ υψηλό, η μεταξύ τους όσμωση προέκυπτε αβίαστα και η συμμετοχή του κοινού ήταν καταλυτική. Ενός κοινού το οποίο αποτελούσαν από πολλές/ούς νέες/ους ερευνήτριες/ες που συνέβαλαν καίρια στην επιτυχία των συζητήσεων.

Πού όμως οφείλεται αυτή η ποιοτική και ποσοτική αναβάθμιση των ανθρωπολογικών και των συναφών ιστορικών μελετών στην Ελλάδα η οποία καταγράφηκε στο ομολογουμένως εξαιρετικό αυτό συμπόσιο; Ο Κ. Τσοουκαλάς υποστήριξε ότι οφείλεται στον περιθωριακό ρόλο που έχει η ανθρωπολογία στην ελληνική κοινωνία και στην ανώτατη εκπαίδευση. Η Ε. Αβδελά προσθέτοντας μια περισσότερο ανθρωπολογική ερμηνεία, επισήμανε τη σημασία «της παρέας», της ύπαρξης δηλαδή ομάδων ακαδημαϊκών με κοινούς προσανατολισμούς σε ορισμένα πανεπιστημιακά Τμήματα της περιφέρειας. Σε κάθε περίπτωση η πορεία αυτή μπορεί να γίνει κατανοητή στη βάση μιας σειράς παραγόντων. Ας αναλογιστούμε την ύπαρξη τριών επιτυχημένων Τμημάτων (Παν. Αιγαίου, Παντείου, Θεσσαλίας) που χορηγούν πτυχία ανθρωπολογίας στα δύο εκ των οποίων η Ανθρωπολογία συνυπάρχει με την ιστορία. Ας αναγνωρίσουμε τις υπόλοιπες σημαντικές ακαδημαϊκές εστίες συνάντησης της ανθρωπολογίας με την ιστορία (Ιωάννινα, ΑΠΘ) και ας συνεκτιμήσουμε την ανταλλακτική αξία της ανθρωπολογικής και της ιστορικής γνώσης μέσα από τη συνεχώς αυξανόμενη συναφή εκδοτική παραγωγή. Τέλος, ας μην παραβλέψουμε την εμφάνιση ελλήνων ανθρωπολόγων και ιστορικών που συστηματικά εργάζονται πάνω σε όμορες κοινωνίες των Βαλκανίων, της Αφρικής και της Μέσης Ανατολής.

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΕΣ

Andrew Heywood

Πρόλογος-επιμέλεια: Νίκος Μαραντζίδης

Σελίδες 656

Στην ευρέως αναθεωρημένη και ενημερωμένη τρίτη έκδοση, ο Andrew Heywood, παρέχει μια ξεκάθαρη και προσιτή εισαγωγή στα πολιτικά δόγματα και τις πολιτικές πεποιθήσεις, που έχουν κυριαρχήσει και διαμορφώσει την παγκόσμια πολιτική για περισσότερο από 200 χρόνια.

ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ & ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

Dieter Nohlen

Σελίδες 664

"Από την ποικιλία των σχέσεων που μπορεί να υπάρχουν ανάμεσα στα εκλογικά και κομματικά συστήματα, η μεταξύ τους σύνδεση είναι εκείνη που πολιτικά έχει τη μεγαλύτερη σημασία..."

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Franz Lehner, Ulrich Wildmaier

Σελίδες 356

Το βιβλίο προσφέρει μια ευρεία εισαγωγή στην συγκριτική πολιτική, τις προσεγγίσεις της και το κεκτημένο των γνώσεών της. Παρουσιάζει τις βασικές προσεγγίσεις της συγκριτικής πολιτικής, τις βασικές γνώσεις σχετικά με τις δομές και τα προβλήματα που συνδέονται με τις δυτικές δημοκρατίες και τις σχέσεις ανάμεσα στις θεσμικές δομές και την κρατική πολιτική.

εκδόσεις

επίκεντρο

Αθήνα: Κιάφας 5 Τ.Κ. 106 78

Τηλ. 210 3811077 Fax: 210 3811086

Θεσσαλονίκη: Καμβουνίων 9 Τ.Κ. 546 21

Τηλ. 2310 256146 Fax: 2310 256148

email: books@epikentro.gr

Μόλις κυκλοφόρησε

ERIC HOBBSBAWM

Παγκοσμιοποίηση
Δημοκρατία
και Τρομοκρατία

ΘΕΜΕΛΙΟ

ERIC HOBBSBAWM

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ,
ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ
ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ

Μετάφραση:

ΝΙΚΟΣ ΚΟΥΡΚΟΥΛΟΣ

ISBN 978-960-310-327-7

Σελίδες 208

Το τελευταίο βιβλίο του Eric Hobsbawm είναι η προσπάθεια ενός ιστορικού να εξετάσει, να αναλύσει και να κατανοήσει την κατάσταση του κόσμου στο χάραμα της τρίτης χιλιετίας, και κάποια απ' τα κυριότερα πολιτικά προβλήματα που αντιμετωπίζουμε σήμερα. Αγγίζοντας την ουσία του αντικειμένου του, πραγματεύεται τον πόλεμο και την ειρήνη στους καιρούς μας, προβλήματα δημόσιας τάξης, την αναρχία και την τρομοκρατία, τον εθνικισμό και τη μεταβαλλόμενη φύση του έθνους-κράτους, αλλά και τις μελλοντικές προοπτικές της δημοκρατίας, σκιαγραφώντας το ιστορικό πλαίσιο και τα σημαντικά διδάγματα που μπορεί αυτό να μας προσφέρει. Και, κυρίως, στρέφει τη διαπεραστική ματιά του στη Μέση Ανατολή, στον πόλεμο του Ιράκ και στο αμερικάνικο ιμπεριαλιστικό σχέδιο. Τα κείμενα του Eric Hobsbawm είναι πολύτιμα για την κατανόηση του κόσμου μέσα στον οποίο ζούμε.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092

http://www.themelio-ekdoseis.gr e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

ANNA FRANGOUDAKI - CAGLAR KEYDER (επιμ.), *Ways to Modernity in Greece and Turkey: Encounters with Europe, 1850-1950* [Τρόποι εκουγχρονισμού στην Ελλάδα και την Τουρκία: Συναντήσεις με την Ευρώπη, 1850-1950], I.B. Tauris, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2007, 265 σελ.

Το συλλογικό αυτό έργο αποτελεί ευπρόσδεκτη συνεισφορά στο ανεξάντλητο ερευνητικό πεδίο που προσφέρεται από τη συγκριτική μελέτη της εθνογένεσης στα Βαλκάνια και την Εγγύς Ανατολή. Ο συγκεκριμένος τόμος, επικεντρωμένος στην ελληνοτουρκική σύγκριση, λειτουργεί ουσιαστικά ως συνέχεια ενός ανάλογου εγχειρήματος που ξεκίνησε προ διετίας –βλ. F. Birtek - Th. Dragonas (επιμ.), *Citizenship and the Nation-State in Greece and Turkey*, Routledge, Λονδίνο 2005· ελληνική μτφρ.: *Ελλάδα και Τουρκία: πολίτης και έθνος-κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006. Εκείνο το έργο πραγματευόταν τις θεομικές πλευρές της εθνογένεσης στην Ελλάδα και την Τουρκία, ενώ το παρόν ασχολείται περισσότερο με βιωματικές όψεις αυτής της διαδικασίας στις δύο χώρες, από τα μέσα του 19ου έως τα μέσα του 20ού αιώνα.

Βασικό ζητούμενο στην προβληματική που παρακινεί παρόμοιες διερευνήσεις είναι η συνάρτηση εθνικισμού και εκουγχρονισμού –ή, ακριβέστερα, πώς το εθνικιστικό φαινόμενο αποτελεί, ταυτόχρονα, «συνέπεια» αλλά και «όχημα» της εκουγχρονιστικής διαδικασίας. Είναι αυτονόητο ότι μια τέτοια προβληματική αφορά μεγάλο φάσμα ερωτημάτων τα οποία διεγείρουν, αφενός, τον περαιτέρω εμπλουτισμό της ιστορικής γνώσης και θέτουν, αφετέρου, σε δοκιμασία τα εν χρήσει θεωρητικά εργαλεία.

Στη σύντομη αλλά νευρώδη Εισαγωγή τους, οι επιμελητές Άννα Φραγκουδάκη και Caglar Keyder προσφέρουν σε αδρές γραμμές το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνται οι επιμέρους συνεισφορές του τόμου. Τοποθετώντας την εκουγχρονιστική πρόκληση στις αντίστοιχες ιστορικές συνάψεις, τονίζουν ιδιαίτερα τον καθοριστικό ρόλο του κράτους στους προσανατολισμούς και την εξέλιξη του, ούτως ειπείν, «εθνικού εκουγχρονισμού» τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία. Επισημαίνουν ταυτόχρονα ότι αυτή η σύμπτω-

ση κρατικής εξουσίας, εκουγχρονιστικού προτάγματος και εθνικού ιδεώδους, παρά τις διαφορετικές χρονικότητες στις δύο περιπτώσεις, οδηγεί στη διαμόρφωση μιας, θα λέγαμε, «συγκροτημένης πραγματικότητας» που διαπλάθεται με μέτρο ανάλογες αφαιρετικές εικόνες περί έθνους και εθνικής ομοιογένειας. Τούτο δεν παραβλέπει φυσικά τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους κράτος και κοινωνία συναντώνται στην ελληνική και την τουρκική περίπτωση, αλλά υποβάλλει και τις δύο στην ίδια λογική ανάλυσης. Και, σε αυτό το πνεύμα, οι επιμελητές του τόμου αναδεικνύουν την ιδιαιτερότητα του εγχειρήματος που επιμελούνται: την ανάδειξη των ποικίλων τρόπων με τους οποίους η εθνική-εκουγχρονιστική «μηχανική» αφομοιώνεται εν τους πράγμασι από τις κοινωνίες προς τις οποίες απευθύνεται.

Χωρισμένος σε τέσσερις θεματικές ενότητες, ο τόμος περιέχει δώδεκα άρθρα από Έλληνες και Τούρκους πανεπιστημιακούς και ερευνητές, τα οποία εξεστινώνονται προς διάφορες κατευθύνσεις αυτής της κεντρικής διερεύνησης. Η πρώτη ενότητα επιχειρεί να διαφωτίσει το ασύμπτωτο της σχέσης κράτους και κοινωνίας στον ύστερο 19ο αιώνα τόσο στην ελληνική όσο και στην τουρκική περίπτωση, με τα άρθρα των Ιωάννη Τασόπουλου και Ζαφέρ Τοπράκ, αντίστοιχα. Ο Τασόπουλος ασχολείται με την ελληνική ιδιαιτερότητα του «προοδευτικού» Συντάγματος του 1864, σε συνάρτηση με τις κοινωνικές και ιδεολογικές αγκυλώσεις της κοινωνίας της εποχής. Η έμφαση εδώ δίδεται στις νοπτικές ορίζουσες του συγκεκριμένου φαινομένου και στους τρόπους με τους οποίους συντελείται η πλήρης εθνικοποίηση των δημοκρατικών ιδεωδών στην Ελλάδα του ρομαντικού μεγαλοϊδεατισμού. Σε παρόμοια κατεύθυνση, το άρθρο του Τοπράκ ανασκοπεί την οθωμανική «προϊστορία» του εκουγχρονισμού στην Τουρκία, τονίζοντας τη δυτικότερη έμπνευση των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ. Ο συγγραφέας τονίζει ότι ο εκουγχρονισμός του οθωμανικού κράτους θεωρήθηκε ότι θα αποτελούσε τη μόνη αποτελεσματική απόκριση στις προκλήσεις τόσο της Δύσης όσο και των αποσχιστικών εθνικισμών –και γι' αυτό επιχειρήθηκε η θέσπιση ριζικών (και αδιανόπτων για την οθωμανική παράδοση) μέτρων που αποσκοπούσαν στην ισοπολιτεία ανάμεσα στους υπηκόους της Αυτοκρατορίας. Και στις δύο περιπτώσεις, λοιπόν, το χάσμα ανάμεσα σε αφηρημένες αρχές και εμπειρικές πραγματικότητες γίνεται κατανοητό ως προϊόν των εντάσεων που ο εθνοκρατικός εκουγχρονισμός προκαλεί σε κοινωνίες οι οποίες παραμένουν ακόμη δέσμιες της παράδοσης.

Πρόκειται, ωστόσο, για ένα χάσμα που δεν μένει αγεφύρωτο. Παρά τις εντάσεις που προκαλεί, και μόνον η εισαγωγή δυτικών ιδεών ενεργοποιεί ποικίλους τρόπους αφομοίωσης από τα παραδοσιακά κοινωνικά περιβάλλοντα

που τις δεξιώνονται. Όψεις αυτής της «συγκροτημένης πραγματικότητας» εξετάζει η δεύτερη ενότητα του τόμου, όπου τέσσερα άρθρα εστιάζουν σε διάφορους τρόπους με τους οποίους τα κειμήλια του εθνικού εκουγχρονισμού γίνονται αντιληπτά και εντάσσονται στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Αναλύοντας κείμενα ελλήνων υπηκόων της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Χάρης Εξερτζόγλου αναδεικνύει τις πολλαπλές ασάφειες του εκουγχρονιστικού προτάγματος το οποίο καθίσταται αντικείμενο εμπειρικών αναδιπραγματεύσεων με σκοπό όχι την αντιδιαστολή του με την έννοια της παράδοσης (ιδιαίτερα της θρησκευτικής) αλλά, αντίθετα, την ένταξή του σε μια απόπειρα αποκατάστασής της. Τέτοιες «παραδοσιарχικές» μορφές αποδοχής (και όχι απόρριψης) της εκουγχρονιστικής πρόκλησης δεν συντελούνται, φυσικά, σε κοινωνικό κενό, αλλά, όπως προσεκτικά επισημαίνει ο Εξερτζόγλου, η ίδια η πολυσημία τους είναι ενδεικτική της κοινωνικής ρευστότητας και των συνεχώς αναδιατασσόμενων συμμαχιών που τις προκαλούν. Σε παρόμοιο πνεύμα, ο Ετέμ Ελντέμ ασχολείται με μια αναπάντεχα ενδιαφέρουσα πηγή, τους έλληνες καταθέτες της Οθωμανικής Τράπεζας και τον τρόπο με τον οποίο καλούνται να αυτοπροοριστούν διά των υπογραφών τους. Οι αναπροσαρμογές που συντελούνται στην ταυτότητα του υποκειμένου κατά την ύστερη φάση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τεκμαίρονται έτοι από τον τρόπο υπογραφής (λ.χ. με τη χρήση του ελληνικού ή του λατινικού αλφαβήτου). Ο Ελντέμ έχει βεβαίως συνείδηση των μεθοδολογικών περιορισμών της συγκεκριμένης προσέγγισης, ωστόσο από τη συμβολοποίηση της υπογραφής καταφέρνει να συναγάγει αρκετές ευρηματικές προτάσεις για τη διείσδυση των εκουγχρονιστικών ιδεών και πρακτικών στην οθωμανική πραγματικότητα, ιδιαίτερα σε σχέση με τις παραμέτρους της εθνικότητας, της θρησκείας, του μορφωτικού επιπέδου και του φύλου. Ανάλογο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η συνεισφορά της Ιωάννας Πετροπούλου, η οποία επικεντρώνεται στο άρθρο της στις μεταφράσεις ευρωπαϊκών (και ιδιαίτερα γαλλικών) μυθιστορημάτων στα караμανλίδικα, από τον καιρό του Τανζιμάτ και εντεύθεν. Η Πετροπούλου διακρίνει τα εκουγχρονιστικά σημαινόμενα πίσω από τέτοιες μεταφραστικές επιλογές (συνειδητή στροφή προς τη Δύση, κοσμικό περιεχόμενο), υποστηρίζοντας τα συμπεράσματά της με την παράλληλη διερεύνηση της «πολιτικής οικονομίας» που υποβοηθά τη συγκεκριμένη εκδοτική δραστηριότητα. Τέλος, η Σιμπέλ Μποζντογάν στρέφει το ενδιαφέρον της στην αναζήτηση ξεχωριστού αρχιτεκτονικού ύφους κατά την ύστερη οθωμανική και πρώιμη εθνοκρατική περίοδο –σε ένα φαινόμενο που συναρτάται με τις αποκρίσεις στην πρόκληση του εκουγχρονισμού και το οποίο

συμπυκνώνεται στην παρεπόμενη σύγκρουση ανάμεσα στα ρεύματα της οθωμανικής αναγέννησης και του εθνικού μοντερνισμού.

Η τρίτη θεματική ενότητα του τόμου διαστέλλει το πεδίο αναφοράς για να περιλάβει τόσο τις μεταναστευτικές όσο και τις έμφυλες διαστάσεις της εκσυγχρονιστικής πρόκλησης υπό εθνικό μανδύα. Η Ιωάννα Λαλιώτου επικεντρώνεται στις ανασπασιοδοτήσεις της ελληνικής ταυτότητας εξαιτίας των μεταναστευτικών ρευμάτων προς τον Νέο Κόσμο τον 20ό αιώνα, επισημαίνοντας ότι η γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα που απελευθερώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο τροποποιεί έξωθεν την παραδοσιακή εικόνα του Έλληνα μετανάστη, δημιουργώντας καινούργια πρότυπα και θετικές αξιοδοτήσεις. Η Αγγέλικα Ψαρρά, από την πλευρά της, μελετά την αποσπασματική εισαγωγή των φεμινιστικών ιδεών στην Ελλάδα του ύστερου 19ου και του πρώτου μισού του 20ού αιώνα και τις απόπειρες ενσωμάτωσής τους στις κυρίαρχες εθνικιστικές αντιλήψεις της κοινωνίας που τις υποδέχθηκε ως καταρχήν παρείσακτες. Οι παρεπόμενες αντιφάσεις αυτής της ιδεολογικής σύνθεσης ήταν επόμενο να νοθεύσουν, κατά μία έννοια, το εκσυγχρονιστικό περιεχόμενο των συστατικών της, αφού η εθνικοποίηση του φεμινισμού συνιστούσε έναν εμπειρικό συμβιβασμό που συνεπαγόταν την αποστασιοποίηση από την οικουμενικότητα των προταγμάτων του. Η Νουκέτ Σιρμάν, στο άρθρο της, στρέφει την έρευνά της στις αλλαγές που συντελούνται στη δομή της τουρκικής οικογένειας κατά τη μετάβαση από τους ύστερους οθωμανικούς χρόνους στην πρώτη περίοδο της Τουρκικής Δημοκρατίας. Παρότι κατά κύριο λόγο κειμενική, η προσέγγιση της Σιρμάν αποτελεί μια χρήσιμη συνεισφορά στην κοινωνιολογία της οικογένειας, δείχνοντας τη μετάβαση από την εικόνα του παραδοσιακού οίκου στο πρότυπο της πυρηνικής οικογένειας ως κυττάρου του έθνους, με αποτέλεσμα ο κρατικά καθοδηγούμενος εθνικός εκσυγχρονισμός να διεμβολίσει την ιδιωτική σφαίρα και να εκτοπίσει σταδιακά τη σημασία της συγγένειας στη ζωή των ανθρώπων. Ο Ζαφέρ Γιενάλ, τέλος, ασχολείται με ένα συναφές θέμα, τον συγκεκριμένο ρόλο που ο εθνικός εκσυγχρονισμός στην Τουρκία του Μεσοπολέμου επιφύλασσε στις γυναίκες ως μητέρες του έθνους. Με σημείο αναφοράς την ίδρυση και λειτουργία οικοκυρικών σχολών, ο Γιενάλ μελετά τις βιωματικές όψεις των εθνοκρατικών επεμβάσεων σε ζητήματα φύλου και οικογένειας που μέχρι τότε παρέμεναν εκτός δημόσιας σφαίρας και κρατικής δικαιοδοσίας, επιβεβαιώνοντας έτσι την ιδιότυπη κοινωνική μηχανική που επιβάλλεται από τον εθνικό εκσυγχρονισμό στην τουρκική περίπτωση.

Η τέταρτη και τελευταία θεματική ενότητα περιλαμβάνει δύο άρθρα που

ασχολούνται με αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί «ποικτική του χώρου» υπό το κράτος του εθνικού εκουγχρονισμού. Στο πρώτο άρθρο, η Μπιρέ Κολιόγλου Κιρλί εξετάζει την πολεοδομική και αρχιτεκτονική ανάπλαση της κατεστραμμένης Σμύρνης μετά την Καταστροφή του 1922, όπου η επαναπλήρωση του «κενού χώρου» συντελέστηκε με επεμβάσεις που αντανakλούσαν τις νέες αντιλήψεις περί εθνικής ομοιογένειας. Έτσι, οι χιλιοδουλεμένες στο αργόσυρτο παρελθόν της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παραδοσιακές χρήσεις του αστικού χώρου σαρώθηκαν από το τοπίο, χάρη σε μια αισθητικά και λειτουργικά «ενιαία» ανοικοδόμηση που βρισκόταν υπό την καθοδήγηση της κεντρικής εξουσίας και αντανakλούσε τους μιμητικούς πειραματισμούς του τουρκικού εθνικισμού. Η συγκροτημένη πραγματικότητα που δημιουργεί ο εθνικός εκουγχρονισμός αποτυπώνεται εδώ σε έναν όντως νέο αστικό ιστό — η Σμύρνη δεν μετατρέπεται σε Ιζμίρ μόνον κατ' όνομα. Στο άλλο άρθρο αυτής της ενότητας, η Αλεξάνδρα Γερόλυμπου μελετά την αστική ανάπτυξη στην Ερμούπολη, τη Μυτιλήνη και τη Σάμο από την ύστερη οθωμανική περίοδο και εντεύθεν. Το αξιοσημείωτο στις μικρές αυτές επαρχιακές πόλεις είναι πως ο εθνικός εκουγχρονισμός δεν υποβάλλεται άνωθεν — αντιθέτως, οι κάτοικοί τους αναδέχονται ασμένως τους νέους τους ρόλους ως εθνικά υποκείμενα και αρχίζουν να μεταμορφώνουν την όψη του αστικού χώρου με την εξάλειψη των ιχνών του άμεσου παραδοσιακού παρελθόντος.

Το εύρος των θεμάτων που εξετάζει αυτός ο συλλογικός τόμος, συνδυασμένο με τις θεωρητικές ευαισθησίες των συγγραφέων που φιλοξενεί, μας προσφέρουν μια πληρέστερη κατανόηση των ομοιοτήτων και των διαφορών ανάμεσα στα μονοπάτια που ακολουθεί ο εθνικός εκουγχρονισμός στην Ελλάδα και την Τουρκία. Χάρη στις προσπάθειές των συντελεστών τού τόμου, αντιλαμβανόμαστε καλύτερα τόσο την εξωγενή προέλευση όσο και τον δομικό χαρακτήρα της εκουγχρονιστικής πρόκλησης (δηλαδή, το πώς ακριβώς η Οθωμανική Αυτοκρατορία «αργοπέθαινε από την Ευρώπη»), — εντοπίζουμε την «άνιση» αφομοίωση αυτής της πρόκλησης από κοινωνίες που μετεωρίζονταν ακόμη ανάμεσα στην παράδοση και την νεωτερικότητα και, τέλος, εμβαθύνουμε στην πληθώρα των αποκρίσεων από μέρους των κοινωνικών υποκειμένων, όπως αυτές αποτυπώθηκαν σε διάφορες όψεις του κοινωνικού βίου. Κινούμενοι σε μικροσκοπικό επίπεδο ανάλυσης, οι συντελεστές του τόμου μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε πώς το πρόταγμα της εθνικής ομοιογένειας — όπως αυτό συνέβη να εφαρμοστεί στην πράξη από την κοινωνική μηχανική που ασκήθηκε από τα δύο εθνικά κράτη — «μεταφράστηκε» τελικά σε βίωμα. Συνήθως εκόντες (ως μέρος του νεωτερικού εθνικού μύθου)

και οίγουρα με την υποβολή της εθνοκρατικής εξουσίας, οι πρώην υπήκοοι μεταμορφώθηκαν σε *homines nationales*, σε πολίτες εθνικών κρατών, με όλα τα βιωματικά παρακολούθημα αυτού του θεσμικού μετασχηματισμού.

Χρησιμοποιώντας άλλους όρους, θα έλεγα ότι η αξία του τόμου έγκειται στο ότι κινείται άνετα και καρποφόρα σε ένα προνομιακό πεδίο της ιστορικής κοινωνιολογίας –στη μελέτη επιμέρους όψεων της ανθρώπινης εμπειρίας μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Ως πεδίο συνάντησης δομικών προσδιορισμών και υποκειμενικής δράσης, ένα τέτοιο θεματολόγιο μας επιτρέπει να εισχωρήσουμε στη σύγκρουση ανάμεσα, αφενός, τις αφηρημένες αρχές της νεωτερικότητας και, αφετέρου, τους εμπειρικούς διακανονισμούς της παράδοσης και, στη συνέχεια, να ιχνηλατήσουμε τους τρόπους με τους οποίους επέρχονται οι εμπράγματα συμβιβασμοί και συντίθενται τελικά σε νέες πραγματικότητες. Και, από μια ακόμη γενικότερη σκοπιά, τέτοιες προσπάθειες επιβεβαιώνουν δημιουργικά τη ρήση του Έντουαρντ Π. Τόμσον, ότι το ζητούμενο κάθε ιστορικής κατανόησης είναι να συλλάβουμε την κρίσιμη αμφισημία της ανθρώπινης παρουσίας μας στην ίδια μας την ιστορία, ως εν μέρει υποκειμένων και εν μέρει αντικειμένων, ως εκούσιων φορέων των ίδιων των ακούσιων προσδιορισμών μας.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Ε. ΛΕΚΚΑΣ

ΠΑΝΟΣ ΚΑΖΑΚΟΣ, *Αναθεώρηση του Συντάγματος και Οικονομία. Δοκίμιο οικονομικής ανάλυσης των συνταγματικών θεσμών*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007, 194 σελ.

Η συζήτηση για την αναθεώρηση του Συντάγματος αποτελεί πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ νομικών, οικονομολόγων και πολιτικών επιστημόνων. Ο συγγραφέας επιλέγει να προσεγγίσει το ζήτημα ενταγμένο στο τρίπτυχο κανόνες-ποιότητα πολιτικής-οικονομικές επιδόσεις. Το βασικό επιχείρημά του, που εδράζεται στην οικονομική των συνταγματικών θεσμών [constitutional economics], είναι ότι ο επαναπροσδιορισμός των κανόνων (συνταγματικών και άλλων) του πολιτικού παιχνιδιού είναι δυνατό να οδηγήσει σε βελτίωση της ποιότητας της πολιτικής (νοούμενης τόσο ως politics, όσο και ως policy) και, συναφώς, σε βελτίωση των οικονομικών επιδόσεων της χώρας. Με βάση τον συλλογισμό αυτό εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο οι συνταγματικοί κανόνες μπορούν να λειτουργήσουν ως «θεσμικά δεσμά» για τους πολιτι-

κούς με στόχο «να αποτρέπονται στο μέτρο του δυνατού κοντόθωρες, προσοδοθηρικοί χαρακτήρα και καιροσκοπικές αποφάσεις χωρίς να αναιρούνται ουσιώδη χαρακτηριστικά της Δημοκρατίας».

Ο συγγραφέας υιοθετεί μία οπτική που οι περισσότερες πολιτικές αναλύσεις αποφεύγουν: το βασικό θεωρητικό του πρίσμα είναι η δημόσια επιλογή [public choice], η θεωρία της οποίας αναπτύχθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1960 με το έργο των Tullock και Buchanan (1962), *The Calculus of Consent*, αν και οι ρίζες της πρέπει να αναζητηθούν ακόμα παλαιότερα,¹ και εξελίχθηκε με ραγδαίους ρυθμούς ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες με τη δημιουργία της Public Choice Society το 1965. Στην Ελλάδα η θεωρία της δημόσιας επιλογής αναπτύσσεται με σχετική καθυστέρηση, τόσο σε επίπεδο ακαδημαϊκής διδασκαλίας, όσο και στη σχετική βιβλιογραφία.

Στον πυρήνα της βρίσκεται η παραδοχή ότι οι πολιτικοί δρώντες είναι ορθολογικά άτομα που επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση του οφέλους τους. Έτσι οι πολιτικοί προσπαθούν να εξασφαλίσουν την επανεκλογή τους, οι ομάδες συμφερόντων διεκδικούν περισσότερες εύνοιες, οι γραφειοκράτες² επιδιώκουν την κατοχύρωση των προνομίων τους κ.ο.κ. Ως εκ τούτου η διαδικασία λήψης αποφάσεων συχνά έχει ως αποτέλεσμα πολιτικές που είναι αναποτελεσματικές και αντικρούουν στο δημόσιο συμφέρον.

Η ερμηνεία της αναποτελεσματικότητας της πολιτικής δεν είναι βέβαια αποκλειστικό προνόμιο της θεωρίας της δημόσιας επιλογής. Η αυστριακή σχολή (Boettke, Mises, Hayek κ.ά.) προκρίνει τη σημασία της πληροφόρησης για να εξηγήσει τέτοια φαινόμενα. Η αρχική της παραδοχή είναι ότι οι κυβερνήσεις και οι γραφειοκράτες είναι καταρχάς καλοπροαίρετες, ωστόσο η περιορισμένη πρόσβαση στην πληροφορία καθιστά τη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων αναποτελεσματική.

Το θεμελιώδες ζήτημα στο οποίο επιχειρεί να δώσει απαντήσεις η θεωρία της δημόσιας επιλογής είναι η ανάδειξη εκείνων των θεσμών, των διαδικασιών και των κανόνων που θα λειτουργήσουν περιοριστικά στην αυθαίρετη και προσοδοθηρική [rent-seeking] δράση των πολιτικών δρώντων. Στην α-

1. Ενδεικτικά μόνο μπορούμε να αναφέρουμε το βιβλίο *The Theory of Committees and Elections* του Duncan Black (1948), που κατά τον Tullock είναι ο πατέρας της θεωρίας της δημόσιας πολιτικής, αλλά και νεότερα, όπως του Kenneth Arrow (1951), *Social Choice and Individual Values*.

2. Για την εφαρμογή της θεωρίας της δημόσιας επιλογής στις γραφειοκρατίες, βλ. W.A. Niskanen, «Bureaucracy», στο Ch. Rowley (επιμ.), *Democracy and Public Choice*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1987.

κράια της εκδοχή η θεωρία ανάγει τον homo politicus σε homo economicus (και, συναφώς, τη δημόσια δράση σε *πολιτική αγορά*), προκρίνοντας ως μοναδικό κίνητρο της πολιτικής δράσης την επιδίωξη της μεγιστοποίησης του οφέλους (της προσόδου) του. Η ακραία αυτή εκδοχή της θεωρίας της δημόσιας επιλογής έχει υποστεί αυστηρή κριτική. Ο Αμάρτια Σεν συνόψισε κριτικά την ακραία διατύπωση της θεωρίας της δημόσιας επιλογής στον εξής φανταστικό διάλογο: «Μπορείτε να μου δείξετε πού είναι ο σιδηροδρομικός σταθμός;» ρωτά ο επισκέπτης σε μία ξένη πόλη τον ντόπιο κάτοικο. «Φυσικά», απαντά ο κάτοικος, δείχνοντας στην αντίθετη κατεύθυνση στην οποία βρίσκεται και το ταχυδρομείο. «Μήπως μπορείτε να ταχυδρομήσετε και αυτό το γράμμα στο δρόμο σας προς τα εκεί;» ρωτά με τη σειρά του. «Βεβαίως», απαντά ο ξένος, έχοντας κατά νου να ανοίξει τον φάκελο για να κλέψει το περιεχόμενό του.

Σε θεωρητικό επίπεδο το ακραίο υπόδειγμα της δημόσιας επιλογής δεν ερμηνεύει περιπτώσεις πολιτικών δρώντων (πολιτικών και γραφειοκρατικών) που δεν αποκομίζουν οφέλη από τη δράση τους και, κάποιες φορές, η ενασχόλησή τους με τα κοινά μπορεί να συνεπάγεται και σχετικά υψηλό κόστος, π.χ., όταν προωθούν σκληρές μεταρρυθμίσεις αναλαμβάνοντας το πολιτικό κόστος. Συνεπώς, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι η συμπεριφορά των πολιτικών επηρεάζεται από τις παραδόσεις στις οποίες κοινωνικοποιήθηκαν, τις επικρατούσες ιδέες και, ενδεχομένως, μια αίσθηση καθήκοντος.

Στην πιο ήπια εκδοχή της θεωρίας, που υιοθετεί και ο συγγραφέας, η έννοια του ατομικού συμφέροντος ορίζεται ευρύτερα, συμπεριλαμβάνοντας μεταξύ άλλων την αυτοεπιβεβαίωση από και κατά την απόκτηση εξουσίας, την αναγνώριση, την παράδοση κ.λπ.

Μέσω της θεωρίας της δημόσιας επιλογής ερμηνεύονται φαινόμενα παθογένειας της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής πραγματικότητας που άλλες θεωρίες δεν εξηγούν ικανοποιητικά. Φαινόμενα όπως η διαφθορά, ο εκλογικός κύκλος, η διόγκωση του δημόσιου τομέα, η κατασπατάληση δημοσίων πόρων κ.λπ. δύσκολα ερμηνεύονται από τις παραδοσιακές προσεγγίσεις της πολιτικής επιστήμης, σύμφωνα με τις οποίες η δράση των πολιτικών διέπεται από ιδεαλιστικές αρχές και έχει ως αποκλειστικό στόχο την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος.

Με αφετηρία το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο ο συγγραφέας εξηγεί επιλογές (και αποτυχίες) του παρελθόντος και προσεγγίζει ζητήματα που έχουν ήδη τεθεί επί τάπητος εν όψει της επικείμενης συνταγματικής αναθεώρησης, καταθέτοντας τις δικές του προτάσεις. Συγκεκριμένα πραγματεύεται, μεταξύ

άλλων, το ζήτημα του ανοίγματος της αγοράς πανεπιστημιακών υπηρεσιών, τις δυνατότητες συνταγματικών ποσοτικών περιορισμών στη δημοσιονομική πολιτική, τις προοπτικές για περαιτέρω «αφαίρεση πολιτικής ύλης» από κυβερνήσεις και πλειοψηφίες μέσω των ανεξάρτητων αρχών ώστε να μην υπηρετούνται ειδικά συμφέροντα, και τέλος, προτείνει επιπλέον μέτρα για τη συρρίκνωση της εκλογικής συναλλαγής.

Θα μπορούσαν να διατυπωθούν και αντιρρήσεις στην επιχειρηματολογία του. Η βασική του πρόταση, ότι η θέσπιση νέων κανόνων και διαδικασιών που θα «δέσουν τα χέρια» των πολιτικών μπορεί να βελτιώσει την ποιότητα της πολιτικής και συναφώς τις οικονομικές επιδόσεις, έχει όρια. Η πολιτική έχει την ικανότητα να εντοπίζει και να εκμεταλλεύεται τα κενά του θεσμικού πλαισίου, ακόμα και σε περιπτώσεις που οι κανόνες είναι σαφείς (κριτήρια του Μaastricht και «δημιουργική λογιστική»). Ως εκ τούτου, οι τυπικοί θεσμοί και κανόνες «ξεχειλώνουν» (ή και παρακάμπνουν) και συχνά αντικαθίστανται από άτυπες διαδικασίες για να εξυπηρετηθούν συμφέροντα και προσδοκίες.

Σε μεθοδολογικό επίπεδο ο συγγραφέας συζητά τα συμπτώματα της παθογένειας της ελληνικής πολιτικής μέσα από το οπτικό πρίσμα της δημόσιας επιλογής, αποφεύγοντας εναλλακτικές προσεγγίσεις που φωτίζουν εξίσου ικανοποιητικά τα ίδια φαινόμενα. Η δράση και οι αποφάσεις των πολιτικών, η λειτουργία των γραφειοκρατικών οργανισμών και η απουσία μηχανισμών άμεσου ελέγχου των πολιτικών διαδικασιών από τους πολίτες αναδεικνύουν ζητήματα ποιότητας της Δημοκρατίας και καθιστούν ακόμα πιο επίκαιρες τις θέσεις του Dahl περί πολυαρχιών.³

Τέλος, το ερώτημα που τίθεται είναι αν η παθογένεια της ελληνικής πολιτικής (πελαταιακό, νεποτισμός, κακοδιαχείριση κ.λπ.) μπορεί να αντιμετωπιστεί με θεσμικές παρεμβάσεις και αλλαγή ή βελτίωση των κανόνων. Οι πολιτικές παραδόσεις («κουλτούρα») της χώρας, μέρος των οποίων είναι οι παγιωμένες αντιλήψεις και πρακτικές, θέτουν όρια στην αποτελεσματικότητα τέτοιων εγχειρημάτων. Και όπως δείχνει η νεοθεσμική έρευνα, πρόσθετοι κανόνες μπορεί να μην ανατρέπουν την επίδραση του πυρήνα αξιών και, συνεπώς, την ποιότητα της πολιτικής, δεδομένης της σημασίας της ιστορικής τροχιάς. Η αλλαγή νοοτροπίας, που διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο, απαιτεί μακροχρόνια και συντονισμένη προσπάθεια η οποία θα αποδώσει σε βάθος χρόνου.

ΚΩΣΤΑΣ ΔΙΑΜΑΝΤΙΚΟΣ

3. R. Dahl, *Democracy and its critics*, Yale University Press, New Heaven 1989.

JOHN H. KAUTSKY, *Social Democracy and Aristocracy: Why Socialist Labor Movements Developed in Some Industrial Countries and Not in Others*, [Σοσιαλδημοκρατία και Αριστοκρατία: γιατί αναπτύχθηκαν σοσιαλιστικά εργατικά κινήματα σε ορισμένα βιομηχανικά κράτη και όχι σε άλλα;], Transaction Publishers, New Brunswick 2001, 231 σελ.

Στο βιβλίο του αυτό, ο John H. Kautsky εξετάζει το φαινόμενο της ανάπτυξης των σοσιαλδημοκρατικών κινήματων σε κάποιες εκβιομηχανισμένες χώρες και την αδυναμία τους σε άλλες. Υποστηρίζει ότι υπάρχει ισχυρή εξάρτηση της επιτυχίας των σοσιαλδημοκρατικών προσπαθειών στον βιομηχανικό κόσμο από τη δύναμη της αριστοκρατικής παρουσίας στην εκάστοτε χώρα τον καιρό που πραγματοποιούνται οι προσπάθειες αυτές.

Η αίσθηση ταξικής συνείδησης στα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας την οποία προσπαθεί να εκφράσει ένα ταξικό κόμμα υπήρξε βασική προϋπόθεση για την επιτυχία του κόμματος αυτού. Τα σοσιαλιστικά κόμματα στηρίχθηκαν στην ισχυρή ταξική συνείδηση που χαρακτήριζε την εργατική τάξη κατά την περίοδο της εκβιομηχάνισης των ανεπτυγμένων οικονομιών (κυρίως της Δυτικής Ευρώπης). Σύμφωνα με τον John Kautsky, καθοριστική για την ενότητα της εργατικής τάξης ήταν η αντιπαλότητά της με μια εξίσου συγκροτημένη τάξη, την αριστοκρατική.

Η αριστοκρατία, ως τάξη, είχε πάντοτε συνοχή και σαφή όρια από τις υπόλοιπες. Από τα χρόνια της φεουδαρχίας, η συμμετοχή στην αριστοκρατική τάξη σήμαινε έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο ζωής σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Η επιθυμία των αριστοκρατών να διατηρήσουν το κερτιμένο υψηλότερο επίπεδο διαβίωσης τους έκανε διαχρονικά αλληλέγγυους προς αλλήλους και προσεκτικούς ως προς τη διατήρηση της ταξικής τους διαφοροποίησης από τις υποδεέστερες κοινωνικές ομάδες. Για να επιτύχουν την τελευταία, κληροδοτούσαν την εξουσία βάσει «αίματος», απέφευγαν τους διαταξικούς γάμους και περιφρονούσαν τις αξίες των δυνητικών κοινωνικών ανταγωνιστών τους. Όταν απέναντι τους βρέθηκε η ανερχόμενη αστική τάξη, τα ιδεολογικά όπλα των αριστοκρατών για τη διατήρηση του ίδιου status quo ήταν τα συντηρητικά ιδανικά της παράδοσης και της θρησκείας. Η αποτυχία της αριστοκρατίας να «αναχαιτίσει» την άνοδο των αστών την οδήγησε, εν τέλει, σε συνεργασία με αυτούς. Το αποτέλεσμα ήταν η αριστοκρατική τάξη να ενδώσει στη σύμπραξη με την αστική με αντάλλαγμα τη διατήρηση μιας σεβαστής κοινωνικής ισχύος. Η οικονομική δύναμη της αριστοκρατίας και η παντοδυναμία της στα κέντρα λήψης αποφάσεων περιορίστηκε,

θεσμοί όμως όπως ο στρατός και η διοικητική στελέχωση του κράτους παρέμειναν σε αριστοκρατικά χέρια. Σε ό,τι αφορά δε την αστική τάξη, η ανάμιξή της με τον αριστοκρατικό κύκλο δεν την άφησε ανεππρέαστη. Οι επιχειρηματίες, οι οποίοι ήταν αρχικά αυστηρά προσπλωμένοι στην προώθηση των επαγγελματιών τους συμφερόντων, επιδίωξαν να αποκτήσουν ορισμένους ελιτίστικους τρόπους συμπεριφοράς και να ενστερνιστούν ιδανικά που απηχούσαν την αριστοκρατική νοοτροπία.

Σε μια τέτοια κοινωνία, όπου τα όρια μεταξύ μπουρζουαζίας και αριστοκρατίας ήταν ολόενα και πιο δυσδιάκριτα, γεννήθηκε η νέα εργατική τάξη του καπιταλισμού. Η ουσπείρωσή της δεν άργησε. Από τη μία πλευρά, τα νέα κατώτερα κοινωνικά στρώματα ίσως να μην ήταν φτωχότερα από τους αγρότες επί φεουδαρχίας αλλά ήταν πιο ανασφαλή. Στις βιομηχανικές πόλεις, δεν είχαν πλέον ως «δίχτυ ασφαλείας», σε περίπτωση ανέχειας, την κοινοτική μέριμνα που υπήρχε στη μεσαιωνική ύπαιθρο. Από την άλλη πλευρά, η νέα τάξη πραγμάτων το μόνο που εξασφάλιζε στους βιομηχανικούς εργάτες ήταν ο κοινωνικός αποκλεισμός. Η πρόσβασή τους στην πολιτική σφαίρα ήταν απολύτως αδύνατη καθώς δεν προβλεπόταν ούτε καν το δικαίωμα ψήφου. Ο έλεγχος της στρατιωτικής ιεραρχίας εξακολουθούσε να είναι αποκλειστικό προνόμιο της αριστοκρατίας και οι περισσότερες όψεις της κοινωνικής ζωής (σχολεία, εκκλησίες, λέσχες, κλειστά επαγγέλματα) δεν προέβλεπαν τη συμμετοχή της εργατικής τάξης.

Αναμενόμενη συνέπεια όλων των παραπάνω ήταν η δημιουργία μιας αίθησης συλλογικής ταυτότητας ανάμεσα στα μέλη της ομάδας των εργατών. Η ταξική συνείδηση δημιούργησε τον «χώρο» για την ίδρυση αντιπροσωπευτικών εργατικών-σοσιαλιστικών κομμάτων ταξικού χαρακτήρα. Η επιθυμία, βεβαίως, για βελτίωση των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης δεν ήταν αίτημα μόνο στις χώρες με παρουσία αριστοκρατίας. Η διάθεση, όμως, για ριζική ανατροπή της κατεστημένης κατάστασης οφειλόταν κυρίως, σύμφωνα με τον συγγραφέα, στην αρχή της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων –μια αριστοκρατική αξία– η οποία διέπνεε το σύνολο της κοινωνικής οργάνωσης. Χαρακτηριστικό είναι, όπως αναφέρει ο Kautsky, ότι «όταν τα σοσιαλιστικά εργατικά κινήματα τελικά αναπτύχθηκαν, τότε, αντιμετώπισαν κυρίως την αντίσταση κομμάτων ιστορικά συνδεδεμένων με την αριστοκρατία και τους θεσμούς της, όπως τον στρατό, τη γραφειοκρατία και την εκκλησία αντί γι' αυτή των φιλελεύθερων κομμάτων που ιστορικά συνδέονταν με την αστική τάξη».

Τα εργατικά κόμματα στη Δυτική Ευρώπη κατέγραψαν εντυπωσιακή εκλογική άνοδο από την εποχή της ίδρυσής τους μέχρι περίπου το 1970. Η

ολοένα και μεγαλύτερη συσπείρωση της εργατικής τάξης, που με την πάροδο του χρόνου αύξανε τα μέλη της, σε συνδυασμό με τα ταχέως βελτιούμενα εκλογικά αποτελέσματα έκαναν τους ιδεολόγους της σοσιαλδημοκρατίας να εντεινούν την πίστη τους στη δημοκρατία. Εξαρχής, ο λόγος των σοσιαλιστών είχε επαναστατικές αναφορές και ρητός στόχος τους ήταν η ανατροπή της κατεστημένης τάξης του καπιταλισμού. Παρόλ' αυτά, όσο η εκλογική τους δύναμη μεγάλωνε τόσο πιο λογική φαινόταν στην ηγεσία της η δημοκρατική «οδός» για την ανάληψη της εξουσίας και την εφαρμογή ενός αντικαπιταλιστικού προγράμματος.

Για να καταφέρουν να αναλάβουν τη διακυβέρνηση των χωρών τους, οι σοσιαλδημοκράτες έπρεπε να αγωνιστούν για την εγκαθίδρυση δημοκρατικών θεσμών. Έτσι, προέκυψαν φυσιολογικά νέα κομματικά προγράμματα «δύο ταχυτήτων», με χαρακτηριστικότερο το προεκλογικό πρόγραμμα του γερμανικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος [SPD], γνωστό ως πρόγραμμα του Έρφουρτ (1891). Οι στόχοι των σοσιαλιστών χωρίζονταν πλέον σε βραχυπρόθεσμους και μακροπρόθεσμους. Οι βραχυπρόθεσμοι είχαν αντιαριστοκρατικό χαρακτήρα: αναφέρονταν σε μέτρα που θα εδραίωναν τη δημοκρατική πολιτεία και τα –πολιτικά και εργασιακά– δικαιώματα των εργατών. Τέτοια ήταν τα αίτηματα για καθολική ψηφοφορία, αναλογική αντιπροσώπευση, ελευθερία της έκφρασης και της συνάθροισης, δωρεάν δημόσια εκπαίδευση και φορολόγηση αναλογική του εισοδήματος. Οι μακροπρόθεσμοι στόχοι παρέμεναν στραμμένοι κατά της αστικής οικονομικής ηγεμονίας. Εξακολουθούσε να γίνεται αναφορά στην κοινωνικοποίηση όλων ή κάποιων μέσων παραγωγής. Όπως το θέτει, όμως, και ο Kautsky, «για να γίνουν αποτελεσματικά αντικαπιταλιστές στο μέλλον, [οι σοσιαλιστές] έπρεπε να γίνουν αποτελεσματικά αντιαριστοκράτες στο παρόν».

Η παραπάνω διάκριση των στόχων δεν γινόταν αντιληπτή με αυτόν τον τρόπο από τους πρώιμους σοσιαλιστές θεωρητικούς οι οποίοι θεωρούσαν εαυτούς αγωνιστές ενάντια στην μπουρζουαζία και όχι αντιαριστοκράτες. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, το γεγονός αυτό δεν αλλάζει τα αποτελέσματα της πολιτικής τους. Οι βραχυπρόθεσμοι στόχοι –που επιτεύχθηκαν όχι μόνο στις χώρες με ισχυρά σοσιαλιστικά κόμματα αλλά και σε άλλες βιομηχανικές χώρες όπως οι ΗΠΑ ή ο Καναδάς– σχετικά σπάνια έπληξαν άμεσα τους κεφαλαιούχους. Η αντιαριστοκρατική ατζέντα, με κορωνίδα την εγκαθίδρυση του κράτους πρόνοιας, αποδείχθηκε πολύ δημοφιλέστερη από αντικαπιταλιστικά μέτρα, όπως η εθνικοποίηση τομέων της βιομηχανίας. Επιτεύγματα των σοσιαλιστών που αφορούσαν την προστασία των εργασιακών δικαιωμά-

των δεν ανέκοψαν την αύξηση της παραγωγικότητας και την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Αντίθετα από την ατομική ιδιοκτησία, τα αριστοκρατικά προνόμια και θεσμοί (π.χ. τα σώματα της Άνω Βουλής, η διοικητική γραφειοκρατία) είτε έγιναν αντικείμενο δημοκρατικής μεταρρύθμισης είτε καταργήθηκαν τελείως κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα.

Εξάλλου, τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα δεν στηρίχθηκαν μόνο στη δημιουργία εργατικής ταξικής συνείδησης ως αντίβαρο στην αριστοκρατική φιλοσοφία. Ειρωνικά, η κοινωνικά εμπεδωμένη νομιμοποίηση των πρώην αριστοκρατικών κρατικών θεσμών συνέβαλε στην αποδοχή της σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής που εφαρμόστηκε μέσα από αυτούς τους θεσμούς, όταν οι σοσιαλιστές ανήλθαν στην εξουσία. Η επιτυχία της πολιτικής τους δεν οφείλεται, δίχως άλλο, μόνο στην πίεση από την πλευρά των σοσιαλιστών. Αντίστοιχοι στόχοι επιτεύχθηκαν και σε κράτη όπου αυτοί έλειπαν. Ήταν αιτήματα που τύγγαναν ευρύτερης κοινωνικής συναίνεσης και ως τέτοια έγιναν ευκολότερα αποδεκτά.

Περνώντας, λοιπόν, σε χώρες με καπιταλισμό αλλά χωρίς σοσιαλδημοκρατία, στη διεθνή βιβλιογραφία που πραγματεύεται τα σοσιαλιστικά εργατικά κινήματα προεξέχουσα θέση έχει, συνήθως, το παράδειγμα των Ηνωμένων Πολιτειών. Πρόκειται για μια χώρα που γαλουχήθηκε με τις αστικές αξίες και προχώρησε γοργά στην εφαρμογή του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής χωρίς ιδιαίτερα ιστορικά «βαρίδια». Σύμφωνα με τη θεωρία που εξηγεί το σοσιαλιστικό φαινόμενο με όρους «δράσης-αντίδρασης» σε σχέση με τον βαθμό εκβιομηχάνισης, οι ΗΠΑ θα έπρεπε να αποτελούν το ιδανικό «εργαστήριο παραγωγής» σοσιαλιστικών κινήματων. Δεν συνέβη, όμως, κάτι τέτοιο. Τα σποραδικά κινήματα και κόμματα με σοσιαλιστικό περιεχόμενο δεν έφτασαν ποτέ σε επιτυχίες –εκλογικές ή άλλες– αξίες αναφοράς. Οι αιτίες στις οποίες, κατά καιρούς, αποδόθηκε η αποτυχία της σοσιαλδημοκρατίας ήταν ποικίλες: μεταξύ άλλων, οι εθνοτικές διαφορές στις τάξεις των ανομοιογενών εργατών, το σχετικά υψηλό επίπεδο ζωής τους, η ευκολότερη διαταξική κινητικότητα στην κοινωνία και ο ριζωμένος ατομικισμός.

Για τον Kautsky, αντίθετα, η Αμερική είναι αυτή που στηρίζει αποτελεσματικότερα την άποψή του. Αυτό που την ξεχωρίζει από την Ευρώπη και την Ιαπωνία είναι η βιομηχανική ακμή σε «παρθένο» από αριστοκρατικά στοιχεία πολιτικό περιβάλλον. Χάρη στην κοινωνική δομή των ΗΠΑ, οι εργάτες δεν ένωσαν τον αποκλεισμό και την περιφρόνηση που δοκίμασαν οι ευρωπαίοι συνάδελφοί τους. Η ανώτερη τάξη, μάλιστα, υπερηφανευόταν για το πόσο ανοιχτή ήταν «σε όσους ήταν άξιοι να τα καταφέρουν». Δικαιώματα όπως η

καθολική αντρική ψηφοφορία, η δυνατότητα του πολιτεύεσθαι και η δημόσια δωρεάν παιδεία δεν χρειάστηκε να γίνουν αντικείμενο διεκδίκησης. Οι εργατικοί αγώνες, λοιπόν, όσο σκληροί και αν ήταν, δεν εντάχθηκαν ποτέ σε μια σοσιαλιστική ατζέντα.

Η περίπτωση του Καναδά έχει, με τη σειρά της, ενδιαφέρον επειδή συνδυάζει μια παρόμοια με τις γειτονικές ΗΠΑ κοινωνική δομή με τους βρετανικούς πολιτικούς θεσμούς. Όπως ήταν αναμενόμενο, για τον συγγραφέα, στον Καναδά δεν δημιουργήθηκαν οι απαραίτητες συνθήκες για την εδραίωση ενός ρωμαλέου σοσιαλδημοκρατικού κόμματος. Το σημαντικότερο τέτοιο κόμμα που ιδρύθηκε, το New Democratic Party [NDP], ουδέποτε συγκέντρωσε εκλογική δύναμη μεγαλύτερη από το 21%. Επιπρόσθετα, αν και το κόμμα αυτό στήθηκε στα πρότυπα του αγγλικού Εργατικού Κόμματος και προσπάθησε να ακολουθήσει την πορεία του, πολύ γρήγορα έπαψε να υποστηρίζει σοσιαλιστικούς στόχους. Συν τοις άλλοις, παρά την ικανοποιητική του απήχηση σε ορισμένες –κατά τόπους– φτωχές κοινωνικές ομάδες, υπήρξε ένα πολυσυλλεκτικό κόμμα και δεν εξέφρασε μαζικά την καναδική εργατική τάξη, ακόμη κι όταν συνεργάστηκε με τα συνδικάτα.

Η κολεκτιβιστική παράδοση της καναδικής οικονομίας και τα όποια βρετανικά αριστοκρατικά κατάλοιπα ενέπνευσαν μια σχετικά ευρεία υποστήριξη στο κοινωνικό κράτος (τουλάχιστον σε σχέση με τις ΗΠΑ). Δεν ήταν, όμως, αρκετά –παρά τη συντονισμένη προσπάθεια καναδών σοσιαλδημοκρατών διανοούμενων– για να επιτύχουν κάτι περισσότερο από μια σχετικά ασθενική παρουσία των σοσιαλιστών στην πολιτική σκηνή της χώρας. Κατά τον Kautsky, το καναδικό παράδειγμα προσφέρει δύο βασικά διδάγματα: πρώτον, ότι η εισαγωγή των ίδιων πολιτικών θεσμών σε δύο ανόμοια περιβάλλοντα δεν εξασφαλίζει την παραγωγή ίδιων πολιτικών αποτελεσμάτων· και, δεύτερον, ότι η αριστοκρατική επιρροή σε μια κοινωνία επιδέχεται διαβαθμίσεις. Το γεγονός ότι η καναδική κοινωνία προσομοίαζε περισσότερο στην αγγλική απ' ό,τι αυτή των Ηνωμένων Πολιτειών απέφερε μια ενεργητικότερη σοσιαλιστική παρουσία στο εσωτερικό της. Παρόλ' αυτά, η αντιπαράθεση με κάποια αριστοκρατικά στοιχεία δεν αρκούσε για να οργανωθεί η εργατική τάξη σε σοσιαλδημοκρατικές οργανώσεις σαν εκείνες που δημιουργήθηκαν στην Ευρώπη και την Ιαπωνία.

Ο Kautsky ασχολείται, επίσης, με τη σοσιαλδημοκρατία στη Βρετανία. Παρότι έχει αναφερθεί στο αγγλικό Εργατικό Κόμμα στο πρώτο μέρος του βιβλίου του, θεωρεί ότι το βρετανικό μοντέλο οργάνωσης των σοσιαλδημοκρατών εξυπηρετεί και τη στοιχειοθέτηση του δεύτερου σκέλους του επιχει-

ρήματός του. Παρά τα κατοπινά επιτεύγματα της κεντροαριστεράς στην Αγγλία, η ανάπτυξη της σοσιαλδημοκρατίας ήταν καθυστερημένη σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη. Ως τα τέλη του 19ου αιώνα τα βασικά ευρωπαϊκά εργατικά κόμματα είχαν σχηματιστεί. Αντίθετα, οι Εργατικοί υιοθέτησαν σοσιαλιστικό πρόγραμμα και πήραν την τελική τους μορφή μόλις το 1918.

Ο συγγραφέας αναζητά τα αίτια του καθυστερημένου σοσιαλισμού στις ιδιαιτερότητες της βρετανικής ιστορίας και τα συναρτά, φυσικά, με τον βαθμό της αριστοκρατικής ισχύος στο πολιτικό της σύστημα. Επισημαίνεται, λοιπόν, ότι η Βρετανία ήταν η πρώτη χώρα που προχώρησε στην εκβιομηχάνιση. Η πρωτοπόρος θέση της στη βιομηχανία και η παντοδυναμία της στο διεθνές εμπόριο, από το οποίο εξαρτιόταν σε μεγάλο μέρος η οικονομία της, έδωσαν στην αστική τάξη της χώρας προνομιακή πολιτική θέση. Οι υπέρμαχοι των αστικών συμφερόντων Φιλελεύθεροι συγκρούστηκαν με τους φιλοαριστοκράτες Συντηρητικούς και κατάρτισαν ένα πρόγραμμα που στήριζε, βεβαίως, τον οικονομικό φιλελευθερισμό αλλά προωθούσε και μια σειρά από πολιτικά δικαιώματα. Σε αντιδιαστολή με χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης, όπου τα αστικά κόμματα είτε απουσίαζαν είτε είχαν συμμαχήσει με τα συντηρητικά, στη Μεγάλη Βρετανία η πολιτική τους δύναμη μειώνε, σύμφωνα με τον Kautsky, την επιρροή των αριστοκρατικών αξιών στη διαμόρφωση του κοινωνικού γίγνεσθαι. Όταν η αλλαγή της σύστασης της εργατικής τάξης και η αποδυνάμωση του φιλελεύθερου κόμματος άλλαξαν το πολιτικό σκηνικό, η βρετανική σοσιαλδημοκρατία ακολούθησε την πορεία ανάπτυξης των σοσιαλιστών της υπόλοιπης Ευρώπης.

Ως τώρα οι περιπτώσεις με τις οποίες έχουμε ασχοληθεί αφορούν είτε χώρες που πέρασαν το κατώφλι της εκβιομηχάνισης έχοντας αριστοκρατικά κατόλοιπα στην κοινωνία τους είτε χώρες των οποίων η αριστοκρατική κληρονομιά ήταν από φτώχη ως ανύπαρκτη. Υπάρχουν, όμως, και κράτη που στήριζονταν αποκλειστικά στην αγροτική οικονομία και διοικούσαν από αριστοκρατικές ελίτ για αιώνες. Όταν τα κράτη αυτά (χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η Ρωσία, το Μεξικό και η Ινδία) εκμοντερνίστηκαν, αυτό συνέβη απότομα και με έξωθεν παρέμβαση. Δεν ήταν μια διαδικασία σταδιακή και εσωτερική όπως αυτή που συναντάται στην ιστορία των ευρωπαϊκών χωρών. Γι' αυτό δεν είχε και τις ίδιες συνέπειες –μια από τις οποίες θα ήταν η ακμή των σοσιαλιστικών εργατικών κινημάτων.

Ως «έξωτερική παρέμβαση» εννοείται, συνήθως, η αποικιοποίηση από μια βιομηχανική δύναμη. Οι παραδοσιακές ελίτ δεν αντιδρούν πάντοτε με τον ίδιο τρόπο ή ομοιογενώς σε μια τέτοια εξέλιξη. Τα κατώτερα κλιμάκια της α-

ριστοκρατίας θεωρούν απειλητικές για την κοινωνική τους θέση οποιεσδήποτε νεωτερικές κινήσεις. Αντίθετα, τα ανώτερα προχώρησαν σε αυτό που θεωρούσαν επωφελή συναλλαγή με την εκάστοτε αποικιοκρατική χώρα: ανέλαβαν τη διατήρηση της δημόσιας τάξης –και συνεπώς των προνομίων τους– με αντάλλαγμα τη διασφάλιση ενός ευνοϊκού επενδυτικού κλίματος στη χώρα. Έτσι, αναγκάστηκαν να εκμοντερνίσουν τομείς όπως η εκπαίδευση, ο στρατός και η δημόσια διοίκηση αλλά διατήρησαν όλους τους αριστοκρατικούς θεσμούς (π.χ. στη διανομή των γαιών και την εκμετάλλευσή τους) που διαιώνιζαν την ανισότητα.

Η μερική ανοχή στη νεωτερικότητα από την πλευρά της αριστοκρατίας αποδείχθηκε μοιραία, όπως φάνηκε, για την ύπαρξή της σε υποανάπτυκτες χώρες. Καθώς η έκθεση του πληθυσμού τους σε εκσυγχρονιστικές ιδέες δεν έγινε σταδιακά και με εσωτερικές ζυμώσεις, οι αριστοκράτες, συνηθισμένοι από αιώνες στην πρωτοκαθεδρία, δεν είχαν την ευκαιρία να «ετοιμάσουν» μια θεωρία για να δικαιολογήσουν την κοινωνική τους θέση. Η επαφή με το εξωτερικό βοήθησε στον σχηματισμό ομάδων «μοντερνιστών» (για παράδειγμα, οι μπολσεβίκοι στη Ρωσία) οι οποίες με την οργάνωση επαναστάσεων ανέτρεψαν πλήρως την άρχουσα τάξη και έθεσαν τις χώρες τους σε νεωτερική τροχιά. Είναι ενδιαφέρον ότι οι αριστοκρατικοί θεσμοί φάνηκαν πολύ πιο ανίσχυροι σε αυτές τις επαναστάσεις από ό,τι στις ευρωπαϊκές. Αυτό, σύμφωνα με τον Kautsky, έπαιξε κομβικό ρόλο στην απουσία σοσιαλδημοκρατικής ιδεολογίας στις παραπάνω χώρες.

Ακόμη και αν τα εκμοντερνιστικά κινήματα είχαν –ρητορικά ή ουσιαστικά– «φιλολαϊκή» πολιτική, ποτέ δεν προέκυψε από αυτά ένα σοσιαλδημοκρατικό –με την έννοια του εργατικού δημοκρατικού κινήματος– κόμμα. Και ήταν λογικό. Μια πλειοψηφικά εργατική σύνθεσή τους ήταν αδύνατη λόγω του μικρού μεγέθους της εργατικής τάξης που προέκυπε από την καθυστερημένη εκβιομηχάνιση. Σε ό,τι αφορά το δημοκρατικό στοιχείο, για τους μοντερνιστές προείχε η οικονομική ανάκαμψη της χώρας τους. Υιοθετήθηκε, λοιπόν, ένα μονοκομματικό σύστημα διακυβέρνησης το οποίο, όσο σοσιαλιστικό ή εξισωτικό και αν ήταν –που ακόμη κι αυτό είναι αμφίβολο αφού ο ταχύς ρυθμός εκβιομηχάνισης προκαλούσε τις αναμενόμενες οξείες ανισότητες σε βάρος των εργατών–, δεν μπορεί να ομαδοποιηθεί με τα σοσιαλδημοκρατικά εργατικά κόμματα της Ευρώπης και της Ιαπωνίας.

Σε ό,τι αφορά τώρα την κριτική μας για το γιγχείρημα του John Kautsky, η απόπειρά του να συσχετίσει τη σοσιαλδημοκρατική ανάπτυξη με την αριστοκρατική ισχύ έχει σαφέστατα ενδιαφέρον. Το πρώτο σκέλος της θεωρίας του,

όπου αναλύονται τα αίτια της συγκρότησης και ενδυνάμωσης των σοσιαλιστών στην Ευρώπη και την Ιαπωνία μοιάζει ιδιαίτερα εύστοχο. Παρά την εμμονή του συγγραφέα στην ανάδειξη της θέσης του, η σκιαγράφηση των συνθηκών μέσα στις οποίες άνθισε η σοσιαλδημοκρατία είναι αναλυτική και σφαιρική. Επιπλέον, οι απόψεις του στηρίζονται σε γερές βάσεις καθώς είναι αναμφίβολο ότι ο ρόλος της ευρωπαϊκής αριστοκρατίας υπήρξε σημαντικόσ ακόμη και μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

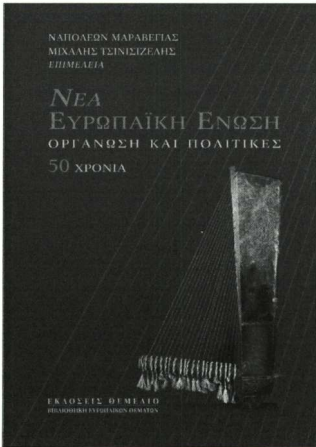
Οι ενστάσεις μας εντοπίζονται, κυρίως, στη δεύτερη ενότητα του βιβλίου. Καταρχάς, η αιτιολόγηση της καθυστερημένης σοσιαλδημοκρατίας στη Βρετανία με το επιχείρημα ότι η αριστοκρατία δεν είχε την απαραίτητη δύναμη για να προκαλέσει το εργατικό της αντίβαρο μάς φαίνεται ελλιπής. Όσο δυνατή και αν ήταν η φιλελεύθερη διακυβέρνηση μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, η Αγγλία και το Ηνωμένο Βασίλειο, γενικότερα, δεν έπαψαν να έχουν ως σημείο αναφοράς της πολιτικής τους ζωής τους αριστοκρατικούς θεσμούς και τίτλους και, συνεπώς, την ελιτίστικη οπτική της κοινωνίας που αυτοί συμπαράδεχονται. Εξάλλου, η προλεταριοποίηση μεγάλου μέρους του βρετανικού πληθυσμού, η οποία ξεκίνησε από τον καιρό των γνωστών «περιφράσεων», προσέφερε τα απαραίτητα εν δυνάμει μέλη μιας σοσιαλιστικής εργατικής οργάνωσης.

Επιπλέον, θεωρούμε ότι υπάρχουν προβλήματα στον τρόπο που ο Kautsky θεμελιώνει τη θεωρία του. Αφενός, οι εξαιρέσεις χωρών όπως η Γαλλία, η Ιταλία, η Ισπανία και άλλες νοτιοευρωπαϊκές (π.χ. Πορτογαλία), κεντροευρωπαϊκές (π.χ. Τσεχία) και σκανδιναβικές (π.χ. Φινλανδία) –καθεμιάς για ξεχωριστούς λόγους– έχουν μια λογική αλλά περιορίζουν το βελπνεκές της θεωρίας. Αυτό την οδηγεί σε τέτοιο βαθμό εξειδίκευσης ώστε να «φλερτάρει» με τη συγκυρία –σκοπός ενός θεωρητικού σχήματος είναι να ομαδοποιεί πολλές δυναμικά διαφορετικές καταστάσεις που έχουν κοινά βασικά στοιχεία σε ένα περιεκτικό μοντέλο– όταν το μοντέλο αυτό στηρίζεται σε μεγάλο αριθμό προϋποθέσεων και εξαιρέσεων τότε χάνει τον γενικό χαρακτήρα για τον οποίο αρχικά στήθηκε.

Αφρετέρου, δημιουργείται η εντύπωση ότι η ανάλυση της εκβιομηχάνισης με εξωτερική παρέμβαση, όντας ακριβής, είτε έρχεται σε αντίφαση είτε δημιουργεί νέες παραμέτρους στο επιχείρημα που ο πολιτικός συγγραφέας υποστηρίζει. Τουτέστιν, από τη στιγμή που οι χώρες για τις οποίες γίνεται λόγος διοικούνταν από ισχυρή αριστοκρατική τάξη όταν ήρθαν σε πρώτη επαφή με τον βιομηχανικό κόσμο, το γεγονός ότι προχώρησαν στον εκμοντερνισμό τους χωρίς σοσιαλδημοκρατία είτε ακυρώνει την κύρια θέση του βιβλίου είτε

την αλλάζει. Τη μετατρέπει, δηλαδή, απλουστευτικά στην εξής πρόταση: τα αριστοκρατικά στοιχεία είναι ικανή και αναγκαία συνθήκη σε μια κοινωνία για να αναπτυχθούν σοσιαλιστικά εργατικά κινήματα κατά την περίοδο της εκβιομηχάνισής της, αρκεί η εκβιομηχάνιση αυτή να προκύπτει ως εσωτερική διαδικασία και όχι με έξωθεν παρέμβαση.

ΙΑΚΩΒΟΣ ΜΕΚΙΟΣ

ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ
ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΗΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

**ΝΕΑ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ
50 ΧΡΟΝΙΑ**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ
ΠΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 157 00 ΠΑΤΡΑΣ 264 024

Κυκλοφορεί

ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ
ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΗΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

**ΝΕΑ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ**
Οργάνωση και πολιτικές
50 ΧΡΟΝΙΑ

ISBN 978-960-310-323-3
Σελίδες 816

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
 Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

ΨΗΦΙΔΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ

ANNA ΜΑΤΘΑΙΟΥ • ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ • ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ

ΠΟΛΙΣ

Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Μια εισαγωγή στις διεθνείς σχέσεις.

John Baylis - Steve Smith (επιμέλεια)

Σελίδες 984

Το κορυφαίο διδακτικό εγχειρίδιο για τις Διεθνείς Σχέσεις. Με αναγνωρισμένο κύρος και φήμη, το βιβλίο αποτελεί μια ανεκτίμητης αξίας πηγή, η οποία παρέχει μια σαφή και διορατική εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις και δρα εν συνεχεία ως ένα κατανοητό σημείο αναφοράς.

ΒΑΛΚΑΝΙΑ Η ΔΥΤΙΚΗ ΦΑΝΤΑΣΙΩΣΗ

Maria Todorova

Σελίδες 520

Μετά από εκτεταμένη αλλά και διαυγή έρευνα επί ενός τεράστιου υλικού, η Τοντόροβα καταφέρνει να προσδιορίσει τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε η ιδέα του «βαλκανισμού» στη γλώσσα των συμβόλων του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΟΛΥΜΕΤΑΒΛΗΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΓΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

D. Bartholomew, F. Steele, I. Moustaki, J. Galbraith

Πρόλογος-επιμέλεια: Ειρήνη Μουστάκη

Εισαγωγή: Θεόδωρος Χατζηπαντελής

Σελίδες 480

Σε μια εποχή που η Στατιστική είναι απαραίτητο εργαλείο σε όλες σχεδόν τις επιστήμες το βιβλίο αυτό, το μόνο στην ελληνική βιβλιογραφία, παρουσιάζει τόσο κλασικές όσο και σύγχρονες μεθόδους πολυμεταβλητής ανάλυσης με εφαρμογές στις οικονομικές και κοινωνικές επιστήμες.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΕΠΕ

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΣΕ ΚΑΜΠΗ: ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΕΙΛΕΣ ΣΤΟΝ ΠΡΩΙΜΟ 21ο ΑΙΩΝΑ

Στην Ευρώπη –και όχι μόνο– οι συζητήσεις για το περιεχόμενο και τα ακριβή χαρακτηριστικά της δημοκρατίας έρχονται και πάλι επιτακτικά στο προσκήνιο. Τούτη τη φορά, όμως, όχι ως πανηγυρισμοί για την επέλευση ενός νέου «κύματος εκδημοκρατισμού», αλλά για λόγους ανησυχητικά αντίστροφους. Ενώ ως επίσημος πολιτειακός διακανονισμός η δημοκρατία εξακολουθεί να χαίρει σχεδόν οικουμενικής κανονιστικής αποδοχής, διάχυτη είναι ταυτόχρονα μια αίσθηση ανεπάρκειας και αναποτελεσματικότητας. Απνηχώντας αυτό ακριβώς το κλίμα, μελετητές όπως ο Peter Mair μίλησαν πρόσφατα για «μαζική δημοκρατική απίσχανση» –αποψίλωση της δημοκρατικής λειτουργίας από ζωτικά χαρακτηριστικά της: αποδυνάμωση και οργανωτική υποχώρηση των κομμάτων, αποστασιοποίηση των ψηφοφόρων από τεκταινόμενα στην κεντρική πολιτική σκηνή, ταυτόχρονα με κυνισμό και διαφθορά.

Πρόκειται για προβλήματα κυριολεκτικά ακανθώδη τα οποία σπάνια –αν ποτέ– θίγονται ουστηματικά στον παράλληλο λόγο περί «πολυεπίπεδης διακυβέρνησης» που, από τα μέσα της δεκαετίας του '90 και μετά (και με αναφορά τις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης) επαγγέλθηκε λύσεις διαρκείς και ρηξικέλευθες. Ίσα-ίσα, τα τελευταία χρόνια καταγγέλλεται ότι το «ευρωπαϊκό μοντέλο» (ή τουλάχιστον όψεις του) όχι μόνο δεν θεραπεύει το πρόβλημα, αλλά αντίθετα το επιτείνει (ειδικά την επαύριον της προς Ανατολάς διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης): ελλείμματα αντιπροσωπευτικότητας και λογοδοσίας, ανάδυση αδιαφανών και ανεξέλεγκτων δομών, θεσμοί *κατ' επίφασιν*, που εν τέλει καταλήγουν να μην είναι παρά διακοσμητικοί.

Την ίδια ώρα, και ακριβώς λόγω του εύρους και της πιεστικής υφής των προβλημάτων, η αναζήτηση εναλλακτικών «μοντέλων δημοκρατίας», ως θεωρητικός προβληματισμός αλλά και ως πρακτικό πολιτικό εγχείρημα, βρίσκεται σε έξαρση. Αν η δημοκρατία αντιμετωπίζει πρόβλημα στις επίσημες-θεσμικές εκφορές της, τι γίνεται με τη δημοκρατία «από τα κάτω»;

Το Η' Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης αποσκοπεί στη διερεύνηση αυτών των βασικών ζητημάτων –καθένος χωριστά αλλά και στις

τομές τους. Προσδιορίζονται τρεις βασικές γνωστικές εστίες με τις αντίστοιχες υποκατηγορίες τους.

Δημοκρατική θεωρία, κρίση, εναλλακτικές

Η *πρώτη* εστία επικεντρώνεται σε ζητήματα κλασικής και νεότερης θεωρίας:

Πώς εγγράφονται τα υπάρχοντα κενά δημοκρατίας στην τρέχουσα θεωρία; Σε τι ακριβώς συνίστανται και τι περιλαμβάνουν οι επαγγελίες της λεγόμενης «ριζοσπαστικής δημοκρατίας» στις πολλαπλές εκδοχές της (άμεση, συμμετοχική, διαβουλευτική, συναινετική, κ.λπ.) και πώς αντιπαράθεται με τις διαδεδομένες συμβατικότερες (φιλελεύθερη-αντιπροσωπευτική); Προκύπτουν ουσιώδεις ανασκευές ή μήπως δεν πρόκειται παρά για ανέξοδη (και αδιέξοδη) ρητορεία; Υφίσταται και, αν ναι, σε τι ακριβώς συνίσταται η κανονιστική επιδίωξη μιας «καλύτερης δημοκρατίας»;

Η δημοκρατία ως υφιστάμενος θεσμικός διακανονισμός: δυσλειτουργίες, προκλήσεις

Η *δεύτερη* εστία στρέφεται σε ζητήματα θεσμικών δημοκρατικών λειτουργιών σε συγκριτική προοπτική:

Πώς ακριβώς υπάρχει και λειτουργεί η δημοκρατία σήμερα, και πώς αποτιμάται η αποτελεσματικότητά της; Επηρεάζεται από τη γενικευμένη (αν και κάθε άλλο παρά μονοσήμαντη) υποχώρηση της εθνικής εντοπιότητας στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων και πώς; Κινδυνεύει από τη γενικευμένη υποχώρηση του κοινωνικού κράτους, την εκτεταμένη διαφθορά και την ανάδυση αντιπολιτικών πρακτικών (ακροδεξιός λαϊκισμός, φρονταμενταλισμός, τρομοκρατία); Πώς οργανώνεται η σύγχρονη συζήτηση περί της «ποιότητας της δημοκρατίας» και τι ρόλο διαδραματίζουν ειδικές κατηγορίες πολιτών όπως οι μετανάστες και τα έμφυλα υποκείμενα; Ποιος ο ρόλος των διαφορετικών συστημάτων αντιπροσώπευσης (πλουραλισμός, ανθεκτικός κορπορατισμός) και δημόσιας διοίκησης και πώς επηρεάζει το τοπίο η παραθεσμική γιγάντωση των ΜΜΕ;

Τονίζεται ότι, αν και το θεωρητικό ενδιαφέρον παραμένει και στην ενόπτη αυτή αμείωτο, αυτό που πρωτίστως ενδιαφέρει είναι οι θεωρητικά ενσυνείδητες εμπειρικές προσεγγίσεις. Στο πλαίσιο αυτό θα επιδιωχθεί ειδικό πάνελ με εισηγήσεις προσκεκλημένων συναδέλφων από τις «νέες δημοκρατίες» της Ανατολικής Ευρώπης (συμπεριλαμβανομένων των Βαλκανίων).

Η δημοκρατία στην κοινωνία: πρόβλημα ή διέξοδος;

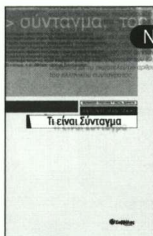
Όμως η δημοκρατία δεν υπάρχει (όταν και όπου υπάρχει) μόνο στο επίσημο θεσμικό επίπεδο ως κρατική-καθεστωτική μορφή: δημοκρατίες λειτουργούν (ή επιδιώκονται) και στην κοινωνία –σε κινήσεις πολιτών και οργανώσεις που επαγγέλλονται αντιπροσωπευτικότητα.

Η τρίτη βασική θεματική ενότητα του συνεδρίου αναδεικνύει προβλήματα και εγχειρήματα δημοκρατίας στα πολιτικά κόμματα, στον συνδικαλισμό, στα κοινωνικά κινήματα και στις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις. Σαράντα χρόνια μετά τον εμβληματικό Μάη του '68, πρόκειται για ερευνητικό πεδίο εξακολουθητικά πολυσχιδές και περίπλοκο που αναδεικνύει τόσο το γενικό πρόβλημα (π.χ. την αδιαφάνεια που χαρακτηρίζει τις λειτουργίες των «κομμάτων καρτέλ») όσο και τις επιδιωκόμενες λύσεις (π.χ. τα πειράματα δικτυακής, αμεσοδημοκρατικής λειτουργίας που χαρακτηρίζουν πολλές νεο-κινηματικές οργανώσεις). Πώς προσεγγίζονται τα προβλήματα της αντιπροσώπευσης, της συμμετοχής και της λογοδοσίας, και ποια η σχέση διεκδικητικών δράσεων και εκδημοκρατισμού;

Η Οργανωτική Επιτροπή προσδοκά προτάσεις εισηγήσεων και πάνελ σε οποιαδήποτε από τις παραπάνω τρεις βασικές θεματικές(θεωρία-θεσμοί-κοινωνία), αλλά και στην τομή τους (π.χ. αναφορικά με την επίδραση που ασκούν οι σύγχρονες διεκδικητικές πρακτικές στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος). Τονίζεται ακόμη πως, καθώς υψηλή προτεραιότητα της **Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης** αποτελεί η συγκρότηση θεωρίας στις πολιτικές και κοινωνικές επιστήμες, ιδιαίτερα ευπρόσδεκτες θα είναι προτάσεις συγκριτικού περιεχομένου.

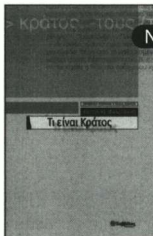
Το Συνέδριο θα διεξαχθεί τον Μάιο του 2008. Οι ενδιαφερόμενοι καλούνται να υποβάλλουν τίτλο και περίληψη εισήγησης (μέχρι 400 λέξεις) όχι αργότερα από την 1η Φεβρουαρίου 2008: ηλεκτρονικά στη διεύθυνση conference2008@politikinet.gr, μέσω φαξ στο 210/3614298 ή ταχυδρομικά στη διεύθυνση Ομήρου 19, 106 72 Αθήνα. Οι προτάσεις θα αξιολογηθούν ανώνυμα από συναδέλφους αντίστοιχων αντικειμένων με ευθύνη της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου.

Κυκλοφορούν από τις εκδόσεις Σαββάλας

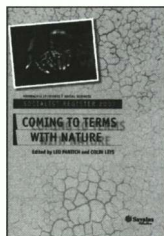
NEO

Αντώνης Μανιάκης
Τι είναι Σύνταγμα
Σελ.: 232 Λ.Τ.: 12,70€

NEO

Αντώνης Μανιάκης
Τι είναι Κράτος
Σελ.: 152 Λ.Τ.: 12,70€

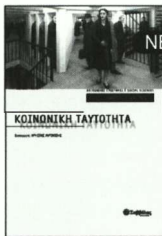
Leo Panitch &
Colin Leys (eds)
Socialist Register 2007
Coming to Terms with Nature
Σελ.: 432 Λ.Τ.: 19,70€

- Επίσης:
- Socialist Register 2006
Telling the truth
 - Socialist Register 2005
The Empire Reloaded
 - Socialist Register 2004
The New Imperial Challenge

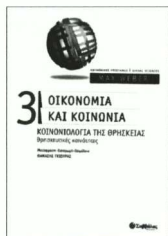
NEO

Steven Lukes
Εξουσία
Μετφ.-Εισ.-Επιμ.: Σοφία Καϊτατζή Γουίτλοκ
Μια ριζοσπαστική θεώρηση
Σελ.: 304 Λ.Τ.: 19,70€

NEO

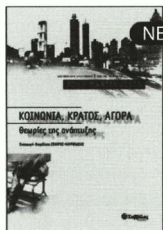
Richard Jenkins
Κοινωνική ταυτότητα
Σελ.: 312 Λ.Τ.: 19,70€

Max Weber
Οικονομία και κοινωνία
Μετφ.-Εισ.-Επιμ.: Θανάσης Γκούρας
Α' τόμος: Κοινωνιολογικές έννοιες
Σελ.: 688 Λ.Τ.: 29,70€
Β' τόμος: Κοινότητες
Σελ.: 264 Λ.Τ.: 19,70€
Γ' τόμος: Κοινωνιολογία της θρησκείας
Θρησκευτικές κοινότητες
Σελ.: 496 Λ.Τ.: 27,70€

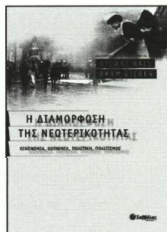
Αθήνα: Ζ. Πηγής 18, τηλ.: 210 33 01 251
Θεσσαλονίκη: Β. Ηρακλίδου 47, τηλ.: 2310 270 226
www.savalas.gr

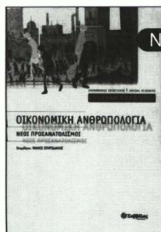
John Martinussen
Κοινωνία, κράτος, αγορά
Θεωρίες της ανάπτυξης
Σελ.: 592 Λ.Τ.: 27,70€

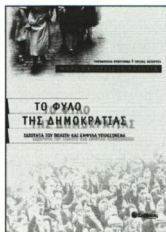
Stuart Hall, David Held,
Anthony McGrew
Η νεωτερικότητα σήμερα
*Οικονομία, κοινωνία,
πολιτική, πολιτισμός*
Σελ.: 576 Λ.Τ.: 26,70€

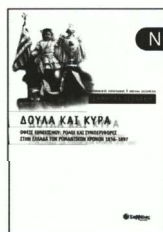
Stuart Hall, Bram Gieben
**Η διαμόρφωση
της νεωτερικότητας**
*Οικονομία, κοινωνία,
πολιτική, πολιτισμός*
Σελ.: 496 Λ.Τ.: 26,70€

Susana Narotzky
Οικονομική ανθρωπολογία
Νέοι προσαρμοτισμοί
Σελ.: 368 Λ.Τ.: 19,70€

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα
Το φύλο της δημοκρατίας
*Ιδιότητα του πολίτη
και έμφυλα υποκείμενα*
Σελ.: 272 Λ.Τ.: 17,70€

Δήμητρα Τζανάκη
Δούλα και κυρά
*Όψεις εθνικισμού: Ρόλοι
και συμπεριφορές στην
Ελλάδα των ρομαντικών
χρόνων 1836-1897*
Σελ.: 496 Λ.Τ.: 24,70€

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word. Η έκταση του κειμένου δεν πρέπει να ξεπερνά τις 9.000 λέξεις, περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, των πινάκων και της βιβλιογραφίας.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και με συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτή της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές εξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται από περίληψη έως 120 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, την επαγγελματική ιδιότητα, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την ανώνυμη αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής. Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Executive Board P. Valianos, N. Marantzidis, G. Moschonas, El. Nicolacopoulos, G. Pagoulatos, S. Seferiades, D.A. Sotiropoulos, A. Huliaras

Coordination El. Nicolacopoulos - A. Huliaras

Scientific Board M. Agelidis, N. Alivizatos, Th. Veremis, Y. Voulgaris, P. Getimis, D. Gravaris, N. Demertzis, G. Dertilis, N. Diamandouros, P. Kazakos, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloumbis, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, L. Louvi, C. Lyrantzis, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, El. Nicolacopoulos, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, A. Rigos, C. Rozakis, P. Sourlas, C. Spanou, M. Spourdakis, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, K. Ifantis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Secretariat: E. Tsi-demiadou.

Copyright: Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 10 Euro. Subscriptions: Individuals 20, Foreign 40, Institutions 100, Students 15. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

The *Greek Political Science Review* is member of **eurozine**
the Eurozine network (<http://www.eurozine.com>).

GREEK ENVIRONMENTALISM: FROM THE STATUS NASCENDI OF A MOVEMENT TO ITS INTEGRATION

St. Alexandropoulos, N. Serntedakis, I. Botetzagias

This article examines the ways in which the institutionalisation of ecological action affects the structure, the directions, and the orientation of Greek environmentalism today. The understanding of present-day characteristics of Greek environmentalism is based on a diachronic analysis of its different stages of development. Today, its institutional upgrading is not an effect of the movement's power but, rather, a result of state initiatives and of functional requirements that relate to the process of Greek's integration into the European Union. Although these new characteristics of ecological action are discussed in the Greek

context, they are also assessed as having a broader theoretical significance in the overall debate on social movements.

CONCEPTS AND THEORY: COMMENTARY ON THE CONTRIBUTION
OF THE CONTENTIOUS POLITICS FIELD IN THE STUDY
OF SOCIAL MOVEMENTS

S. Seferiades

Contentious Politics, a booming research programme with an impressive array of “positive heuristics” (in Lakatos’s sense), has wrested the study of social movements from the obscurity earlier academic approaches (especially “collective behaviour”) had sentenced it to. But certain key tenets of the approach –the way it defines “social movements”; its appraisal of social-movement institutionalisation; and its overall epistemology (especially its penchant for expanding the thematic scope of theorising)– remain in dispute. The goal of this article is to make a contribution to the debate by rebutting certain common misconceptions.

EUROPE AS SYNARCHY

Dimitris N. Chrysochoou

This essay develops a new conceptual understanding of the European Union [EU] as a synarchy of entangled sovereignties: a densely institutionalized system of shared rule that produces a flexible interpretation of the classical sovereignty principle and, with it, of the capacity of jointly organized units to determine collectively their future within a larger, composite polity. It aims at yielding new insights into the structural transformations of sovereign statehood in Europe in the light of the emergence of new forms of governance. In that regard, the EU is being transformed into a new type of regional constellation that projects a polyarchical configuration of political authority.

ELECTORAL CAMPAIGN SLOGANS
DURING THE THIRD GREEK REPUBLIC, (1974-2004)

George Mavrogenis

This article examines the campaign slogans used by the Greek political parties in the eleven election campaigns that took place during the Third Greek Republic, (1974-today). Slogans as a rhetorical device reflect the political discourse of each election campaign. At the same time, they carry enlightening information about their social environ-

ment, reflecting prevailing social demands. Thus their analysis can provide information about the wider social context of each election period. Through their study, this research follows the development of Greek political practices and the wider cultural and structural changes that took place during the examined period.

Κυκλοφορεί

ΚΕΜΑΛ ΑΝΑΝΤΟΛ

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΧΩΡΙΣΜΟΣ
Ιστορικό μυθιστόρημα

Ο Κεμάλ Αναντόλ μας προσφέρει μια μεγάλη τοιχογραφία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας των πρώτων είκοσι χρόνων του 20ού αιώνα: μία περίοδος πολέμων και βιαιοτήτων, παθών και ξεριζωμών. Μέσα από τις σελίδες του βιβλίου προβάλλει η Ιωνία, οι μικρές χαρές και οι μεγάλες αγωνίες των «απλών» ανθρώπων, η κοινή ζωή αλλόθρησκων και αλλοεθνών, και περιγράφονται οι πολιτικοστρατιωτικές εξελίξεις της εποχής, τα δημόσια πρόσωπα και οι πολιτικές ομάδες που καθόρισαν την πορεία των πραγμάτων.

Μετάφραση: Παναγιώτης Αμπατζής

ISBN 978-960-310-326-4
Σελίδες 568

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Ομήρου 19, 7ος όροφος - 10672 Αθήνα - τηλ./fax. 210.3614298
e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr

Θα ήθελα να γίνω συνδρομητής στην επιθεώρηση

Επώνυμο

Όνομα

Οδός

Αριθμός

Πόλη

ΤΚ

Τηλέφωνο

Ποσό

Ο ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο – Τιμή τεύχους 10 Ευρώ – Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύσταξης, Οικονομική υπεύθυνος: Κατερίνα Βλασάκη - Ελισάβετ Τσιδεμάδου. Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δεν ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους, λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

έκδοση της ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης
ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Στέλιος Αλεξανδρόπουλος - Νίκος Σερντεδάκις - Ιωσήφ Μποτετζάγιας

Το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα: από τη γένεση στην ενσωμάτωσή του

Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης

Έννοιες και θεωρία: ένα σχόλιο για τη συμβολή του κλάδου της συγκρουσιακής πολιτικής στη μελέτη των κοινωνικών κινήματων

Δημήτρης Ν. Χρυσόχου

Η Ευρώπη ως συναρχία

Γιώργος Μαυρογένης

Τα προεκλογικά συνθήματα στην περίοδο της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας (1974-2004)

Νίκος Μουζέλης

Κράτος και κοινωνία πολιτών. Από το παλιό στο νέο παράδειγμα;

Αντώνης Μακρυδημήτρης

Επιστήμη και πολιτική (Ο ρόλος του διανοούμενου στη σύγχρονη κοινωνία)

Κώστας Σταμάτης

Η συναίνεση ως εχέγγυο ορθότητας. Σκέψεις με αφορμή τον Εχθρό του λαού του Ίφεν

Γιώργος Αγγελόπουλος

*Οι ανθρωπολόγοι, οι ιστορικοί και οι «άλλοι»: με αφορμή
θνές συμπόσιο Αναθεωρήσεις του Πολιτικού*

MD0006025892